

Міністерство освіти і науки України
Київський міський педагогічний університет імені Б.Д. Грінченка

**УКРАЇНСЬКА МОВА:
ПРАКТИКУМ З
ОРФОГРАФІЇ
ТА ПУНКТУАЦІЇ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ
2006

Передмова.....	3
Розділ I: ОРФОГРАФІЯ.....	4
Модуль № 1 Графіка й орфографія	
1. Вживання великої букви.....	4
2. Правила переносу.....	7
3. Правопис дзвінких і глухих приголосних. Позначення м'якості приголосних на письмі.....	8
4. Правопис приголосних у кінці префіксів.....	10
5. Чергування та зміни приголосних звуків.....	11
6. Спрощення у групах приголосних.....	13
7. Подвоєння і подовження приголосних.....	15
8. Вживання знака м'якшення.....	17
9. Вживання апострофа.....	19
10. Чергування голосних.....	21
10.1. Чергування <i>о, е з і</i>	21
10.2. Чергування <i>е з и</i>	22
10.3. Чергування <i>і з и</i>	23
10.4. Чергування <i>о з а</i>	23
10.5. Чергування <i>е з о</i> після шиплячих та <i>й</i>	24
11. Правопис голосних.....	26
11.1. Правопис ненаголошених <i>е та и</i>	26
11.2. Правопис <i>а та о</i>	27
11.3. Правопис <i>е, и та і</i> в префіксах.....	28
11.4. Правопис ненаголошених <i>е та и</i> в суфіксах.....	29
11.5. Правопис голосних в іншомовних словах.....	30
12. Передача російських власних назв українською мовою.....	32
13. Милозвучність мови.....	34
14. Правопис складних слів.....	36
15. Правопис слів із частинами <i>напів-, пів-</i>	39
Модуль № 2 Орфограми в повнозвучних словах	
16. Складні випадки правопису іменних частин мови.....	40
16.1. Складні випадки правопису іменників.....	40
16.1.1. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини.....	40
16.1.2. Правопис іменників III відміни в орудному відмінку однини.....	42
16.1.3. Творення і правопис імен по батькові. Відмінювання прізвищ.....	43
16.2. Творення і правопис вищого ступеня порівняння прикметників.....	44
16.3. Складні випадки правопису числівників.....	45
16.3.1. Правопис відмінкових форм числівників.....	45
16.3.2. Правопис складних числівників і відчислівникових складних слів.....	47
16.3.3. Зв'язок числівників з іменниками.....	48
16.4. Складні випадки правопису дієслів, дієприкметників і дієприслівників.....	49
16.4.1. Правопис закінчень дієслів.....	49
16.4.2. Творення активних дієприкметників.....	50

16.4.3. Правотис і вживання дієприслівників.....	52
16.5. Написання прислівників разом, окремо, через дефіс.....	53
Модуль № 3 Орфограми в службових словах	
17. Складні випадки правопису службових частин мови.....	56
17.1. Правопис сполучників.....	56
17.2. Правопис прийменників.....	57
17.3. Правопис часток.....	59
17.4. Правопис <i>не</i> і <i>ні</i>	60
Ключі до вправ	64
Розділ II: ПУНКТУАЦІЯ	75
Модуль № 4 Пунктограми в простому реченні	
1. Тире між підметом і присудком.....	75
2. Розділові знаки при однорідних членах речення.....	76
3. Розділові знаки при пояснюючих та уточнюючих членах речення.....	78
4. Розділові знаки при відокремлених додатках.....	80
5. Розділові знаки при відокремлених обставинах.....	81
6. Розділові знаки при відокремлених означеннях.....	83
7. Розділові знаки при відокремлених прикладках.....	84
7.1. Кома і тире при прикладці.....	85
7.2. Дефіс і лапки при прикладці.....	86
8. Звертання і розділові знаки при ньому.....	87
9. Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях.....	88
10. Розділові знаки при вигуках і словах-реченнях <i>так, ні</i>	90
Модуль № 5 Пунктограми в складному реченні	
1. Розділові знаки в складносурядному реченні.....	92
2. Розділові знаки в складнопідрядному реченні.....	94
3. Розділові знаки при порівняльних зворотах.....	97
4. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні.....	100
Контрольна підсумкова вправа	102
5. Розділові знаки при прямій мові та діалозі. Заміна прямої мови непрямою.....	103
6. Розділові знаки при цитатах.....	106
7. Пунктуація зв'язного тексту.....	107
Ключі до вправ	109
Розділ III: ТЕКСТИ І ВПРАВИ	116
Тексти для контрольних диктантів	116
Вправи і ключі для самоперевірки	135
Вправи	135
Ключі для самоперевірки	147

РОЗДІЛ I

ОРФОГРАФІЯ

Орфографічна грамотність є частиною загальної мовної культури.

Сучасна українська орфографія побудована в основному на двох принципах: фонетичному та морфологічному. За фонетичним принципом слова передаються на письмі відповідно до їхньої літературної вимови. Морфологічний принцип орфографії полягає в тому, що він зберігає однакове написання морфем незалежно від їхньої позиції та реального звучання в різних формах того самого слова чи в споріднених словах.

У посібнику представлено основні правила орфографії, а також різноманітні вправи, виконання яких допоможе зміцнити правописні навички, а також відчутти красу рідної мови і виробити гарний естетичний смак.

МОДУЛЬ № 1

ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

1. Вживання великої букви

З великої букви пишеться перше слово в реченні:

Сніг лягає на птачі крила, на сади, дома... Даль покрівлі побілила крейдою зими (Володимир Сосюра).

З великої букви пишуться:

1. Імена, прізвища, прізвиська, псевдоніми: *Роман, Микола Миколайович, Олександр Петрович Довженко, Леся Українка, Марко Вовчок, Григорій Косинка, дід Невмирущий.*

2. Назви міфологічних істот, персонажів, клички тварин: *Дажбог, Юнона, Дід Мороз, Мавка, собака Кацтанка.*

3. Слова, вжиті в шанобливому чи піднесено-переносному значенні: *вітаю Вас, наша Вітчизна, Високі Договірні Сторони.*

4. Географічні й астрономічні назви: *місто Переяслав-Хмельницький, селище Шниаки, Голосіївський парк, вулиця Ентузіастів, ріка Десна, планета Венера, сузір'я Гончих Псів.*

5. Назви найвищих вітчизняних і міжнародних організацій, найвищі державні посади: *Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Всесвітня Рада Миру, Голова Верховної Ради України.*

6. Назви найважливіших релігійних понять, персонажів, свят, культових книг чи їх складових: *Великий Піст, Святий Дух, Богородиця, Син Божий, Бог, Великдень, Різдво, Біблія, Коран, Книга Буття, Апокаліпсис.*

7. Утворені від власних назв присвійні прикметники на **-ів (-ов-, -ев-)** та **-ин-:** *Грінченків словник, Шевченкове слово, Білашева пісня, Сосюрин лірика.*

8. Утворені від власних назв прикметники, які входять до складу назв, що за змістом дорівнюють словосполукам **імені когось, пам'яті когось:** *Нобелівська премія, Шевченківська премія, Франківські читання.*

Увага! Пишуться з **малої** букви:

1. Відносні прикметники на **-ський:** *шевченківські традиції, дніпровська (Дніпрова) хвиля, київські вулиці.*

2. Присвійні прикметники, які входять до складу фразеологізмів або наукових термінів: *ахіллесова п'ята, дамоклів меч, архімедова сила, бертолетова сіль, віттова хвороба.*

З великої букви пишеться **тільки перше слово:**

1. У назвах різних установ, організацій і партій: *Народний рух України, Міністерство освіти і науки України, Київська середня загальноосвітня школа № 137, Національний технічний університет України, Республіканська партія, Літературно-меморіальний музей Лесі Українки.*

2. У назвах історичних подій, епох, державних, міжнародних і релігійних свят: *Брестська унія, Ренесанс, Перша світова війна, Коліївщина, Паризька комуна, Зелені свята.*

3. У назвах, що беруться в лапки: *роман "Жовтий князь", картина "Запорожці пишуть листа турецькому султану", газета "Київські вісті", медаль "За відвагу".*

Увага! Якщо власну назву вжито в загальному значенні, але в підкреслено позитивному плані, то вона пишеться з **великої** літери, в інших випадках – з **малої:** *нові Колумби й Магеллани, новітні наполеони, іван-чай, ампер.*

Вправи

1. **Словниковий диктант.**

Київська Русь, українські села, твори Олеса Гончара, парк ім. Максима Рильського, музей Тараса Шевченка, Ярослав Мудрий, авгісіві стайні, київські театри, полтавські поля, газета „Літературна Україна“, журнал „Вітчизна“, Мавка, Хо, русалка, потерчата, геній Франка, олімпіада, Літній сад, державна установа, Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Колодяжному, Кам'янець-Подільський замок, Кабінет Міністрів України, колегія міністерства, ректор університету, лауреат премії імені Т. Шевченка, заслужений діяч науки, заслужений учитель, народний артист України.

2. **Затишить під диктовку. Перевірте правильність вживання великої букви.**

1. Я думаю, під дамокловим мечем краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше почуває (*Леся Українка*). 2. Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків (*Василь Стефаник*). 3. Не всі стародавні греки були афродітами, геркулесами, аполлонами, але в них був ідеал

краси, і вони бачили її в різних проявах, увічнювали її (Олександр Довженко). 4. Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, – лиш Сонячні Кларнети (Павло Тичина). 5. Гриміли пишні і бучні паради нових Тимурів і Аттил (Василь Симоненко). 6. Ти вже не згинеш, ти двожалага, земля, рабована віками, і не скарає тебе душителям сибірами і соловками (Василь Стус). 7. Яка важка у вічності хода! – за Чорним Шляхом, за Великим Лугом (Ліна Костенко). 8. Минають фронди і жиронди, минає славне і гучне. Шукайте посмішку Джоконди, вона ніколи не мине (Ліна Костенко). 9. Віджив той голос, наче греські хори. Вмирав актор, шекспірівський король (Ліна Костенко).

3. Стисніть, замінюючи, де треба, малу букву на велику.

Київський (н)аціональний (п)едагогічний (у)ніверситет імені Михайла Драгоманова, (к)иївські (т)ятри, (п)алац (к)ультури (у)країна, (м)огилів-(п)одільський, (с)емирічна (в)ійна, санаторій „(с)онячне (з)акарпаття”, (к)иївський вокзал у (м)оскві, (к)иївські автостанції, (о)строзький замок, (л)іси (р)івненського (п)олісся, (с)тепи (п)івдня, (с)хідні (в)ітри, (к)раїни (п)івденної (а)зії, (д)ніпрові (б)ереги, (д)рогобицький (р)айон (л)ьвівської (о)бласті, (г)етьманат, (з)апорізька (с)іч, (о)стрів (х)ортиця.

4. Стисніть, замінюючи, де треба, малу букву на велику.

1. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки (б)атьківщину (Василь Симоненко). 2. По (ш)ляху (ч)умацькому у росах буде вічність мчати на коні (Василь Симоненко). 3. (у)країно! Ти для мене – диво!.. Ради тебе мислю і творю – хай мовчать (а)мерики й (р)осії, коли я з тобою говорю! (Василь Симоненко). 4. Як тінь (с)аулом гнаного (д)авида, метнуся тихо на воді скляній, – (ф)есько-дозорець ходить, як сновида, в (с)тарих (м)линах, на греблі (в)орскляній (Ліна Костенко). 5. Уже (в)олосожар піднявся, (в)із на небі вниз повертався і дехто спати укладався (Іван Котляревський). 6. Жоден з українських словників за кількасотлітню історію (у)країнського словникарства, починаючи від знаменитого “(л)ексикона” (п)амва (б)еринди, не містив такого словесного багатства, як одинадцятитомний тлумачний “(с)ловник (у)країнської мови” (З журналу). 7. (в)рубель закінчив спочатку юридичний факультет (п)етербурзького університету і тільки потім вступив до (а)кадемії художеств. (З журналу). 8. (к)ієво-(п)ечерський (д)ержавний (і)сторико-культурний (з)аповідник поділяється на три частини: на південному пагорбі знаходиться ансамбль (д)альніх (п)ечер, в улоговині – ансамбль (б)лижніх (п)ечер, а на найвищому пагорбі в північній частині заповідника – (в)ерхня лавра з компактною групою пам’яток архітектури XI–XVIII століть: (у)спенський собор, (т)роїцька надбрамна церква, церква (с)паса на (б)ерестові та багато інших (З журналу). 9. (с)юфія (к)иївська і (з)олоті (в)орота (к)няжого міста, (в)идубецький монастир і (к)ієво-(п)ечерська (п)авра, (у)спенський собор, старовинний (п)оділ і сивочолий (б)орисфен-(д)ніпро – все це духовні символи нашої національної історії та культури (З журналу).

2. Правила переносу частин слова

Частини слів із рядка в рядок переносяться за складами:

го-ло-ва, лож-ка, май-ка, гіл-ка, бо-льо-вий.

Але при цьому треба стежити, щоб не створювався зміст слова, тому краще переносити *брат-ство*, а не *бра-тство*.

У поданих нижче рядках із вірша Василя Симоненка поет використав поділ слів на склади для створення потрібного ритму і настрою:

А нав-круг по-ру-ба-ні

До-си-на-ють сні,

І да-ле-ко бу-бо-ни

Кли-чуть до вій-ни.

До цього правила є ряд застережень.

1. Одна буква не залишається в попередньому рядку і не переносяться в наступний. Тому не можна ділити для переносу слова титлу: *око, олія, їти, уміти* і т.д.

2. Не можна розривати *дж, дз*, якщо вони позначають один звук: *ра-джу, кукуру-дза*.

Якщо *дж, дз* позначають два звуки, їх слід розривати: *над-земний, від-звучати, від-жити*.

3. Одюскладові префікси перед приголосним кореня не розриваються: *під-робити, не-вблаганний, най-краще*.

4. Не прислудується до префікса початкова частина кореня, якщо вона не становить складу: *за-стелити, при-йменник*.

5. Не можна відривати букву *й* від попереднього голосного, але сполучення букв *йо,ьо* не розриваються: *май-ка, копій-ка, га-йок, ра-йон, по-льо-вий*.

6. М'який знак і апостроф не відокремлюються від попередньої букви: *поль-ський, козачь-кий, об'-єм*.

7. При переносі складного слова треба уважно розбивати його на склади: *далеко-східний, сажо-трус* (а не *далекос-хідний, сажот-трус*).

8. Не можна відривати скорочень від слів, яких вони стосуються:

Т. Г. Шевченко (а не *Т.Г. – Шевченко*), *р. Дніпро* (а не *р. – Дніпро*).

Також не можна розривати самих скорочень і аббревіатур:

ЮНЕСКО, ЗАЗ-110Є, вид-во і т.п.

9. Розділові знаки (крім тире) не переносяться в наступний рядок.

Вправи

5. Затишіть слова у три стовпчики: а) ті, які не можна переносити (юнак); б) ті, при переносі яких можна залишити в попередньому рядку дві перші букви (юн-нат); в) ті, при переносі яких можна залишити в попередньому рядку три перші букви (юна-цький). З останніх букв записаних слів прочитає: а) вислів М. Рильського; б) вислів О. Гончара.

а) Стіл, лінія, поступ, візок, рядно, мико, сад, сні, добро, облію, знічене, молось, тин, разом, ява, юнак, саджанці, око, вуж, комір, один, весело, оаза, приріст, люблю;

б) вплив, лимон, підказка, везе, отож, підживлений, оси, звіг, постамент, ножиці, презент, окіст, дні, ювелір, очі, сокіл, запишусь, струс, підзвітне, сон, садок, зайжджати, книголюб, їду, поверх, поетично, лле, попихач, їжджу, ожина.

6. Чому подані переноси *неправильні*: довгож-даний, зас-лужити, прос-телити, відіз-вати, под-ріблений, зароб-ити, зас-гупати.

7. *Ставіть, розбиваючи слова для переносу:*

а) мийка, гайок, прийнятий, зайняв, подзьобаний, надземний, віджити, саджу, салжанець, вільний, автодром, пінний, знайомство, гілля, суддя, зв'язок, арф'яр, розм'якнути, позначити, сільрада, профспілка, військкомат;

б) Іван Нечуй-Левицький, Ліна Васиївна Костенко, Григорій Косинка, 2003 р., 100 га, 250 ц, 85 куб. м і 30 см³, 9-ий, вид-во, роман „Марія”, граматика (морфологія і синтаксис) – один із найважливіших розділів мовознавства.

8. *Пригадайте правила переносу. Згрупуйте слова за спільними правилами.*

Гайок, нездоланий, розказати, старослов'янська, сестра, Олександра, пір'я, саджанці, копійка, найкраще, морський, підігріти, краєзнавство, безоглядно, ходжу, бур'ян, розповсюджений, підробити, профком, гудзик, відзеркалення, надзвичайно, майка, давнього, запровадження, колосся, прийменник, застелити, косіння, насіння, завгосп, невблаганний, грайся, район, братнього, тільки, Кузбас, раджусь, підживлення, польський.

3. Правопис дзвінких і глухих приголосних. Позначення м'якості приголосних на письмі

1. В українській мові дзвінкі приголосні перед глухими здебільшого не втрачають дзвінкості й передаються на письмі відповідно до вимови: *бабка, берізка, книжка, посвідчення.*

2. Глухі приголосні перед дзвінкими уподібнюються до парних їм дзвінких: *боротьба, просьба, якби.*

3. Щоб з'ясувати, яку букву, що позначає сумнівний приголосний звук, слід писати, треба змінити форму слова або дібрати споріднене слово так, щоб після цього приголосного стояв голосний: *просьба (бо просити), рідкий (бо ріденький).*

4. Приголосні ж, ч, ш, т перед ц на письмі зберігаються: *книжка – книжці, чашка – чашці, квітка – квітці.*

5. М'якість приголосних на письмі позначається з допомогою букв *я, ю, с, і*, а також з допомогою м'якого знака (*ь*): *воля, любити, літнє, близько, вільний, український, юнацький.*

Вулик на пам'ять: дзвінкі приголосні пишуться, як чуємо. Тільки в шести словах вимовляємо х, а пишемо з: *легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю, дігтар.*

Небагато і таких слів, у яких замість глухого, що пишеться, чується дзвінкий. Ось вони: **боротьба, малотьба, отже, просьба, осьде, лімба, повсякденність, Великдень, аякже, якби, екзамен, вокзал, анекдот, рюкзак, айсберг, футбол.**

Вправи

9. Словниковий диктант.

Цвях, міцний, вечірня, мідний, вісімдесят, світ, стіна, обличчя, весілля, п'ятсот, безодня, книжка, бабка, поразка, казка, пісня, радість, на річці, у тумбочці, на стежці, зчесати, принісли, зшити, з жалю, без жиру, боротьба, зсипати, легко, розказати.

10. Запишіть під диктовку, перевірте написане.

1. **Стежка** стелиться бита поміж трав, серед жита (Леонід Первомайський). 2. Було загишно і пахло **вожкістю** (Андрій Головка). 3. Любові **легкого** шляху не треба (Ліся Українка). 4. У **плоть** мото, не навчену літати, впиваються, **неначе кізті, зорі** (Дмитро Павличко). 5. У **всякому** лілі є свої майстри і своє, так би мовити, **натхнення** (Олесь Гончар).

11. Спийшіть, добиваючи до виділених слів перевірки слова.

З р а з о к: Законів **боротьби** (боротися) нікому не зламати (Павло Тичина).

1. Оце **возовиця** підходить, а там і **молютьба** (Андрій Головка). 2. Повітря було таке **п'янке** й повне **пебетання**, що **мимохіть** бажалося руху, крику, **реготу** (Михайло Коцюбинський). 3. Ні **розваги**, ні **просьба**, ні **грізьба** – ніщо не **помагало** (Михайло Коцюбинський). 4. У **грубій** гуло – **догорляти** **скінки** (Платон Воронько). 5. **Поблідла** місячна **скибка** висіла **низько** над **сірим** **імлістим** **обрієм** (Василь Козаченко). 6. **Очі** **спіпило** **мигтінчестію** **неба** й **води** (Олесь Гончар).

12. Вставте пропущені букви і запишіть.

Ка..ка, стс..ка, ши..ка, кпн..ка, допомо..ти, ле..кий, дорі..ка, стере..ти, лі..ко, мо..ти, ягі..ка, бері..ка, во..зал, про..ба, лі..ба, о..де, навсті.., мере..тіти, молю..ба, ро..питати, шле..ся, приві..ли, ..чесати.

13. Спийшіть, добиваючи з дужок потрібні букви.

1. Мій **поклик**: праця, боро(т,д)ьба, свобода (Іван Франко). 2. До наших лав, до нас, хто **зжився** з боро(т,д)ьбою, хто сонце **покохав**, і на **верхів'ях** гір лише до нього йде, й душою **молодою** вже **бачить** крізь віки його **огнистий** зір! (Володимир Сосюра). 3. При **майстрах** **якось** **ле(г,х)ше**. Вони -- як Атланти. **Держать** **небо** на **плечах**. Тому і є **висота** (Ліна Костенко). 4. Бо на світі той **наймудріший**, хто **найду(ж,ш)че** **любить** **життя** (Василь Симоненко). 5. **Заглядає** в ши(б,л)ку ка(з,с)ка **сниви**м очима, **материнська** **добра** **ласка** в неї за **плечима** (Василь Симоненко). 6. **Літа** **вже** **мчать**, як **ношага** **пру(д,т)кі** в **табуні**. Все **ле(г,х)ше** **когось** **підловити** на **ширій** **брехні**. **всс** **ва(ж,ш)че** **купитись** на **срібну** **блешню** **провокацій** (Борис Олійник). 7. **Ба** **ні** – **не** **та** **тут** **риба** **й** **мова**, **не** **та** **вода**,

не той пейзаж, але та сама хіть спа(д,т)жова і людська усмішка – така ж! (Борис Олійник). 8. До правди тя(ж,ш)ко ми доходим, неправда прийметься за мить (Дмитро Павличко).

4. Правопис приголосних у кінці префіксів

1. У кінці префіксів роз-, без-, незалежно від вимови, завжди пишеться буква з: розташувати, розсада, розпустити, розтиска, безхмарний, безшумно, безсилля.

2. У кінці префіксів від-, од-, над-, під- завжди пишеться буква д: відкусити, надписати, підняти, одкинути.

3. Префікс з- пишеться перед більшістю приголосних незалежно від вимови: збори, зжати, зснати, зідити, зчетити, зшити, згоріти.

4. Але перед к, п, т, ф, х префікс з- змінюється на с-: скрикнути, скакати, спересердя, слівати, стиснути, стік, сфотографувати, схованка.

Вузлики на пам'ять: префікс з- переходить у с- перед кафе „Птах” – буквами к, ф, п, т, х. Якщо навіть не доводилося побувати в кафе „Птах”, назви допоможе запам'ятати ці п'ять букв!

Префікси без-, від-, між-, над-, об-, перед-, під-, понад-, роз-, через- не змінюють кінцевого приголосного.

Вправи

14. Словникової диктант.

Скоротити, зробити, зсунути, зв'язати, зішлти, сформувати, розпустити, розхолитися, розформувати, безшумно, безпосередньо, розташувати, схуднути, спробувати, стиснути, сформований, безкрайній, безтурботно, беззастережний, розкручений, розбитий, безвинний, безправний, підняти, підсікти, надписати, надсікти, надколоти, одкинути, одвісти, підмовити, віддячити, віддати, зжовкнуту, зчавлювати, стісипти, складати, зшити, зв'язати, сфотографувати, зорати, скинути, спитати, стерпіти, зітхнути, зосліпу, зізнання, зогнилий, розсріляти, зустріч, черезсідельник.

15. Спишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

Бе(з,с)карно, ро(з,с)цвісти, ро(з,с)тавати, ро(з,с)сіювати, (з,с)початку, бе(з,с)крає, ро(з,с)криги, на(д,т)ходити, бе(з,с)хмарний, бе(з,с)смертний, не(з,с)кінчений, бе(з,с)сумнівний, о(д,т)швісти, бе(з,с)крас, ро(з,с)шарпаний, ро(з,с)чичений, ро(з,с)галий, о(д,т)півати, бе(з,с)сило, ві(д,т)ступати, ро(з,с)танути, (з,с)пуститися, (з,с)жати, (з,с)жувати, (з,с)кнуги, (з,с)каламутити, (з,с)жосити, (з,с)чинити; (з,с)чорніти, (з,с)кригнути, (з,с)кривдити, (з,с)кропити, (з,с)шнитися, (з,с)півати, (з,с)тверджувати, (з,с)тратити, (з,с)хаменутися, (з,с)хвалити, (з,с)хвилювати, (з,с)ховатися, (з,с)хлигнути, (з,с)фальсифікувати, (з,с)формувати.

16. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою з; б) зі вставленою буквою с. З останніх букв записаних слів прочитаєте вислів Й.-В. Гете.

Ро..голос, ..крегіт, ..фотографувати, ..чіп, ро..гнівити, ..писувач, ..лин, ..переляку, ..клад, ..цілити, ро..клас, бе..перервність, ..крутно, ..сох, ро..різав, ..чинити, ро..гул, ..читати, ..ляв, ро..гін, бе..перечю, не..проста.

17. Спишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Я (з,с)тверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу (*Павло Тичина*). 2. Вночі клячі гусей за хмарами о(д,т)сталих кличуть срібними сурмами (*Василь Еллан-Блакитний*). 3. Ро(з,с)кажу тобі думку тасмну, дивнийй (з,с)догад мене о(б,п)плік: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік (*Ліна Костенко*). 4. Ро(з,с)губленийй актор, що раптом (з,с)бився з ролі, ти г'єсу завалив, але зіграв себе (*Ліна Костенко*). 5. І так бе(з,с)захисно й бе(з,с)межно чекати голосу твого! (*Ліна Костенко*). 6. Я (з,с)тужився, мила, за тобою (*Дмитро Павличко*). 7. Неможу траву бе(з,с)випідну, дилку топгала і не чула крику тих колосочків (*Дмитро Павличко*). 8. Ро(з,с)плелись, ро(з,с)сипались, ро(з,с)пались, наче коси, вересневі дні (*Дмитро Павличко*). 9. Чи на весіллі, чи в дії поминатьні скорботі, ти (з,с)поклонівку на покуті, хлібе, у нас (*Борис Олійник*). 10. В ошім (з,с)пекотнім полудні без руку, коли в криницях позіха вода, ро(з,с)сунувши плечем малі Чорнухи, в будучину ішов Скворода (*Борис Олійник*). 11. І запече щось схоже на журу, якась тривога (з,с)кинеться в задусі: отак, бува, (з,с)дригнуть домашні гуси, коли з-під неба заголосить: „Кру!“ (*Борис Олійник*).

5. Чергування та зміни приголосних звуків

Іноді при змінюванні або творенні слів замість одного приголосного звука з'являється інший, тобто відбувається чергування. Це чергування передається на письмі.

1. Найпоширеніші такі чергування приголосних:

г – з – ж (*нога – нозі – ніженька*);

к – ц – ч (*рука – руці – рученька*);

х – с – ш (*вухо – у вусі – вушенько*).

2. У дієслівних основах чергуються, крім того, ще такі приголосні:

д – дж (*сидіти – сиджу*);

т – ч (*летіти – летчу*).

3. Перед суфіксами **-ськ(ий)**, **-ств(о)** відбуваються зміни приголосних:

а) два приголосні звуки зливаються в один:

1) г, з, ж + **-ськ(ий)**, **-ств(о)** дають **-зьк(ий)**, **-зтв(о)**: *убогий – убогство, боягуз – боягузство, Кривий Ріг – криворізький, Запорізькєжє – запорізький*;

2) к, ц, ч + **-ськ(ий)**, **-ств(о)** дають **-цьк(ий)**, **-цтв(о)**: *козак – козацтво, ткач – ткацтво, молодець – молодєцтво, Гадач – гадацький, Кременчук – кременчуцький*;

3) х, с, ш + **-ськ(ий)**, **-ств(о)** дають **-ськ(ий)**, **-ств(о)**: *чех – чеський, Черкаси – черкаський, Сиваш – сиваський, птах – птаство, товариш – товариство*.

Виняток становлять поодинокі прикметники на **-ськ(ий)**, утворені від слів іншомовного походження: *тюркський, баскський, казахський*.

б) якщо в кінці твірної основи після приголосного є суфікс **-к-**, то при творенні прикметника на **-ськ(ий)**, **-к-** випадає: *П'ятихатки – п'ятихатський, Чукотка – чукотський, Димерка – димерський;*

в) зміни у вимові інших приголосних перед **-ськ(ий)**, **-ств(о)** на письмі не передаються: *брат – братський, інтелігент – інтелігентський, люд – людський, студент – студентський.*

4. Якщо при творенні або змінюванні слів виникає збіг двох приголосних, який важко вимовляється, попередній приголосний уподібнюється до наступного.

Свистячі перед шиплячими переходять у відповідні шиплячі:

-сч-- --ш(шч)-, -цч-- --чч-, -зч-- --жч-, -здж-- --ждж-:

батьківський – батьківщина, козацький – козаччина,

брякати – бряжчати, їздити – їжджу.

Виняток на письмі становлять присвійні прикметники: *Параска – Парасчин, Васька – Васьчин, Мотузка – Мотузчин.*

5. Перед суфіксом **-н-** приголосні основи **к, ц** змінюються у вимові та на письмі, тоді в обох випадках виступає літера **ч**. Отже, **-кн-**, **-цн-** утворюють орфографічне сполучення **-чн-**: *безпека – безпечний, вік – вічний, місьць – місячний, тиєнтя – тиєнчний, серце – сердечний.*

Проте в кількох словах пишемо **-цн-**: *рушник, рушниця, дворушній, соняшник, сердешний* (у значенні *бідлашній*), *мірошник, торшиний.*

Вузлики на пам'ять: *твої рука, ноги і вухо допоможуть тобі справлятися з чергуванням приголосних. А щодо дієслів, то кому сидіти – сиджу, а кому літати – летчу!*

При додаванні суфіксів -ський, -ство зливаються два приголосних.

Підказку тримаси у руці (нозі, вусі): криворізький, гадяцький, чеський, козацтво, убоцтво, птаство!

Вправи

18. *Стишіть, вставляючи пропущені букви.*

Балка – у бал..і, гілка – на гіл..і, вимога – вимо..і, вус – на ву..і, вік – у ві..і, горіх – на горі..і, горі..ок; пролог – у проло..і, валка – у вал..і, шкурка – шкур..і, чашка – чаш..і, справа – спра..і, запорука – запору..і, утекти – уте..у, нагородити – нагоро..у, просити – про..у, переволити – перево..у, світити – сві..у, пекти – пе..у, перешкода – перешко..ати, нагромадити – нагрома..ення.

19. *Від поданих слів утворіть прикметники з допомогою суфікса -ський і запишіть їх у два стовпчики: а) в яких написання збігається з вимовою; б) в яких написання не збігається з вимовою. З перших букв прочитайте народне прислів'я.*

Невіглас, Японія, Аджарія, квартирант, Рим, Звенигородка, Острог, альгруїст, Димер, Волинь, Сиваш, Ялта, Кавказ, Арзамас, Железноводськ, Жашків, елініст, Ельзас.

20. Спшиіть, вставляючи пропущені букви.

1. Можеш вибирати дру..ів і дру..ину, вибрати не можна тільки Батьківщину (Василь Симоненко). 2. Можна вибрати дру..а і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати (Василь Симоненко). 3. І міся..ну сонату уже створив Бетховен, і тїнь міся..ехода вже зорям не чужа. А міся..ь все такий же (Лїна Костенко). 4. І поживу в малесенькій хатин..ї, що так притульно висить на ялин..ї, де заглядає в зоряні вікон..я Кїт у чоботях з вусами гасконця (Лїна Костенко).

21. Спшиіть, вставляючи пропущені букви ч або ш.

1. Кругом дуба русалоньки мовчки дожидали; взяли її, серде..нудо, та й залоскотали (Тарас Шевченко). 2. Кожний ніжний рух серде..ний в пісню срібну перелло (Олександр Олесь). 3. Ви знаєте, як липа шелестить у міся..ні весняні ночі? (Павло Тичина). 4. Знов прибули до нашої шпаківні її, мабуть, торі..ні хазяї і зразу співи почали свої (Максим Рильський). 5. Мати сіяла сон під моїм вікном, а вродив соня..ник. І тепер: хоч буран, хоч бур'ян чи туман, мєні – соня..но (Борис Олійник).

22. Спшиіть, розкриваючи дужки.

1. Степ і степ, ревуть пороги і могили-гори, там родилась, гарцювала (козак + -ськая) воля (Тарас Шевченко). 2. Дорожили моряки звичаями, вважали, що походять від (запорож + -ських) козаків і що Збур'ївка їхня виникла якраз там, куди заходили перечекати негодую запорожцї (Олесь Гончар). 3. Вікна були щільно затулені важкими порт'єрами з (солдат + -ського) сукна (Зїнаїда Тулуб). 4. Верховним охоронцем і захисником православної церкви в Західній Русі називали князя Костянтина (Острог + -ського), засновника (Острог + -ської) академії (З журналу). 5. Після смерті князя Костянтина онука його Анна відкрила у православній академії (католик + -ський) колегіум. (Католик + -ська) церква проголосила Анну святою (З журналу). 6. (Хват+ -ський) сержант Василь у (танкіст+ -ському) комбїнезонї, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається (Семен Журавович).

23. Спшиіть, замінюючи транскрибовані звуки відповідними буквами.

1. Правий бік Дніпра, скутий скелями і вкритий одвічним лісом, неначе біг до нас назустріч, а лівий, як рута, зеленїв, одмічаючись од блакитної річки пі[шч]аною полозою (Панас Мирний). 2. Я бачив на рі[ц]ї в прозорім льоду зернину пшениці (Дмитро Павличко). 3. В клі[ц]ї є пити, їсти і хороше сісти, та немає волї (Нар. творчість). 4. Козак од[ї]жджас, дївчинонька плаче (Нар. творчість).

6. Спрощення у групах приголосних

При словозміні або словотворенні іноді виникає важкий для вимови збіг трьох приголосних. Тоді, як правило, середній приголосний у вимові випадає. Таке спрощення передається й на письмі.

1. У сполученнях -стн-, -стл- випадає т: *вість – вісник, щастя – щастливий.*

Виняток: *хвастилий, шістнадцять, пестливий, кістлявий, хворостняк, зап'ястий*, а також прикметники, утворені від слів іншомовного походження на *-ст-*: *контрастний, баластний, кампостний, форпостний, аванпостний*.

2. У групах приголосних *-скн-*, *-зкн-* випадає *к* при творенні дієслів із суфіксом *-ну-*: *тиск – тиснути, блиск – блиснути, тиск – тиснути* (але: *виск – вискнутити, риск – рискнутити*).

3. У групі приголосних *-слн-* випадає *л*: *масло – масляний, мисль – умисний, ремесло – ремісник*.

4. У словах *тиждень – тижня, тижневий; проїзд – проїзний, виїзний* і подібних випадає *д*.

Вправи

24. Словниковий диктант.

Хвастуни, форпостний, кількісний, баластний, шасливий, контрастний, зловісний, совісний, цілісний, безвісний, блиснути, умисний, безвиїзний, швидкісний, пестливий, чесний, тижневий, безчесність, шелеснути, гігантський, проїзний, кістлявий, зап'ястий, міський, шістнадцять, агентство, благовісний.

25. *Вставте, де треба, пропущені букви т, д, к. Слова записані у два стовпчики: а) в які не вставляли букв; б) в які вставляли пропущені букви. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З них складеться вислів.*

Швидкісний, упереложений, їжжу, проїзний, шасливий, випусний, ацетиленокисневий, кількатижневий, студенський, якісний, пристрасний, студенство, заїзний, усний, п'ядесят, масний.

26. Ставіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

1. Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилася (*Тарас Шевченко*). 2. Брязне клинок об залізо кайданів. Підє луна по твердинях тиранів (*Леся Українка*). 3. Я вже був ситий тих пишнот, беткетів, пестливої венеціанок вроди, облесливих речей венсіанців (*Леся Українка*). 4. Я квітку не можу зірвати, бо їй, як людині, болить. Як нам, моє серце крилате, під сонцем їй хочеться жить (*Володимир Сосюра*). 5. Таке день на серці пелюсками. Я хожду шасливий од тривоги (*Володимир Сосюра*). 6. Не забуду вечора хруского, інєю й тоненького льодку, коли сам я вийшов на дорогу ніби вперше на своїм віку (*Максим Рильський*). 7. Ти дала мені радісну вдачу, кров гарячу пустила до жил (*Василь Симоненко*). 8. Я не люблю нещасних. Я шаслива. Моя свобода завжди при мені. (*Ліна Костенко*). 9. Шасливий той, хто бачив мрію, але не доторкнувся їй (*Дмитро Павличко*). 10. Гіганські ліни таємничо затиснулись в ущелині (*Олесь Гончар*). 11. Вздовж дороги вервечкою розтянулось шіснацять плутів (*Михайло Стеньмах*).

27. *Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис виділених слів у російській і українській мовах.*

1. Оранжево-лиловые верхушки берез на фоне глубокого синего весеннего неба вызывали светлые радостные чувства (*І. Гривар*). 2. Счастливые часов не наблюдают (*О. Грибоедов*). 3. Среди прекрасных акварелей художника

Фонвізина виділяється серія замечательних „Наездниц” (З журналу). 4. Мой дядя самых честных правил (О. Пушкин).

7. Подвоєння і подовження приголосних

Подвоєння приголосних виникає внаслідок збігу однакових приголосних:

1. Префікса й кореня слів: *беззвучний, віддавна, розбродити* (українського походження); *імміграція, контрреволюція, сюрреалізм* (іншомовного походження).
2. Кінця першої та початку другої частини складноскорочених слів: *юнат. військкомат.*
3. Кореня або основи на **-н-** і суфіксів **-н(ий), -ник, -ниц(я):** *винний, законний, осінній, годинник, віконниця.*
4. Основи дієслова минулого часу на **-с-** і зворотньої частки **-ся:** *пасся, розрісся.*
5. У власних іншомовних іменах і назвах, якщо подвоєння є в тій мові, з якої взято слово: *Будда, Руссо, Штвейер, Голландія, Йоганн.*
6. У словах, похідних від географічних назв і власних імен осіб: *голландський, марокканець, буддист.*
7. Зберігається в таких загальних словах іншомовного походження: *бонна, бітль, булла, мірра, дурра, мотто, манна, брутто, мадонна, ванна, тонна, вілла, аннати, мулла, нетто, пенні, панно.*

Увага! У загальних назвах іншомовного походження приголосні не подвоюються: *атестат, акумулятор, грип, група, белетристика, інтелігент, комісія, сума, шосе, колона* тощо.

Подовженими приголосними (на письмі подвоєними) бувають м'які **д', г', з', с', ц', л', н'** і напівном'якшені **ж', ч', ш'**, коли вони стоять між двома голосними:

1. В усіх відмінках іменників середнього роду перед **я, ю, є, і:** *знаряддя, чуття, галуззя, калосся* (немає подовження в назвах молодих істот: *теля, гуся, щеня*).

2. Перед **ю** в орудному відмінку іменників жіночого роду однини III відміни, якщо в називному відмінку основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: *тілю, сіллю, нічю, подорожжю, тушию.*

3. У наголошених суфіксах **-енн(ий), -анн(ий)** у прикметниках, які вказують на найбільшу міру якості, та у небагатьох прикметниках-старослов'янізмах: *стришений, невблаганний, священний, огненний.*

Увага! В інших прикметниках та дієприкметниках у суфіксах **-ен(ий), -ан(ий)** буква **н** не подвоюється: *шалений, навіснений, написаний, незрівняний.*

4. У словах: *Ілля, суддя, стаття, рілля, породілля, зрання, спросоння, навмання, похідтинню, похідвіконню* (але у родовому відмінку множини подовження немає: *статей*).

5. Подовжується м'який приголосний в дієслові *лілю* та його формах.

6. У похідних словах подовження між двома голосними зберігається: *життєвий, суддівство*.

Вузлики на пам'ять: щоб запам'ятати приголосні, які бувають подовженими (на письмі подвоєнними), вивчи питання-скоромовку: *Де Ти З'їси Ці ЛиНи? І слово ЖуЧиШ!*

Не вивчиш – сам себе будеш жучити!!!

Вправи

28. Словниковий диктант.

Завершення, узлісся, зілля, збільшення, стаття, лілю, поліпшення, залучення, життєпис, статті, рілля, піднесення, гіллястий, збіжжя, колосся, клоччя, підніжжя, спросоння, насіння, прохання, волосся, бадилля, приладдя, гілля, ломаччя, навмання, узвишшя, роздоріжжя, Ілля, суддя, життєвий, віддати, беззахисний, цінний, молоддю, ссавці, безсмертя, письменник, контрреволюція, відзеркалити, роззброїти, мільйонний, міццю, відданий, віддаль, безземельний, обличчя, півріччя, туманність, гуманний.

29. Подані російською мовою слова іншомовного походження запишіть українською мовою у два стовпчики: а) з подвоєнням букв; б) без подвоєння. З перших букв записаних слів прочитаєте назву збірки Максима Рильського.

Сюрреалізм, леггори, Оттава, миссія, вилла, Одиссея, Піттсбург, аннотація, Ренн, омметр, Раффлс, трасса, імміграція, Даллас, іпподром, нетто, уссурийський, регресс.

30. Спишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.

1. Не русалонька блукає – то дівчина ходить, й сама не зна (бо прич(н)а), що такеє робить (*Гарас Шевченко*). 2. Красно України, Подо(л)я! Розкинулось мило, недбалю! (*Леся Українка*). 3. Арфами, арфами – золотими, голосними обізвалися гал' самодзво(н)ими (*Павло Тичина*). 4. Вже й любов доспіла під цромі(н)ям теплим, і її зірвали радісні уста – а тепер у серці шось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота (*Максим Рильський*). 5. І сняться все мені далекі темні очі, що в'януть і мовчать в осі(н)ій далині (*Володимир Сосюра*). 6. В прибережне нагріте камі(н)я б'ється плюскотом зимна вода (*Євген Маланюк*). 7. Так і треба, вже оста(н)я лоншула струна, вкрай напнута сподіва(н)ям (*Василь Стус*). 8. Але осяде в пам'яті, на дні, обли(ч)я жінки, що тебе кохала, і білий птах фіранки у вікні (*Оксана Забужко*). 9. Гумкою місяця стерто кути: ніч – мир безви(н)им і ви(н)им. Ліфти, асфальти, мури й коти всоталися в сну драгови(н)я (*Оксана Забужко*).

31. *Затийміть у стовпчик лише слова, в яких буква н подвоюється. З перших букв записаних слів прочитайте назву вірша Лесі Українки.*

Дорогоці(н)ий, таврова(н)ий, обожно(н)я, гратова(н)ий, сумлі(н)я, ятруча(н)я, врівноваже(н)ий, існува(н)я, греча(н)ий, твари(н)ий, освітле(н)ий, незмі(н)ий, іменова(н)ий, іме(н)иковий, навмис(н)ий, опале(н)я, оформле(н)ий, годи(н)ий, незнище(н)ий, незнище(н)ий, сумнів(н)ий, істи(н)ий, досказа(н)ий.

32. *Стихіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.*

1. Лежить городів гарбузова Ме(к)а. У тихе небо струменить тепло.
2. Гармонія крізь тугу ди(с)опансів проносять ритми танцю по землі. 3. Життя іде і все без ко(р)ектур. І час летить, не стишує галопу. 4. Пахке безсоння пальцями Мадлен діткнуло спраглих вуст Апо(л)інера. 5. Ми прилетіли вранці у Європу. Блискучий лайнер випустив ша(с)і. 6. І що там пустка То(р)іче(л)і проти такої німоти? (з тв. Ліни Костенко).

33. *Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис виділених слів у російській та українській мовах.*

1. Цыганы шумною толпой по Бессарабии кочуют (О. Пушкін). 2. Солнца колтур старинный, золотой, огневой, апельсинный и виный над червонной рекой (А. Білий). 3. Ни моим благоговением, ни преданностью и привязанностью к нему он не тяготился (І. Тургенев). 4. Овечьяя полудетской грустью, его тоска никогда не переходила в хандру (І. Тургенев). 5. Происхождением, просвещением и воспитанием он похвастаться не мог (І. Тургенев). 6. То по шоссе, для шныи колком, то по тропинке через лён, то уграмбованным проселком велосипедит почтальон. Я приглашаю на террасу его, усталого, зайти (І. Северянин). 7. Это была блестящая лекция, прочитанная перед одним интеллигентным слушателем: глаза Андрея Белого засветились, он присел на пол и поднимался, иллюстрируя свою теорию „параллельных эпох” (Є. Замятин).

8. Вживання знака м'якшення

М'який знак пишеться після семи букв *д, т, з, с, ц, л, н*:

1. У кінці слова і в кінці складу перед наступним приголосним: *ніготь, дать, олень, міць, тільки, візьму, станьте, сядьмо, кавказький, робітниця, знань, кілець.*

2. У середині складу перед *о*: *льон, дзьоб, дьоготь, тьохання, сьогодні.*

3. У суфіксах: *зьк(ий), -цьк(ий), -ськ(ий), -зькість, -ськість, -зьк(о), -цьк(о), -ськ(о), -иськ(о): запорізький, козацький, лодськість, низько, війська.*

4. У дієсловах: *сядь - сядьте, тисать, знать, сміються.*

5. У словах іншомовного походження перед *ї, йо, ю, є*, які означають два звуки: *конферансьє, ательє, Нью-Йорк, Ньютон, батальйон, мільярд.*

М'який знак не пишеться:

1. У звукосполученнях -лц-, -лч-, якщо вони походять з -лк-: *спілці (бо спілка), галчена, галці (бо галка)*.

2. Після *н* перед *ж, ч, ш, щ* та перед суфіксами -ськ(ий), -ств(о): *панство, інжир (випяток: няньчити, доньчин, бриньчати)*.

3. Після *н, д, т* перед суфіксами -ченк(о), -чук, -чишин: *Грінченко, Пінчук, Зінчишин* (після *л* в цих самих випадках *ь*: *Рибальченко, Ковальчук*).

Вузлики на пам'ять: після шиплячих у кінці слова м'який знак не пишеться: *хоч, ніч, піч, дощ, пишеш, ніж, ріж*.

Увага! У словах типу *український, селянський, панський, кінський* не слід ставити знак м'якшення після букви *н*, хоч вона і позначає м'який звук [н'], на письмі це не передається.

Вправи

34. Словниковий диктант.

Ганьба, близько, Харків, будьте, волосся, батенько, бажань, друкарень, восьмий, донецький, донька, по-українському, сніп, слід, суть, бренькіт, селянство, тонюсінський, близький, по-козаському, свіжісінський, галка, різьбяр, лється, ковальський, тьохкати, пужальце, батальйон, мільйон, серйозний, бупйон, майор, льотчик, по-російському, малосенький, інший, гільза, дизель, жульєн, матеріал, альбатрос, фюзеляж, роль, бязь, ательє, реальний, магістраль, бар'єр, ад'ютант, віньєтка, педаль, арсенал, комп'ютер, ковзкий, палець, секретар, плоский, броньовик.

35. **Замішіть слова у два стовпчики:** а) в які потрібно вставити м'який знак; б) в які не треба вставляти м'який знак. З перших букв записаних слів прочитаєте криватий вислів.

Козац..кий, різ..бяр, тон..ший, авос..ці, анап..ський, шавел..ний, квіт..ці, елтінс..кий, раніш..ний, мил..ниця, аван..тюра, едел..вейс, нагал..ний, щіт..ці, епідеміч..ний, шпул..ка, єдинбурз..кий.

36. Стишіть, вставляючи, де треба, м'який знак.

1. Ми в купоч..ці кились росли, мален..кими собі любилис.. (Тарас Шевченко). 2. І досі снит..ся: під горою, між вербами та над водою, білен..ка хаточ..ка (Тарас Шевченко). 3. О ні! Не самі сл..ози і зітханія тобі судилис..! (Іван Франко). 4. В довгу, темную ніч..ку невидну не стулю ні на хвил..ку очей (Ліся Українка). 5. Що місяцю зірон..кі кажут.. ясенн..кі? (Павло Тичина). 6. Ти давно вже дружина другого, я ж – відомий країн..с..кий поет (Володимир Сосюра). 7. Не треба ні париз..ких бруків, ні Праги вулиц.. прастарих: все сняг..ся матернії руки, стара солома рідних стріх (Євген Маланюк). 8. І на тім рушнич..кові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материн..с..ка любов (Андрій Матішко). 9. Мати вибрала л..он. І вино вже давно хміл..но так хмелит..ся (Борис Олійник). 10. Хто купляв собі Доло за гріш. А хто

– і за міл..йони (*Ліна Костенко*). 11. Страшні слова, коли вони мовчат.., коли вони зненац..ка причаїлис.., коли не знаєш.., з чого їх почат.., бо всі слова були уже чиймис.. (*Ліна Костенко*). 12. Як пощастило дівчин..ці в сімнадцят.., в сімнадцят.. гарних, неповторних літ! (*Ліна Костенко*). 13. Умдірають майстри, залишаючи спогад, як рану. В барел..єфах печалі уже їм спинилася мить (*Ліна Костенко*). 14. Сто років, як сконала Січ.. Сибір. І соловец..кі келії, і глупа облягас ніч.. пекел..лий край і крик пекел..ний (*Василь Стус*).

37. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис м'якого знака у виділених словах в українській і російській мовах.

1. Нет лучше науки для молодого человека, как Запорожская Сечь (*М. Гоголь*). 2. И что за дело мне до света, когда сидишь ты предо мной (*М. Лермонтов*). 3. Ночь тиха. Пустыня внемлет Богу, и звезда с звездой говорят (*М. Лермонтов*). 4. Зачем ты в венах, кровь, кипишь, и, смелость, с уст слетаешь? Зачем в глазах, слеза, блестишь и, сердце, замираешь? (*І. Северянин*). 5. И мои зажурчат песнопения, – но в зыбучих струях ты найдёшь разве ласковой думы волнение, разве сердца напрасную дрожь (*А. Фет*). 6. И негласною солью горящих речей я осыплю невинную роскошь кудрей (*А. Фет*). 7. Упорно сердце повторяет: любовь без жертвы – не любовь (*І. Северянин*).

9. Вживання апострофа

Апостроф ставиться лише перед я, ю, с, ї:

1. Після губних приголосних б, п, в, м, ф, якщо вони стоять на початку кореня, після голосного та після р: м'ята, н'ють, б'ють, салов'і, здоров'я, черв'як.

2. Після р у кінці складу: пір'я, бур'ян.

3. Після к у імені Лук'ян та похідних від нього: Лук'янець, Лук'янівка.

4. Після префіксів і першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: без'язикий, дит'яся, Мін'юст, пів'яблужа.

5. У словах іншомовного походження після губних приголосних (б, п, в, м, ф), р, шиплячих (дж, ж, ч, ш), задньоязикових (г, к, х) при роздільній вимові: інтерв'ю, н'єдестал, комп'ютер, Руж'є, Монтеск'є.

Увага! Як виняток апостроф ставиться в словах: ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктивіт, кон'юнктура.

Апостроф не ставиться:

1. В українських словах:

- а) коли перед губними б, п, в, м, ф стоїть ще один приголосний, що належить до кореня (крім р): свято, цвях, морквятий, мавпячий, дзвікнути;

б) коли букви я, ю, є позначають м'якість р: *борються, буря.*

2. У словах іншомовного походження:

якщо букви я, ю, є позначають м'якість попередніх приголосних: *гравюра, бязь, бюро, Мюнхен.*

Вузлик на пам'ять: *перед якими буквами ставиться апостроф, знають усі (я, ю, є, і). А після яких? Тут у пригоді може стати вислів Мавпа Буф: апостроф ставиться після п'яти губних та р-р-р...*

Вправи

38. *Словниковий диктант.*

Морквяний, багрянець, бур'ян, диг'ясла, верб'я, в'юн, здоров'я, Лук'янович, врятувати, пір'я, в'ється, тім'я, солов'ї, ад'ютант, міжгір'я, буряк, загітувати, лзвякнути, любов'ю, б'ю, матір'ю, крок, подвір'я, буря, реп'ях, в'ятій, з'єднати, об'єм, в'ються, зв'язок, кар'єрист, м'ясо, інтерв'ю, прислів'я, довір'я, порядок, зекономити, п'ята, мавпячий, рябий, борються, гравюра, бюро, торф'яний, Б'юкенен, мільярд, курйоз, прем'єра, бюджет, „Марсельеза”, комп'ютер, безілейний, каньйон, клієнт, кар'єра, В'єтнам, віньєтка, Гюго, ін'єкція, магістраль, транс'європейський, гяур, Мюнхен, міграція, абітурієнт, пацієнт, ідеал, рюкзак, Дюма, жульєн, кювет, конвейєр, свято, швах, Святослав, духмяний, узгір'я, від'ємний.

39. *Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, що пишуться з апострофом; б) ті, що пишуться без апострофа. З останніх букв записаних слів прочитаєте назви віршів а) В. Сосюри; б) М. Рильського.*

а) П..ятсот, в..язка, город..янин, мавп..яче, черв..як, пор..ятунок, бур..ян, св..ятково, сп..янілі, шв..ях, зів..ялих, медв..яна, дев..ятсот, посер..йознішав, дев..яносто;

б) моркв..яний, дев..ятсот, прем..єр, Вороб..йов, потьм..яніти, пам..ятно, гор..япин, кучер..яво, пір..я, львів..янин, кор..яг, під..їзд, різьб..яр, духм..яна, підв..язати, за..їзд.

40. *Спишіть, вставляючи, де треба, апостроф.*

1. І не пом..яне батько з сином, не скаже синові: „Молись. Молися, сину: за Україну його замучили колись” (*Тарас Шевченко*). 2. Невже задарма стільки серць горіло до тебе найсв..ятішою любов..ю? (*Іван Франко*). 3. Я на гору круту крем..яною буду камінь важкий підіймать (*Леся Українка*). 4. Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур..ян (*Максим Рильський*). 5. В..яне серце моє од щасливих очей, що горять в тумані наді мною (*Володимир Сосюра*). 6. А я на полум..ї розлуки назавше спальною роки, і снитися степ твій, снитися луки і на узгір..ях вігряки (*Євген Маланок*). 7. Хай на ньому цвіте росяниста доріжка, і зелені луки, й солов..їні гаї.. (*Андрій Малишко*). 8. Допи полив, і день такий полив..яний. Все блищить, і люди як нові. Лиш дідок старесенький, кронив..яний блискавки визбирує в траві (*Ліна Костенко*).

9. Щось нове у серці забриніло, мов сп'янило запахом сушів'я (*Василь Симоненко*). 10. Де чорні коси на світанні і жаром спечені уста, троянди луп'янки духм'яні і ти – і грішна, і св'ята (*Василь Стус*). 11. Вже в мені – запасник потьм'янілих від часу портретів (*Оксана Забужко*).

41. *Перекладіть на українську мову. Порівняйте написання виділених слів в українській та російській мовах.*

1. Воздух вблизи как-то особенно прозрачен, словно стеклянный, вдали ложится мягкий пар, теплый на вид. Но вот вы собрались в **отъезжее** поле, в степь (*И. Тургенев*). 2. Лазурь небесная смеется, ночной омытая грозой, и между гор росисто **вьется** долина светлой полосой (*Ф. Тютчев*). 3. Газета **объединяла** молодых петербургских писателей (*Б. Зайцев*). 4. Я жду. **Соловьиное** эхо несется с блестящей реки (*А. Фет*). 5. Месяц с вышины неба давно уже озарял весь двор, густую кучу верб и высокий бурьян (*М. Гоголь*). 6. О, знал бы я, что так бывает, когда пускался на дебют, что строчки с **кровью** – убивают, нахлынут горлом и **убьют!** (*Б. Пастернак*). 7. Едут дуэлянты, фишгель-адьютанты, блещут эполеты (*Б. Окуджава*). 8. А вечерами метеола нас **опьяняла**, как вино (*И. Северянин*).

10. Чергування голосних

10.1. Чергування о, е з і

У багатьох словах сучасної української мови **о** або **е**, що стоять у відкритому складі, чергуються з **і** в закритому складі.

Чергування відбувається:

1. При зміні форм:

а) іменників: *доба – діб, двори – двір, осені – осінь;*

б) присвійних прикметників: *дядькового – дядьків, Ігорового – Ігорів;*

в) деяких числівників і займенників: *восьми – вісім, шести – шість, твого – твій, свого – свій;*

г) дієслів: *боюся – бійся, стою – стій, принесу – приніс, зберегти – зберігати, гребти – загрибати, плести – заплітати, стерегти – остерегати, летіти – літати, чекати – очікувати.*

2. При похідних утвореннях від спільного кореня або основи: *косити й покіс, робота й робітник, село й сільський.*

Вправи

42. *Змініть слова, щоб відбулося чергування.*

Доба, рішучість, лебідь, піч, ступінь, у дружньому, слюсарного, сім, у якомусь, берегти, гребти, брехати, підперезати, плести, стрелити, летіти, пекти, текти, тесати, будова, воля, підніжжя, зілля, робітник, подвір'я, жінка, косити, село, шурхіт, осінь, політ.

43. *Поставте у родовому відмінку: Київ, Канів, Харків, Чернігів, Фастів.*

44. *Перетричіть уривок, підкресліть слова, в яких є чергування голосних звуків, доберіть до них слова-відповідники.*

Мова й пісня

Мова й пісня – дві найважливіші фортеці, які народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше, ніж свої кордони. Бо, втративши кордон, державність, народ завжди має можливість їх відновити, а мови не відновить ніколи. Вона віратиться навіки-віків. Цінності її немає з чим порівнювати. Її не можна замінити чужою мовою, бо це означало б, що народу потрібно прищепити чуже серце, вселити чужу душу. Силою примушувати народ зрікатися рідної мови – найбільший злочин (З журналу).

45. *Перетричіть, доберіть до виділених слів слова-відповідники, в яких відбулося чергування голосних звуків.*

1. Над головою синіло небо, а з обох боків, як стіпи, стояло жито й нухотіло (*шухотіло*) вусатим колоссям. 2. Перепелиця **злетіла** раптом і, тріпочучи короткими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. 3. Яюсь педобре йшла **робота**: довге стебло путалося, великий серп не слухався в маленькій ругці, колосся лоскотало **спітніле** личенько. 4. **Жінки**, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, мали **розкішними** кінцями квітчатих хусток та побрязкували разками коралів. 5. Він косив ячмінь, дівчина співала, і він подумав, що добре було б слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. 6. У полі добре, як сухо та тепло, але в дощ, у негоду, в осінній холод змокнеш так, що і ниточки сухої не знайдеш. 7. Молодиці з **щирістю** вижали удовине жито, хрепчений батько звів хліб у стодолу (З тв. М. Коцюбинського).

10.2. Чергування *е з и*

У деяких дієслівних коренях є чергується з *и*, якщо далі з'являється суфікс *-а-* (тобто *-ер-* переходить в *-ира-*): *терти* – *стирати*, *вмерти* – *вмирати*, *беру* – *збирати*).

Подібне чергування *е з и* відбувається також у словах: *стелити* – *застилати*, *клену* – *проклинати*.

Вправи

46. *Стичіть, добираючи до виділених слів слова-відповідники, де відбулося чергування *е з и*.*

1. І дим хмарою заступить сонце перед вами, і навіки **прокленетесь** своїми синами! (Тарас Шевченко). 2. Та нам, знесиленим журбою, **роздертим** сумнівами, битим стилем, – не нам тебе провадити до бою! (Іван Франко). 3. Поглянути ще раз на сиплій Дніпро, – там жити чи **вмерти**, мені все одно (Леся Українка). 4. Як забути? Яка ж гадука з серця **вижерти** спогад могла б? (Євген Маланюк). 5. І сонце, мов горючий птах, і ранок, **спертий** на вориння (Богдан-Ігор Антонич).

47. Спишіть, вставляючи пропущені букви **е та и**.

1. Не вм...рає душа наша, не вм...рає воля (*Тарас Шевченко*). 2. Ще є надія тут, на грудях в словиточку! І тремтячими руками розд...рає він сорочку (*Микола Вороний*). 3. Тільки тепер він зрозумів, яка безглузда була царська війна, тепер готовий був прокл...нати її, а ще безглуздішою йому здається нова, громадянська, яка пож...рає майбутнє народу (*Григорій Косинка*). 4. Я візьму той рушник, прост...лю, наче долю, в тихім шелесті трав, в щебетанні дібров (*Андрій Маташко*). 5. Дзвоник земської пошти дзеленчав монотонно і разом із карканням ворон розносив сум по сутеніючим просторі, що розст...лався по долині (*Михайло Коцюбинський*). 6. Українською мовою написані невм...руші твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки, Нечуя-Левицького і Коцюбинського (*Василь Сухомлинський*). 7. Ще не вм...рла України і слава, і воля (*Павло Чубинський*).

10.3. Чергування **і з и**

Чергування **і з и** відбувається у словах: *діти – дитина, сидати – сидіти, звіситися – звисати, зліпитися – злипатися*.

Вправа

48. Спишіть, підкресліть слова, в яких є чергування **і з и**.

1. Думи мої, думи мої, квіти мої, діти! 2. Привітай же, моя ньенько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину. 3. На розпутті кобзар сидить та на кобзі грас. 4. Прийшли, сіли коло мене і про Україну розмовляють, розказують, як Січ будували (*з тв. Тараса Шевченка*). 5. Рученьки терпнуть, злипаються віченьки. Боже, чи довго тягти? (*Павло Грабовський*). 6. А як часом для забавки зліпив би хто фігурку, то й се вже гріх? (*Лєся Українка*). 7. Тонкі кінчики винограду були жовто-зелені й звішувалися з сірих скель (*Іван Нечуй-Левицький*). 8. Усе, бувало, в нього звисав вус один, а друтий, щоби тон геройський задавав, угору пнеться строго (*Максим Рильський*).

10.4. Чергування **о з а**

Чергування **о з а** відбувається у кількох дієслівних коренях перед наступним складом із суфіксом **-а-** або **-ува-**: *кройти – краяти, схопити – ханати, могти – допомагати, котити – обкачувати, скопити – скакати, ломити – обламувати, клонитися – кланятися, гонити – ганяти*.

Чергування **о з а** відбувається також у словах: *проводити – провадити, проваджати – випроваджувати*.

Вправи

49. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

1. Дома й стіни пом...гають. 2. Чия відвага, того й перем...га. 3. Тиха вода береги л...мить, а бистра тамує. 4. В ноги кл...няється, а за п'яти кусає (*Нар. творчість*).

50. Спишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Гуде вітер вельми в полі, реве, ліс л(о,а)мас (Віктор Забіла). 2. І дорога блакитно-перлиста зостається широка за нами, геть далеко розк(о,а)чує хвилі (Лесь Українка). 3. І в дорогу далеку ти мене на зорі пров(о,а)джала, і рушник вишиваний на щастя, на долю дала (Андрій Малашко). 4. Потяглися журавлі вдалеч плавко. Дог(о,а)няв їх листопад за селом (Борис Олійник). 5. Як добре те, що смерті не боюсь я і не питаю, чи тяжкий мій хрест, що перед нами, судді, не кл(о,а)нося в передчутті недовідомих верст (Василь Стус). 6. І к(о,а)тилося куль-пок(о,а)тьолом моє серце в ведмежий барліг (Василь Стус). 7. Як син, тобі доземно укл(о,а)нось і чесно гляну в чесні твої нічі і в смерті з рідним краєм порідність (Василь Стус). 8. І застиг він на роки і на століття в золотому німому захопленні: Дайте пок(о,а)латися, дядьку! (Іван Драч).

10.5. Чергування е з о після шиплячих та й

У багатьох словах української мови є чергується з о після ж, ч, ш, щ, дж та й: *жени́тися – жонати́й, четве́ртий – чотири, тиєни́ця – тиєно*.

1. Е (є) пишеться перед м'якими приголосними: *вече́ря, ви́шенька, ніже́нька, окрасе́ць, че́рнець, четве́р, че́решня, шестирі́чний, ще́бінь, щеле́па*.

Примітка. У словах типу *баєчка, книжечка, лієчка, ложечка, стежечка, рієчка* голосний е виступає після шиплячих та й тому, що приголосний ч у давнину був м'яким.

2. О пишеться перед твердими приголосними: *бджо́ла, веча́ром, га́йок, жовти́й, знайо́мий, учора́, чорни́й, чоти́ри, цю́ка*.

Увага! Із цих правил є *винятки*: е виступає перед твердими нешиплячими: *же́рло, пече́ра, черво́ний, че́рга, че́кати, чету́ртий, че́рствий, ще́дрий, щепи́;* о виступає перед шиплячими та м'якими (*теперішніми* чи *давніми*): *чорни́ло, чорни́ти, чорни́ці, свіжос́ті, га́йочок*.

Вправи

51. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

1. Гей, поля ж..втіють і силіє небо, плутатар у полі ледве маячить (Максим Рильський). 2. Вже ч..рвоніють помідори і ходить осінь по траві (Максим Рильський). 3. Мати наппа – сивая горлиця. Все до її серденька горнеться: золота бдж..ла – намистиною, небо – празниковою хустиною (Борис Олійник). 4. Ми, забуваючи істинну вартість речей, прем в ювелірні, немов дикуні із печ..р (Борис Олійник). 5. Поезія, сонце моє оранж..ве! В золотих переливах куч..рів, у ч..рвоній сорочці навипуск (Іван Драч). 6. У порожній кімнаті, біла, немов стіна, притомившись чекати, спить самотня ж..на (Василь Стус). 7. Весь обшир мій ч..тири на ч..тири (Василь Стус). 8. Цвіте і плаче ж..втими слізьми, очима ж..втими – одна-єдина квітка! (Микола Вінграновський).

52. Співіть, вставляючи пропущені букви.

1. Душа в словах – як море в перископі, і спомин той – як відсвіт на ч..лі.
2. Був білий світ не білий вже, а ч..рний. Вогненна ніч присвічувала дно. І той окопчик – як підводний ч..вен у морі диму, жаху і вогню. 3. Життя служив і друзів пережив, і умирав зажурено і просто. Важкі повіки, стеж..чка сльози (З тв. Ліни Костенко).

53. Перекладіть слова українською мовою і запишіть.

Щека, пшеничний, жёлтый, чело, вечером, черепаца, шелк, шов, щепень, плечо, шофер, жестокость, пчела, шорох, жесь, шоколад, жернова, человек, шестой, чего.

54. Співіть, вставляючи замість крапок пропущені букви.

Менш..сті, веч..ріє, ч..рніти, ч..твертий, ч..тири, пш..лїтя, ши..но, ж..лу, груш..вий, гайоч..к, ж..ст, пащ..кувати, дж..рело, щ..бїнь, ш..стїденка, щ..тина, блж..ла, ш..гла, щ..ка, ж..втий, бой..вий, копїй..к, лож..чка, чаш..чка, смуж..чка.

55. Співіть речення, вставляючи пропущені о та е.

1. Ліже полум'я ж..вге череве, важкувато сопе димар. 2. Сажа в'їлася ч..рним глумом у пелюстки її долонь. 3. У хмільні смеркання мавки ч..рноброві ждатимуть твоєї ніжності й любові, будуть тебе кликати у сади зелені хлопців ч..рнотубих диво-наречені. 4. У нас до того мудрі всі та вчені, що лімітуємо ч..рнїло і папір (З тв. Василя Симоненка).

56. Перекладіть на українську мову. Порівняйте вимову й правопис е, о після шиплячих в українській і російській мовах.

1. Рассыпаться в широком поле как пчѣлы с гиком казаки. 2. Прохладным вечером, бывало, мы любовались на них. 3. Всегда по моде он одет, а щѣки – поленькие сливы. 4. У Чѣрного моря чинара стоит молодая; с ней шепчется ветер, зелѣные ветви лаская. 5. Я сельсьце боевое пїёлком разошлю, спи, дитя мое родное, баюшки-баю. 6. И гордый ропот человека твой гордый мир не возмутит. 7. Как разумыяненный трагический актѣр, махающий мечом картонным. 8. В чернилах ваших, господа, и желчи едкой даже нету, а просто грязная вода. 9. Но иглы тайные сурово язвили славное чело (З тв. М. Лермонтова).

11. Правопис голосних

11.1. Правопис ненаголошених *е* та *и*

Пишемо **е**:

1. Якщо при змінюванні слова неясний звук випадає: *вагонь – возню, день – дня, серпень – серпня, шевця – шевця*.

2. Якщо при змінюванні слова неясний звук чергується з *і*: *осені – осінь; каменя – камінь; летіти – літати*.

3. У сполученнях *-ере-, -еле-*: *перейти, береза, пелена*.

Пишемо **и** у відкритих складах *-ри-, -ли-* у словах: *бриніти (хоч бренькати), гриміти, дрижати, кривавий, криниця, тривога, тривати, стриміти, кришити, глитати, триножити*.

Увага! Є слова, в яких написання *е* та *и* не перевіряється.

Вузлики на пам'ять: запам'ятайте, як пишуться слова: *левада, леміш, тепер, тремтіти, чекати, легенда, апельсин, бензин, бетон, декада, медаль, пенал, математика, делегат, демократія, колектив, ремонт, рецепт; директор, диригент, кишеня, лимон, мигуле, пиріг, шинель*.

Вправи

57. *Стихіть, вставляючи пропущені голосні.*

1. Бр..нять живою радістю ліси, як ранок спалахне на небокраї. 2. Дзвенять німою тутою ліси, коли їх піч тр..мглива обнімає. 3. Темніла зірка у тумані тр..вожних душ. 4. Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, виростуть з тобою приспані тр..воги. 5. Темряву тр..вожили криками півні, танцювали лебеді в хаті на стіні. 6. З глибин віків і горло, й величаво встає л..гендами овіяне ім'я. 7. Я тут колись бродив між л..пехою і спочиває сидав на купині. 8. І вітри на перепутті загр..міли целом, розірвали свої нута і помчали степом. 9. Флегматично зима тротуаром носкр..пуче, фантастично пл..те казки. 10. Я твоїм ім'ям благословляю, прокл..наю іменем твоїм. Бубонять рогаці і коч..рги – щось пригалудють з лавини, і ч..кають покірно ч..рги засмаглілі горшки й чавуни (З тв. Василя Симоненка).

58. *Стихіть, вставляючи пропущені голосні.*

1. Станем, браття, в бій кр..вавий від Сяну до Дону (Павло Чубинський). 2. Як довго ждали ми своєї волі слова, і ось воно співа, бр..нить, бр..нить-співає наша мова (Олександр Олесь). 3. Тільки в вишнях білих бр..нння бджіл замріяно злились в один хорал, блаженний і безсилий (Євген Маланюк). 4. Коли це в..р..сневого ранку повен двір прибуло журавлів (Борис Олійник). 5. А що, коли свого коня назад погнати і голос, що у серце влип, зап..рти за сонетні грати, стр..ножити? (Ігор Калитинець). 6. Лаври, пишна нагорода, чисті, як твій сум кр..латий (Антоній Сова). 7. Промовлю слово „батько” і слово „буревій”, а потім знов два слова – „кр..ниця” і „кобзар” (Богдан Стельмах). 8. В рідній хаті – рідний тато, душі в..с..ясенько (Дмитро Третяк). 9. Будьте вдячні народові,

б..р..жїть тее слово, що гранилось віками у битвах, в трудах (*Любов Забашта*).
10. Бо ти -- як мати в рїдній хатї, як дж..рело із глибини (*Володимир Підпалий*).

59. *Перекладїть на українську мову. Порівняйте правопис видїлених слів в українській і російській мовах.*

1. Ещѣ ребѣнком он любил природы дикой пыльные картины, разлив зари и льдистые вершины, блестящие на небе голубом. 2. Никем неведомый поток внизу, свиреп и одинок, как тигр Америки, суровой бежит **гремячою волной**. 3. Кудрявая сосна стоит печальна и одна, и часто мрачными мечтами тревожит сердце (*З тв. М. Лермонтова*). 4. Горячее, чуткое сердце твое **стремится** к блаженству всемирного счастья и видит в нем личное счастье свое (*С. Надсон*).

11.2. Правопис ненаголошених а та о

У деяких словах ненаголошенї а та о можна сплутати. Тому ці слова слїд запам'ятати.

Вузлики на пам'ять: пишемо і вимовляємо а -- гаразд, гарячий, кашан, качач, качан, хазяїн, халыва, багач, багатир; пишемо і вимовляємо о -- слов'яни, солдат, козак, богатир (велемень), борсук, комахи, камїрка, короваї, кропива, крохмаль, монастир, отаман, поганий, погон, пором.

Вправи

60. *Перепишіть, вставляючи пропущенї а чи о.*

1. Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди к..зак. 2. Б..гацько війська тут пропало, тоді набрались всі сто лих. 3. Великий тяжко був п..жар. Човни і байдаки палали, сосновї п..роми трїщали. 4. Б..гатим та скупим вливали розгопленеє срібло в рот, г..рячим дьогтем заливали, а брехунів там заставляли лизать г..рячих ск..вород. 5. І миттю кинувсь до гр..мади просить собі у ней п..ради. 6. Тр..янці, в кріпості запершись, Енея ждали вороття. 7. Паллант вр..дливий к Енею зараз підступив. 8. Пр..чани хлїб виймають із т..рбиц. 9. Коли в к..шару завіта, курчатам тхір головки сушить. 10. Гей, музо, панночко цн..тлива, ходи до мене погости (*Іван Котляревський*). 11. Бо те, що пишуть, то іще п..лова, то ще не засїв для таких п..лів. 12. А що сильніше підтирає твердь -- м..лїтва преподобного Антонія чи Наливайка мученицька смерть? 13. А над Дніпром, на цій святїй горї, -- тут ціле місто, з гутами, ровами, з надбрамними кремезними церквами, з м..настирями. 14. На всі ворота замкнена Полтава к..зачьку чату вислала на шлях. 15. Усе в тернах. Бур'ян та кр..пива. Малий ставочок. Чапля миє ноги. 16. Усе складаю в душу, як в шкатулу. Уже душа гїркїша п..лину. 17. Бо якийсь там гетьман чи ..таман закопав нечуванї скарби -- біля груші дикої, отам он, через довжик до тїї верби. 18. У нашому саду була р..зкішна флора -- жоржини й кр..пива, любисток і ревень. 19. Та так ото 25 років Ви їздили за с..лдатом (*З тв. Ліна Костенко*).

61. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *а*; б) зі вставленою буквою *о*. З останніх букв записаних слів прочитаєте прислів'я.

К..чав, к..зак, сл..в'янство, б..гач, ск..кати, к..зел, п..гани, окс..мит, г..няти, п..клон, скр..єне, б..ркас, м..кростуць, зл..млені, п..лоз, б..гатомовність, к..зан, ..таман, сх..лнено, к..лаци.

62. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис виділених слів у російській та українській мовах.

1. Да, были люди в наше время, могучее, лихое племя: **богатыри** – не вы.
2. Кругом белеются палатки, **казацьки** тощие лошади стоят рядком, повеся нос.
3. Скажи нам, **атаман** честной, как жил ты в стороне родной.
4. Он был и знатен, и **богат**.
5. Меж скал, где счастья упоенье **хозяин** храбрый пировал, тепер всё пусто.
6. Лишь только редко пронесётся **лихой казак** чрез русский стан
(З тв. М. Лермонтова).

11.3. Правопис *е*, *и* та *і* в префіксах

1. Префікс **пре-** пишемо, якщо його можна замінити словом **дуже**: *прекрасний* (дуже красний, тобто гарний), *преславний* (дуже славний), *предобрий* (дуже добрий).

2. Префікс **прі-** вживається тільки у трьох словах: *прізвище*, *прізвисько*, *прірва*.

3. Префікс **при-** вживається в усіх інших випадках: *присісти*, *приміський*, *притити*, *привабити*.

4. У префіксах **пере-**, **пред-** зберігається буква **є**: *перевірити*, *перегнати*, *представник*, *пред'явити*.

Вправи

63. Словниковий диктант.

Презлий, премудрий, прибережний, пробілий, притихлий, прибілений, придобити, приамурський, приміський, преспокійний, пригоряти, причепити, превисоко, примовляти, прірва, прибіти, привезений, прегіркий, прізвище, прізвисько, перевірити, представник, преславний.

64. Стисніть, вставляючи замість крапок пропущені букви.

Пр..тихнути, пр..великий, п..р..везти, пр..тягти, пр..лізти, пр..ларемно, пр..веселий, пр..смерк, пр..летіли, пр..добрий, п..р..більшений, п..р..лаз, п..р..лічити, пр..дивитися, пр..старезний, пр..платити, пр..вабливий, пр..красити, пр..красний, пр..старовинний, пр..хильний, пр..гидкий, пр..чорний, пр..гарний, пр..смак, пр..смішний, пр..наївний, пр..спати, пр..гнати, пр..кладати, п..р..кладати, пр..мружитися, пр..дворний.

65. Стисніть, вставляючи пропущені у префіксах букви *е* чи *и*.

1. Ми пр..летіли вранці у Європу.
2. Над пр..смерком смерек – усіх печалей білі епілоги.
3. Король до ніг королеви лягав, як пр..борканий лев.
4. Йому

пр..снівсья житавий граніт, смертельна туга плакала органно. 5. Сьоме небо своє пр..пинає собі суєта. 6. Все п..р..йшло у іншу враз пюшину. 7. Пр..ходив рідко, лагідний не дуже. 8. Пр..славен рід полтавських Острияниць. 9. Аж поки сонце п..р..палить пруг, і сплачуть п'їтьму стріхи тонкосльозі. 10. І тільки чую – набрякають очі, як хмари, п..р..гушені дошем. 11. Коли лихі на око семафори мені дорогу смутком п..р..ллють. 12. Думка моя, п..р..плакана двічі, може дивитися людям у вічі (З тв. Ліни Костенко). 13. Пр..страшний, збурунений, німий, сонцем душу жадібну налий! 14. Пр..пливайте до колиски, лебеді, як мрії. 15. І якщо впадеш ти на чужому полі, пр..йдуть з України верби і тополі. 16. І я пішов, пр..скорюючи крок, назустріч людям і навстріч світанню. 17. Дано мені покликання сумне: любити все пр..красне і земне. 18. Пр..типув синім відливом до мене маленький пр..вид. 19. Я пр..несу тобі свою надію, а подарую смуток і біду. 20. Пр..нишкли хмари, мов копці сіна. 21. О земле з п..р..ораним чолом, з губами п..р..сохлими від сміху! 22. Та в пр..краснім житті важкому будуть завжди сіять мені – в душу, новну вітрів і грому, сіруватих очей вогні (З тв. Василя Симоненка).

11.4. Правопис ненаголошених е та и в суфіксах

1. Пишеться буква и:

- 1) У суфіксах **-ик, -иц(я), -ич, -ищ(е), -нськ(о)**: *братик, родич, робітникця, вовчище, вовчисько, рушничок, паличка*.

Увага! Виняток становить слово *далеч*.

- 2) У суфіксі **-ив** іменників середнього роду: *мереживо, плетиво, паливо, куриво, печиво*.

Увага! Виняток становить слово *марєво*.

- 3) У суфіксі **-ин**:

- а) в іменниках жіночого роду: *долина, далина, довжина, мітина, чужина, козаччина*;
- б) в іменниках чоловічого роду типу: *киянин, татарин, харків'янин*;
- в) у присвійних прикметниках: *сестрин, невістчин, свекрутин*.

Увага! В усіх інших випадках вживається суфікс **-ен(н)**: *утворений, пташеня, рученята, племена, мислення, оголошення, звернення*.

2. Пишеться буква е:

- 1) У суфіксах зі зменшено-пестливим значенням **-ечк-, -еньк-, -есеньк-**: *стрічечка, віконечко, ручечка, білявенький, ріднесенький*.
- 2) У суфіксах **-елезн-, -ер-, -тель**: *довжелезний, п'ятеро, висователь*.

Вправи

66. *Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою у суфіксах буквою и, б) зі вставленою буквою е. З других букв записаних слів прочитаєте вислів Й.-В. Гете.*

Страхов...ще, стереж...ний, зачин...ний, печ...во, довж...на, вдєсят...ро, громадян...н, шєст...ро, криж...нь, вїдвїд...ни, дядьч...н, зеленуш...чка, зверн...ний, вдал...ні, прїян...к, попережд...ння, ожилл...ний, рупш...ковий, оживл...к, лич...лько, сестр...н, втєснїяч...ний, хмельн...к, стрїяюж...ний, в'яз...вий, мїл...на, зїомн...ця, взаємовїдош...ння, астмат...к, велєт...нь, плєт...ний, пїдпрїємн...цький, громад...ще, мєнш...лький, множ...ння, баб...н, бєкас...ня.

67. *Спишіть, вставляючи пропуски в суфіксах голосні*

1. Не грїє сонцє на чуж...ні, а дома нїдто вже пєкло (Тарас Шевченко). 2. Я заховав в серцї Україну, і мрїя та, як свїт...ше яєне (Володимир Самїїєнко). 3. Мїй розум тоді розїв'єтєся так вільно і буде зорити без гнїву, а пильно на мар...ше віри (Лєся Українка). 4. Он яр...чки зелен...цькі, стєж...чки по них мал...нькі, веревкї, мов стрїч...чки, збїгаютьє до рїч...чки (Лєся Українка). 5. В ярмо хотїли запрїгнї її, як дух степїв, гарячу, і ослїпїтї, їй повєсти на чорнї торж...ша, незрячу (Максим Рївський). 6. І знов Донєчч...на. І вїтер верби хїпить (Володимир Сосюра). 7. Та коли б хоч вїтр...ща ламали куші чи осїня осмута висла (Борис Олїїєнко). 8. Любов, як сонцє, свїту відкрїває безмежну вел...ч людськї красї. 9. Коли грозє дал...ч неокрая у передрозї дикїм і нїмїм, я твоїм ім'ям благословляю, проковняю імєнем твоїм. 10. Свїт який – мерєж...во казковє! 11. Лопотїли крилами і рожевим пїр'ям, доскотали мар...во золотим сузїр'ям. 12. Над тихим сном мого малого сина, над плєт...вом думок моїх і мрїй пливала тривога, нїби всєсвіт, сива, гоїляючись на гребєнях надїї (З тв. Василя Симонїєнка). 13. І дал...на на всї чотїри боки перєхрєстїлась чорним вїтряком (Лїна Костєнко).

11.5. Правопис голосних в іншомовних словах

1. На початку слова пишемо пре-: президент, прем'єра, препарат, прецедент, престиж, претензія.

2. Букву и пишемо:

а) в основах загальних назв після 9 букв – д, т, з, с, ц, ш, ж, р – перед наступним приголосним (крім й): цирк, таксист, позиція, коридор, інститут, директор;

б) у давньо запозичених словах: бити, викид, графин, мизя, охотидар, стирт, шпїталь;

в) у словах, запозичєних їз схїдних мов: банкир, каменєк, кирєсє, кїєня, кїєндєсєд, кїєсєт, кїємєлєк;

г) у географїчних назвах і прїзвищах після шпїлячїх та ц перед приголосним: Чингїсхан, Цїцерон, Шїллер, Вєшїнгтон, Чїкаго, Алжїр, Вїрджїнія.

г) у географічних назвах після **р, д, т** перед приголосними (крім й): *Великобританія, Крит, Мадрид, Кордильєри, Тибет, Аргентина, Ватикан*;

д) У географічних назвах з кінцевими сполученнями **-нда, -нка**: *Антарктида, Каліфорнія, Америка, Мексика, Корсика*;

е) А також у назвах: *Єгипет, Вифлєс, Єрусалим, Сирія, Сицилія, Пакистан, Китай, Бразилія*.

Увага! В інших випадках пишемо **і**. Наприклад: *асіотаж, нотаріус, станція, жури, жасюзі, Ріо-де-Жанейро, Греція, Сочі, вітамін, ліцензія, гірлянда, кіно, хімік, Бірма, Ніцца, Хібіти, Кітлінг, Сімферополь, Сідней, Зімбабве, Дідро, Меріме, Сінклер, Філіпін*.

Вулик на пам'ять: щоб запам'ятати дев'ять приголосних, запубри вислів "Де ти з'їси цю чашу журу".

Вправи

68. Словословий диктант.

Антибіотик, директор, Ангартіка, акустика, терикон, економіка, суфікс, Китай, методика, букніст, територія, масив, тир, мішені, мигдаль, континент, тротуар, банкір, вітамін, ліцензія, інститут, аплікація, асистент, перспектива, кивчал, семінар, гіпотенуза, діагональ, дистанція, вимпел, дискант, готина, генетика, спирт, кишарис, шифер, режим, нотаріус, станція, гірлянда, академік, історик, кизил, апетит.

69. Стійить, вставляючи пропущені букви и та і.

М...сія, ц...стерна, в...заві, мон...тор, р...торика, мул...не, офіц...ант, л...міт, к...тель, еп...зод, к...фара, д...орама, г...рлянда, ід...лія, реж...м, ор...ситація, ек...паж, Алж...р, оф...цер, Л...сабон, М...лан, В...зангія, сп...тет, утоп...ст, Тб...лісі, д...ригент, Пар...ж, Д...ана, маг...страль, раш...он, аз...мут, юв...лей, Алд...с-Абсба, ім...грація, Г...пократ, дез...фекція, Дон К...хот, бар...када, арт...ль, б...рюжі, д...плема, ком...сія, л...фт, х...мера, х...тон, в...мшел, Амер...ка, імун...тет, Грец...я, Афр...ка, Палест...на, Л...ван, Л...вія, лаб...ринт.

70. Стійить, вставляючи пропущені букви.

1. Коли ми діждем Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемо тую колісь (*Тарас Шевченко*). 2. Нащо мені телефонні версалі, експреси? Нащо грім Аргентини? Чудеса Н.Латар? Сниться сива Синюха і верби над плесом, вольний вітер Херсонщини, вітер-дудар (*Сеєн Матаюк*). 3. В епоху спорту і с...нтетички людей велика ряснота, нехай тендітні пальці ет...ки торкнуться вам серце і уста (*Ліна Костенко*). 4. Життя – це і усмішка, і сльози ці солоні. І кров, і бар...кади, і музика Б...зе (*Ліна Костенко*). 5. Вони прийшли до мене на світланні і підняли на зустріч з Рафаелем, і з М...келанджело, Джорджоне. Т...ліаном (*Микола Вінграновський*). 6. Кричить Амер...ка, і Афр...ка горить, волає Аз...я, і племетить Європа (*Микола Вінграновський*).

71. *Сташіть, вставляючи пропущені в іншомовних словах букви і та и.*

1. І Арх..мед, і Гал..лей вина й не бачили. 2. Єрусал..м розкинувся гордо перед ним. 3. Марія сина привела і в В..флєсм з малим пішла. 4. Із-за Т..бра, із Альбано вітер понад Р..мом. А над чорним Кол..зеєм ніби із-за диму шливе місяць круглолиций (З *тв. Тараса Шевченка*). 5. Її дитину вчора пан продав якомусь грекові з Кор..нфа. 6. На лаві поруч білої тун..ки і вишитої тоги. 7. Плакати довго Єг..пет не вміє. 8. На жовтім небі померкло сонце – око Оз..ріса. 9. І підлювив позолоту блискучу в розлогій пустині – таємнії радощі сф..нка. 10. Н..л народився в пустині (З *тв. Лесі Українки*). 11. В країні древньої Колх..ди, де п'ється радісне вино. 12. Живе, як Гес..од – труди і дні. 13. Собори, Луври, Кол..зеї, кольчуга, фауна, леміш – тепер вже є такі музеї, котрі й не снилися раніш. 14. Часи Пер..кла – мечі, фортеці, катакомби. 15. І як в таку мізерну інкаралупу вмістився геній скрипки Страл..варі. 16. У чому, власне, чудо Палан..ні? 17. І перший крик, і перші кроки в німому небі Х..росімі. 18. Безсмертями сміються з темноти Коперн..ки, Бетховени й Платони. 19. Персдам йому для Берен..ки білі айстри в крапельках дощу. 20. Мій Дон К..хоте, лицарю, чого-бо ти бредеш один по цій гіркій стежі? 21. Стоїть вітряк з опущеними крилами, стриножений пасеться Рос..найт (З *тв. Ліни Костенко*).

12. Передача російських власних назв українською мовою

Російські власні назви передаємо якомога ближче до російського звучання, дотримуючись, однак, норм українського правопису:

рос. Салов'єв – укр. Саловийов, рос. Прокоф'єв – укр. Прокоф'єв, рос. Пятницький – укр. П'ятницький, рос. Королєв – укр. Корольов, рос. Пугачєв – укр. Пугачов.

Проте в передачі українською мовою російських букв и та є у власних назвах є деякі особливості.

1. Російську букву и у власних назвах передаємо звичайно через і:

Пушкін, Гагарін, Бородино.

2. Російську букву и передаємо через и:

а) після шиплячих і ц: *рос. Пушкін – укр. Пушчин, рос. Чичиков – укр. Чичиков;*

б) у префіксі при- та суфіксах -ик, -иц, -ич, -ищ: *рос. Новиков-Прибой – укр. Новиков-Прибой, рос. Радищев – укр. Радищев;*

в) у власних назвах, утворених від коренів, спільних для обох мов: *рос. Тихомиров – укр. Тихомиров (бо тихий і мир), рос. Сидоров – укр. Сидоров (бо Сидір);*

г) у словах: *Сибір, Сибірськ, Владивосток, Владимир, П'ятигорськ, Семипалатинськ.*

3. Російську букву е (якщо вона стоїть після приголосного) передаємо звичайно через є: *рос. Державин – укр. Державін, рос. Лермонтов – укр. Лермонтов.*

4. Російську букву є передаємо через є:

а) у суфіксах -єв, -єв, якщо вони стоять не після шиплячих, р або и:

рос. *Фадеев* – укр. *Фадєєв*, рос. *Сергеев* – укр. *Сергєєв*, але рос. *Тютчев* – укр. *Тютчев*, рос. *Муромцев* – укр. *Муромцев*, рос. *Лазарев* – укр. *Лазарев*;

б) якщо в українській мові є споріднене слово з постійним і:

рос. *Пешков* – укр. *Пешиков* (бо *пішки*), рос. *Зверев* – укр. *Зєрєв* (бо *звір*), рос. *Твердохлебов* – укр. *Тєрєдохлєбов* (бо *хліб*).

Вправи

72. *Стисніть, перевірте правильність написання російських прізвищ.*

1. На обіді у Максимовича, приготованому на честь Тараса Григоровича Шевченка, були Щепкін, два Аксакових, О. Хом'яков, Г. Галаган, М. Погодін та інші. Потім Тарас Григорович навідав О. Кошелева, де познайомився з декабристом С. Волконським (*Дмитро Чуб*). 2. Найяскравішою постаттю другої половини XIX століття в галузі українського перекладу був Михайло Старицький. Зокрема, він перекладав байки Крилова, вірші Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Жуковського (*Сергій Єфремов*). 3. Зі слов'янського терену увагу Миколи Зерова як перекладача привертали, зокрема, Пушкін, Лермонтов, Бунін, Брюсов, а також прозаїки Гоголь та Чехов (*В'ячеслав Брюховецький*). 4. Григорій Норфирович Кочур став символом української перекладацької школи, що здобула високу репутацію в перекладацькому світі – принаймні слов'янському. З російської поезії він перекладав Гаврилу Державіна, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Афанасія Фета, Інокентія Анненського, Костянтина Бальмонта, Олександра Блока, Ігора Сєвєряніна (*Іван Дзюба*). 5. Я перекладаю зараз Пушкіна, Багрицького, Пастернака, Асєєва (*Максим Рильський*). 6. Чи вартий той людський слова, хто відкидає, як сміття, діла Веласкеса й Серова, Матейка й Рєпіна життя? (*Максим Рильський*).

73. *Стисніть, добираючи з дужок потрібні букви.*

(Є,Е)горов, (С,Е)рошкін, (Е,Є)ршов, (Е,Є)лізарова, Досто(е,є)вський, Чала(е,є)в, В(е,є)р(е,є)саєв, Рил(е,є)в, Федос(е,є)єв, Камєн(е,є)в, Турген(е,є)в, Аракц(е,є)єв, Б(е,є)стужєв, Пл(е,є)щєєв, Тат(і,и)щєв, Карач(е,є)нцєв, Сн(е,є)жкін, Б(е,є)лкін, Л(е,є)б(е,є)д(е,є)в, П(е,є)лков, Зв(е,є)рєв, Ш(і,и)шков, Друж(і,и)нін. Нов(і,и)ков, Т(і,и)тов, М(і,и)хайлов, Т(і,и)хом(і,и)ров, В(і,и)нокуров, Нікіт(і,и)н, Істом(і,и)н, Гр(і,и)горов(і,и)ч, Шостаков(і,и)ч, Єльц(і,и)н, Пут(і,и)н.

74. *Перекладіть прізвища на українську мову.*

Алябєєв, Астафєєв, Григорьєв, Гуляєв, Юрьєв, Скобцєв, Румянцєв, Соловьєв, Прокофьєв, Кольцов, Пугачєв, Королєв, Мусоргський, Твардовський, Одоєвський, Афанасьєв, Пришвин, Тютчев, Скиталец, Муромцев, Державин, Вєтров, Бєлов, Елютин, Петров, Синельников, Горбачєв, Тихонов, Пятаков, Лукьянов, Чичиков, Гагарин, Моисєєв, Серов, Менделєєв.

13. Милозвучність мови

Звуки в мовному потоці поєднуються не будь-як, а за певними, властивими даній мові правилами, законами.

Звуки в словах і реченнях організовуються так, щоб їх було легко вимовляти й щоб вони були розбірливі для того, хто слухає. Це одна з найважливіших умов милозвучності мови.

Цій вимозі підпорядковані всі українські слова, і далеко не завжди їй відповідають запозичені слова. Щоб переконатися в цьому, досить вимовити вголос українське і запозичене слова: *повітряний і аеріонізатор, спонукання і інстинкт, крапка і пункт, охорона і ар'єргард, розбійник і гангстер.*

Основні закони милозвучності української мови

1. Українська мова уникає насамперед збігу голосних: *вона йде* (а не *вона іде*), *буду ввечері* (а не *буду увечері*). Збіг голосних в українських словах допустимий лише на межі префікса і твірної основи: *виорати, приозерний, переїнакшити.*

2. Українська мова уникає важкого для вимови збігу приголосних:

- а) *запорозький* (а не *запорожж-ський*), *французький* (а не *француз-ський*);
- б) *їжджу* (а не *їжджу*), *щепи* (а не *счепа*), *козаччина* (а не *козачьчина*);
- в) *радісний* (а не *радість-ний*), *проїзний* (а не *проїзд-ний*);
- г) *свято* (а не *св'ято*), *цвях* (а не *цв'ях*);
- д) *щастя* (а не *щасття*), *жовцю* (а не *жовчю*), *Поволжя* (а не *Поволжся*);
- е) *розібрати* (а не *роз-брати*), *надіслати* (а не *над-слати*), *підігріти* (а не *під-гріти*);
- ж) *казав усе* (а не *казав все*), *він йде* (а не *він йде*).

3. Якщо доведеться вибирати між збігом голосних і збігом приголосних, то насамперед усуваемо збіг голосних (хай навіть при цьому виникне збіг приголосних): *росте углиб і ушир* (а не *росте углиб і ушир*), *вірю в справедливість* (а не *вірю у справедливість*).

Проте допускається збіг голосних, якщо між ними є пауза (тоді пауза важить, що й приголосний): *а вони – утікати; а ти – іди додому.*

4. Відхилення від цих правил допускається лише в художній літературі, де це зумовлюється вимогами ритму:

І то лихо – попередю знати, що нам в світі зустрінься... (Тарас Шевченко). Ми бачили тільки удень той морський склеп, де каміння скидалось на сонних людей (Михайло Коцюбинський).

Але й тут порушення милозвучності мови небажане.

Фонетичні засоби милозвучності мови

Для усунення збігів голосних і приголосних українська мова має спеціальні фонетичні засоби.

1. Найуживанішим засобом милозвучності мови є чергування у – в, і – й:

день у день, рука в руку; підняв угору, піднявся вгору; степ і море, море й степ; дощ йде, дощ не йде.

Іноді прийменник у набирає форм **ув, уві, вві**: *Та вдарили зразу в дзвони уві всі: се ж по тому чумакові, що ходив по сіль. Ув одному році родитися – все одно, що поріднитися (Народна творчість).*

Проте, щоб уникнути важких збігів **вв, вф, вві**, навіть після голосних вживається у: *Сухий був час: товариші мої пішли у військо (Леся Українка).*

У іншомовних словах та в деяких словах переважно книжного походження нема чергування у – в, і – й: *був на Уралі, вступив до інституту, виконали справу, уклали угоду.*

Увага! На початку речення завжди пишемо у:

Усі мої ліси, у день такі привітні, схрестилися вночі із небом на шаблях (Ліна Костенко).

2. У кінці деяких префіксів, прийменників і прислівників можуть додаватися або відкидатися голосні звуки: *відірвати (від-рати) – відрізати, переді мною – перед тобою, знову промовив – знов обізвався, пізніше сталося – пізніше усвідомив.*

Прийменник з може мати форми із, зі, зрідка зо: *І блідий місяць на ту пору із хмар де-де виглядав (Тарас Шевченко).*

Лиси де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку (Михайло Коцюбинський).

3. Після приголосних вживаються частки **би, же**, після голосних – **б, ж**: *зробив би – зробива б; як же – що ж.*

4. Перед приголосними вживають форми дієслів на **-ся**, перед голосними – на **-сь**: *дивлюся на воду – дивлюсь у воду; зібратися всі – зібратись усі; повернемося вночі – повернемося уночі.*

Але після приголосних завжди пишеться **-ся**: *дивився, дивиться, дивився.*

У дієприслівниках, як правило, виступає форма **-сь**: *подивившись, звернувшись, дивлячись, зупиняючись.*

Художні засоби милозвучності мови:

а) будуючи речення, стежте, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків: *ці цікаві розповіді, велика кашубка і под.;*

б) не слід допускати римування слів у прозі: *любов людини до батьківщини; основна тема цієї поеми;*

в) треба уникати набридливого повторення однакових або близьких за вимовою звуків, словосполучень і слів;

г) але правильно дібрані звукові повтори в художній літературі посилюють емоційний вплив твору на читача.

Вправи

75. Запишіть сполучення слів у два стовпчики: а) ті, в яких треба виправити порушення милозвучності мови; б) ті, в яких нічого не треба виправляти. З останніх букв записаних сполучень слів прочитайте назву збірки поезій Івана Франка.

Раз в раз, брати під обстріл, залюбивась в пісні, думати й гадати, вірив й знав, хмикнув у вус, справилось враження, малий і бідовий кіт, багато джмелів й бджіл, заметіль і хурделиця, в невідоме кличе.

76. Станіть, розкриваючи дужки.

Наближається південь, червневий південь, повний спеки (і, й) світла. Світло хвилями ліється (з, із) неба, сповняє повітря, несито пожира тіні на землі, загая їх під дерева, кущі, (в, у) гущину. Нащо (в, у)же бувають таємничі холодки, а (і, й) туди хоч тоненькою цівкою протиснеться воно (і, й) сміється, раде, що знайшло (і, й) там свого ворога - темряву. Тільки (в, у) ту альтанку, що під старезним волоським горіхом (в, у) салку, не пуска його дикий виноград, звившись тісно (і, й) щільно (в, у) одну зелену стіну. (В, У)же що не робить світло: (і, й) зайчиком плигає біля альтанки, пробившись крізь листя горіха, (і, й) золотою стіною пада на землю, (і, й) мигтить, (і, й) переливається, намагаючись просунути(-ся, -сь) ближче до темного закутка. Стало на порозі альтанки, зазирає туди, а (в, у)війти не може (Михайло Коцюбинський).

77. У поданих реченнях підкресліть звукові повтори, що надають їм емоційного забарвлення.

1. Реве гарматами Скутара, режуть, лютують вороги; козацтво преться без ваги – і покопились яничари (Тарас Шевченко). 2. Вітер в гаї не гуляє – вночі спочиває; прокинеться – тихесенько в осоки питає: „Хто се, хто се по сім боці чеше косу? Хто се? Хто се? Хто се по тім боці рве на собі косу? Хто се? Хто се?“ – тихесенько смагає-повіє та й задріма, поки неба край зачервоніє (Тарас Шевченко). 3. Місяць яснеєнький промінь тихесенький кинув до нас. Спи ж ти, малесенький, пізній бо час (Леся Українка). 4. Сипіє, сипле, сипле сніг з неба темної безодні, міриадами летять ті метелики холодні (Іван Франко). 5. Арфами, арфами – золотими, голосними обізвалися гаї самодзвонними: йде весна запашна, квітами-перлами закосичена (Павло Тичина). 6. Осінній день березами почавсь. Різьбить печаль свої дереворити. Я думаю про тебе весь мій час. Але про це не треба говорити (Ліна Костенко). 7. Осінній день, осінній день, осінній! О синій день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна. Невже це осінь, осінь, осінь, о! – та сама (Ліна Костенко). 8. Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодші кохані вуста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста (Василь Симоненко). 9. Що сама тоненька, як бриндуша, бистроцвітна, як бриндуша теж, придушила душу й далі душиш, дихать мені, диху не даєш (Микола Винграновський).

14. Правопис складних слів

Складні слова пишуться разом або через дефіс.

1. Разом пишуться складні слова, утворені від підрядних словосполучень (у яких від одного слова до іншого можна поставити питання): *новобудова, білосніжний, машинобудівний, залізобетон, всюдихід, вічнозелений.*

2. Разом пишуться складні географічні назви, перша частина яких вказує на сторону світу: *Північнокримський канал, Південнокитайське море, Західносибірська низовина.*

3. Якщо перша частина складного прикметника – прислівник, він може писатися разом і окремо. Це залежить від того, наскільки прислівник самостійний: *давновідомий і давно відомий, вищезазначений і вище зазначений.*

4. Разом пишуться усі складноскорочені слова (а також усі складноскорочені слова з такими початковими частинами, як авіа-, авто-, аеро-, гідро-, електро-, кіно-, мікро-, радіо-, стерео-, теле-, фото-, відео-, анги-, архі-, супер- і под.): *Міносвіти, профспілка, міськрада, аерофлот, гідромеханіка, фотоелемент.*

5. Через дефіс пишуться складні слова, утворені від сурядних словосполучень (у яких рівноправні слова можна з'єднувати повторюваним сполучником і): *робітничо-селянський, машинно-тракторний, північно-східний, темно-зелений, ніжно-рожевий, сніжно-білий.*

Виняток: *жовтогарячий, червоногарячий, глухонімий, хитромудрий, зловпрожлий.*

6. Через дефіс пишуться слова типу: *свят-вечір, дівч-вечір, буї-тур, зелен-сад.*

7. Через дефіс пишуться складні слова, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *білий-білий, один-однісінький, вряди-годи, рано-вранці, тишком-нишком, видимо-невидимо, день-два, один-єдиний.*

Увага! Якщо повторюється одне і те саме слово в різних відмінках, це сполучення пишеться окремо: *одним один, нога в ногу, раз у раз.*

8. Через дефіс пишуться такі складні слова іншомовного походження: *блок-схема, вакуум-апарат, прем'єр-міністр, віце-президент, генерал-майор, унтер-офіцер, соціал-демократ, пап'є-маше, хат-клуб.*

Вправи

78. *Стисніть, перевірте написання складних слів.*

1. Гнуться клієни ніжними колінами, чорну хмару сріблять голуби. Ще от день – і все ми, все покинемо для блакитнокрилої плави (Максим Рильський).
2. Як не любити зими сніжно-синьої на Україні мойй. Як не любити весли многошумної меду пахучих суцвіть (Максим Рильський).
3. Думами, думами наче море кораблями, переповнилась блакить ніжнотонними (Паоло Тичина).
4. О слово рідне! Шум дерев! Музика зір блакитнооких, шовковий снів степів широких, Дніпра між ними левій рев (Олександр Олесь).
5. О моя степова Еллада, ти й тепер антично-ясна (Євген Маланюк).
6. Де ж того евшану взяти, того зілля-привороту, що на певний шлях направить, - шлях у край свій повороту (Микола Вороний).
7. І земля - наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів - мліє солодко в сонячно-яснім меду в перилі, росній красі пелюстків (Євген Маланюк).
8. Часто сняться твої килими, білосніжні і медвяністі, де тоненькі шершаві бджоли колихаються на вітрах (Андрій

Малишко). 9. **Вирлооке сонце сідає на чорну скелю** (*Ліна Костенко*). 10. Мій дід Михайло був **храмостроитель**. Він був **чернець**, з **дияволом воитель**, **печерник**, **боговгодний чоловік** (*Ліна Костенко*). 11. На старих **фотографіях** всі молоді (*Ліна Костенко*). 12. На Колимі запахло **чебрецем**, і **руто-м'ятою**, і **кропивою** (*Василь Стус*). 13. Підтале **чорноводдя зелен-крити** займається **світанком на шоці** (*Василь Стус*). 14. В мовчанні вод **пригнічено-веселих** застигли зорі на холоднім дні. На дні повільно **хмари темно-сині** повзуть, немов **підводні кораблі** (*Василь Симоненко*). 15. У **хмільні смеркання** **мавки чорноброві** ждатимуть твоєї ніжності й любові. Будуть тебе **кликать у сади** **зелені хлопців чорночубих** **диво-наречені** (*Василь Симоненко*). 16. І **тремтять**, як **сгобло верболозу**, **зачарована мрія моя** (*Микола Вінграновський*). 17. І знову **вірш набуває в мені виногронами слів**, і я – його **оболонка** (*Оксана Забужко*). 18. І мої **ренесансно-красиві, пронизливоокі** **подруги** **крізь нервові орнаменти жесгів** **летять в тююновім диму** (*Оксана Забужко*).

79. *Розкриваючи дужки, зашиїть слова у два стовпчики: а) ті, які пишуться разом; б) ті, які пишуться через дефіс. Із других букв записаних слів прочитаєте вислів дивньоримського історика Тацита.*

(Озброєно)агресивний, (здавально)приймальний, (куле)непробивний, (машинно)тракторний, (п'єса)казка, (все)охоплюючий, (стрімко)летючий, (VELO)команда, (п'лох)сховище, (ясно)сонячний, (сно)дійне, (р'яст)зілля, (Свято)Михайлівський, (верто)літ, (весна)провесна, (авто)механік, (блакитно)синій, (лісо)воз, (сивий)сивий, (єдино)можливий, (ячнево)молочний, (сніжно)сріблястий, (гостро)дзьобий, (смоло)скип, (виробничо)навчальний, (зменшено)пестливий, (червоно)зоряний.

80. *Стаїть, розкриваючи дужки і, де треба, вставляючи дефіс.*

1. (Вранці)рано на кашні **пташка щебетала** (*Тарас Шеченко*). 2. Прилітайте, (сизо)крилі мої **голуб'ята** із-за Дніпра **широкою у степ** **погуляти** (*Тарас Шевченко*). 3. Вкрилась **темна земля** (зіллям)р'ястом **дрібним**, **все кориться мені**, **мов царикі** (*Леся Українка*). 4. Співала **пісню дзвінку**, **голосну**, **то знов** (гасмно)тихо **шепотіла** (*Леся Українка*). 5. Мов (водо)паду **рев**, **мов битви гук** **кривавий**, **так наші молоти** **гриміли раз у раз** (*Іван Франко*). 6. Сестру я **Вашу так любив** – **дитячно**, **(злото)дінно** (*Павло Тичина*). 7. Але свій **дух (велично)гідний** як **житнє зерно** **берегла** (*Максим Рильський*). 8. І **увяляв себе в образах різних**: **то сотворителем дивних споруд** **водяних**, **(гідро)споруд**, **як ми ніті** **сказати б** (*Максим Рильський*). 9. (Червоно)вишневі **зорі віщують погожий схід** (*Андрій Малишко*). 10. Дядько мій, **Микита-(чорно)кнужник**, **твець і мрійник**, **славний чоловік** (*Андрій Малишко*). 11. Пристрасним, (орлино)мудрим **зором** **дивишся у (все)світ з-під повік...** (*Василь Симоненко*). 12. Там, **де гори і долини**, **де гуляє (віпро)вій**, **там цвіте краса-країна** **з дивним ім'ям** (Сльозо)лий (*Василь Симоненко*). 13. Гримлять **обвали (вохрово)левині**, **аж білий гук** **долине до долин** (*Ліна Костенко*). 14. В **одному з найславетніших соборів** **ворота царські** **вразили мене**: **шедевр** **лиття**, **мистецтво** (диво)взорів у **візерунках** (тьмяно)золотих (*Ліна Костенко*). 15. Поет став **морем**. Далеч **степона**, і (хмаро)чоси, й **гори** – **ним**

завиті (Іван Драч). 16. Дніпро до ніг стежиною проліг і котить славу в сині (вербо)лози (Іван Драч). 17. Сірі очі. (Біло)бровий. Вже під носом – перша тінь (Борис Олійник). 18. А в тиші хтось спитав: про що шумиш рясним садком, схилившись в (чорно)бривці? (Микола Вінграновський).

15. Правопис слів із частинами *напів-* і *пів-*

1. Частини *напів-* і *пів-* звичайно пишуться разом: *напіввідкритий, напівосвітлений, напів'ява, напівсон, піввідра, півлітра, півогірка, пів'яблука*.

2. Частина *пів-* пишеться через дефіс лише з власними назвами: *пів-України, пів-Кисва, пів-Криму, пів-Єврати*.

3. Частина *пів-* пишеться окремо лише у зворотах типу: *пів на третю*.

Вправи

81. Словниковий диктант.

Напівтемрява, напівстертий, півнеба, півгодини, півтисячоліття, пів-Америци, півабрикоса, півобличчя, пів-Франції, півстоліття, піввікна, півхати, напівсирий, півлимона, півавтомата, півправа, півусміх, півміри, пів-Донбасу, пів-Одеси, півхліба, півзоцита, півкнїжки, напівосвітений, півдня, півшколи, пів-Русанівки, півоселі, півплощі, півгороду, півгорища, півоселедця, пів'юрти, півбудинку, напівросіянин, півтаблетки, півтарілки, напівпорожній, напіводягнений, півберега, піввечора, півлісу, півозера.

82. Розкриваючи дужки, запишіть у два стовпчи слова: а) які пишуться через дефіс; б) які пишуться разом. Із перших букв, що йдуть за частиною *пів-*, прочитаєте народне прислів'я.

(Пів)неба, (пів)ескадрона, (пів)Миргорода, (пів)порції, (пів)Овруча, (пів)острів, (пів)літра, (пів)Волині, (пів)огірка, (пів)віку, (пів)Адамівки, (пів)аркуша.

83. Запишіть, розкриваючи дужки.

1. На вільне слово ковано кайдани, (пів)роду людського не звано людьми (Леся Українка). 2. Шопена вальс... В чийх очах не заблидала іскра (напів)кохання чи (напів)журби від звуків тих кокстно-своєвільних (Максим Рильський). 3. А хто від правди ступить на (пів)метра, – душа у нього сіра й (напів)мертва (Ліна Костенко). 4. Звання, і прізвиська, і дати, печалі бронзове лиття. Лежать наморені солдати, а не проживши й (пів)життя! (Ліна Костенко). 5. Багряною (пів)чаркою схилився в вологих сонцетінях небозвід, і морезвід (пів)чаркою другою – і чара зустрічі в руші моїй горить (Микола Вінграновський).

84. Стиліть, розкриваючи дужки і, де треба, вставляючи дефіс.

1. А на устах слова, але не ті, усе не ті, що мріються мені, коли вночі лежу я у (пів)сні (Леся Українка). 2. Ніколи я не знав, що так люблю бур'ян в (напів)засипанім рову, де часом вальдшнеп, постична птиця, між листям жовтим

від стрільця таїться (*Максим Рильський*). 3. Шматочок ласий Україна. Так дума Карл – (напів)дитина, що раз уже Петра розбив біля Балтійських берегів (*Володимир Сосюра*). 4. (Напів)забуте слово те, як пишне дерево зростає (*Павло Филипович*). 5. Вже скрізь у нас є школи братські. (Пів)України – сироти козацькі (*Ліна Костенко*). 6. Якби сказав їм Бог: беріть (пів)світу, я вам Європу й Азію даю (*Дмитро Павличко*).

МОДУЛЬ № 2

ОРФОГРАМИ В ПОВНОЗНАЧНИХ СЛОВАХ

16. Складні випадки правопису іменних частин мови

16.1. Складні випадки правопису іменників

16.1.1. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини (кого? чого?) можуть мати закінчення *-а, -и* або *-у, -ю*: *дуб – дуба, рай – раю*.

Вживання того чи іншого закінчення залежить від значення іменника.

1. У закінченнях назв істот завжди пишемо *-а, -я*: *студент – студента, лікар – лікаря, хлопець – хлопця, слон – слона, кіт – kota*.

2. У назвах неістот закінчення *-а, -и* пишемо:

а) у назвах чітко окреслених предметів і понять (тобто назви охоплюваних зором речей, частин тіла, днів тижня та місяців, різних мір, наукових термінів): *листок – листка, клен – клена, палець – пальця, понеділок – понеділка, метр – метра, відмінок – відмінка*;

б) у назвах населених пунктів: *Київ – Києва, Петербург – Петербурга, Париж – Парижа*.

Увага! Виняток становлять ті власні назви, в яких друга частина співзвучна із загальною назвою, що має закінчення *-у, -ю*: *Кам'яний Брід – Кам'яного Броду, Красний Лиман – Красного Лиману*.

3. У назвах нечітко окреслених предметів і понять пишемо *-у, -ю*: *степ – степу, пісок – піску, сон – сну, поступ – поступу, дощ – дощу*.

Увага! Іноді як виняток у назвах нечітко окреслених предметів пишуться закінчення *-а, -я*, найчастіше під наголосом: *степняк – степняка, хліб – хліба, вечір – вечора, гонак – гонака*.

4. У назвах річок під наголосом пишемо закінчення *-а, -я*, не під наголосом – *-у, -ю*: *Дніпро – Дніпра, Дунай – Дунаю, але Буг – Бугу*.

5. У закінченні деяких іменників залежно від їх значення можна писати або **-а, -я**, або **-у, -ю**: листопад – листопада (місяць), листопаду (опадання листя); Алжир – Алжира (місто), Алжиру (країна).

Вправи

85. Поставте іменники в родовому відмінку, запишіть.

І полудень, вечір, вік, кінець, низ, апельсин, острів, огірок, автомат, метр, клуб (організація), аркуш, пішохід, зорепад, хлопець, шлях, тягар, хліб, гопак, камінь, сніг, ідеалізм, листопад (місяць), листопад (опадання листя), туризм, електрон, гілс, ювілей, алюміній, міліметр, кілограм, партизан, громадянин, учень, селянин, солдат, письменник, вірш, кілограм, взвод, стіл, учитель, стовбур, труд, інститут, ліцей, клас, бригадир, будинок, край, ліфт, студент, спортсмен, банан, барометр, годинник, орел, вовк, зв'язок, лютий, цвіт, сік, інструмент, земляк, моряк, всесвіт, вагон, м'яч, друг, поїзд, вітер, дощ, мороз, їй, колос, меч, автомат, комп'ютер, телевизор, магнітофон, пісок, сон, гриб, дзвінок, лірик, плач, лід, плющ, виноград, лист, світ, ліхтар, місяць, грим, ліс, поріг, мир, калач, гараж, син, брат, час, ворог, обеліск, пам'ятник, кіт, лікар, секрет, голос, мак, льотчик, циган.

86. Поставте іменники в родовому відмінку однини і запишіть у два стовпчики: а) із закінченням **-а, -я**; б) із закінченням **-у, -ю**. З перших букв записаних слів прочитаєте назви романів у віршах Ліни Костенко.

Монітор, баласт, актор, егоїзм, рупор, реферат, узбек, сволок, еластик, ясен, сніг, телефон, чуб, екзамен, урбаніст, роаль, чорнозем, акваріум, колір, острах, йог.

87. Спишіть, вставляючи закінчення **-а, -я** або **-у, -ю**.

1. Все йде, все минає – і кра(я,ю) немає. 2. Як умру, то поховайте мене на могилі серед степ(а,у) широкого на Україні мийй. 3. По діброві вітер вие, гуляє по полю, край дороги гне тополло до самого дол(а,у). 4. Скажи ж мені, де мій мийй? Край світ(а,у) полину! 5. От де, люде, наша слава, слава України! Без золота, без камен(я,ю), без хитрої мови, а ясна та правдива, як Господа слово. 6. Чорна хмара з-за Лиман(а,у) небо, сонце криє. 7. Як то тяжко блукать в світі сироті без род(а,у) (З тв. Тараса Шевченка). 8. Попливла б я на схід сонця, а від сход(а,у) до заход(а,у). 9. Той у північ на море поплине, хто не думас ранк(а,у) діждати. 10. Море, море! Без кра(я,ю) просторе, рух(а,у) повне і разом споко(я,ю). 11. Кінь злетів високо, аж за хмари, – хоче дати простор(а,у) господині (З тв. Лесі Українки). 12. Я голос(а,у) не можу відігнати єдиного, що зве мене і кличе. 13. У теплі дні збирання виноград(у,а) її він стрів. 14. Але будь додатком до мотор(а,у) ляя людини мало далєбі. 15. Як не любити весни многошумної, мед(а,у) пахучих суцвіт. Поклик(а,у) птах(а,у) за темною пущею, рідних лісєнь з-за гори (З тв. Максима Рильського). 16. А шокки, як колись, вітри мені лоскочуть, і запах чебрец(я,ю) несуть вони мені. 17. Я життя вже заповнив

анксту, приз(а,у) першого взяв у бою. 18. Над селом небо осені плаче, дим завод(а,у) пливе над селом. 19. Ось вона йде у віпку, як весна... Стиснулось серце до крик(а,у). 20. Я знаю силу слова, воно гостріш пгтик(а,у) і швидше навіть кулі, не тільки літак(а,у). 21. Любов'ю я горю, любов'ю до свого геро(я,ю) (З *тв. Володимира Сосюри*).

16.1.2. Правопис іменників III відміни в орудному відмінку однини

В орудному відмінку однини (*ким? чим?*) усі іменники III відміни мають лише закінчення -ю. Перед закінченням приголосні подовжуються відповідно до правил (див. п. 7): *тінь – тінню, ніч – нічю, подорож – подорожжю, зелень – зеленню*, але *молодість – молодістю, радість – радістю*.

Після губних і **р** відповідно до правил ставимо апостроф (див. п. 9): *любов – любов'ю, матір – матір'ю*.

Вправи

88. Поставте іменники в орудному відмінку і запам'ятайте.

Молодість, совість, грубість, сучасність, вічність, співучість, незбагненність, гордість, добродійність, зрілість, віолончель, глухомань, патхненність, милість, історичність, сіль, справедливість, приреченість, ніч, стривоженість, сумлінність, убогість, ревність, бентежність, збайдужілість, жаланість, захланність, повноцінність, велелюдність, близькість, безіменність, ніч, блакить, зелень, присутність, свіжість, печаль, дикість, ожеледь, підлість, далеч, старість, подорож.

89. Спийшіть, розкриваючи дужки, поставте іменники в орудному відмінку.

1. Діалект, а ми його надишим (міць) духу і огнем любови (*Іван Франко*).
2. Така собі, не знає старості і на чолі не ставить дати, із чорним попелом і (шарость) стоїть одвічно біля хати (*Андрій Малишко*).
3. Ну ось, уже й моє намисто побіліло, мов (паморозь) сизою взялось.
4. Любов (любов), а життя важке.
5. Історії ж бо пишуть на столі. Ми ж пишем (кров) на своїй землі.
6. Вже дехто й занудився при дозвіллі: – Якби хоч стрельнуть, хоч пшоном, хоч (сіль) (*З тв. Ліни Костенко*).
7. І мовби посміхатись починало над (синість) світань і вечорів.
8. Бо хто життя (сучасність) згубив, тому чужа майбутнього упевність.
9. Презирством, (зверхність) і гнівом освятив мої думки, і прирасті, і дії.
10. Наче до мене в жили прагнуть улитись (кров), наче вони не дожили з (ненависть) і (нелюбов).
11. Він стояв перед світлом вікна, прикриваючи очі зелені, прикриваючи темні брови, що злетіли кривими серпами на чоло із (печать) думки, доброти і жадань великих.
12. Під дубами і хвилями, під (жимолость) свої жили багряні я в землю заглибив, свій обов'язок вічний я здійснював (плоть).
13. Горе людині, коли недовір'ям стрічає свій ранок, важко, хто день свій почав (нелюбов) до нього (*З тв. Миколи Вінграновського*).

90. Перекладіть на українську мову, порівняйте написання виділених слів в українській і російській мовах.

1. Он не отличался ни той таинственностью, ни бледностью, которою щеголяют юноши, одарённые самолюбием. 2. Его слова, его взгляды, его движения дышали такой юношеской прелестью, что все любовались им. 3. Веселостью дышали наши вечерние сходки. 4. Среди своих новых товарищей он выделялся скромностью и сердечной теплотой. 5. Своим выздоровлением она была обязана заботе домашних, которые ухаживали за ней с трогательной самоотверженностью. 6. Он мучился не ревностью, его поразило предательство. 7. Любовью, радостью и восторгом светились его влажные от слёз глаза. 8. Он достал ключок бумаги и карандаш и начал писать и чертить что-то. Солдаты нас обступили, интересуясь „творчеством” лазутчика (З тв. І. Тургенева).

16.1.3. Творення і правопис імен по батькові. Відмінювання прізвищ

1. Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-ович**: *Юрій – Юрійович, Роман – Романович, Василь – Васильович.*

2. Кілька чоловічих імен по батькові творяться за допомогою суфікса **-ич**:
Лука – Лукич, Сава – Савич, Яків – Якович, Ілля – Ілліч.

Увага! Виняток становлять імена *Григорій і Микола.*

Григорій – Григорович (випадок -ий)

Микола – Миколайович (до основи додається -ай).

3. Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-івн(а)**: *Григорівна, Миколаївна, Михайлівна, Юрійівна, Кузьмівна.*

4. Чоловічі українські прізвища на **-ко** та приголосний відмінюються, а жіночі – не відмінюються.

Н. Тарас Шевченко, Марія Грінченко

Р. Тараса Шевченка, Марії Грінченко

Д. Тарасові Шевченку, Марії Грінченко

З. Тараса Шевченка, Марію Грінченко

О. Тарасом Шевченком, Марією Грінченко

М. на Тарасі Шевченкові, на Марії Грінченко

Вправи

91. Від поданих імен утворіть жіночі та чоловічі імена по батькові.

Петро, Данило, Андрій, Матвій, Денис, Ігор, Паум, Богдан, Тарас, Антон, Михайло, Костянтин, Святослав, Ростислав, Дмитро, Павло, Леонід, Анатолій, Макар, Панас, Аркадій, Хома, Валерій, Олекса, Василь, Пестор, Сергій, Інокентій, Назар, Лука, Сава, Георгій, Ілля, Кузьма, Саватій, Хома, Віктор, Мефодій, Кирило, Ярослав, Володимир, Овсій, Борис.

92. Стійкість, ставлячи імена та прізвища в потрібному відмінку.

1. Дмитро Чуб – це псевдонім письменника (Дмитро Нитченко). Він учився на мовно-літературному факультеті Харківського педіституту і працював у Державному видавництві. Тут він познайомився з (Іван Багряний), (Микола Хвильовий), (Борис Антоненко-Давидович), (Остап Вишня), (Олекса Слісаренко), (Володимир Сосюра), (Юрій Яновський). 1949 року письменник виїхав до Австралії (*Михайло Слобожанський*). 2. Тарас Шевченко випадково познайомився з маляром-українцем (Іван Сошенко), котрий навчався тоді в Академії мистецтв. Турбуючись про долю талановитого хлопця, Сошенко познайомив (Шевченко) з українським поетом (Євген Гребінка) та професором (Григорович), який викладав в Академії малярство. 3. 23 січня 1860 року вийшло з друку нове видання „Кобзаря”. Гроші на це друкування поет позичив у (Симиренко). Посилаючи книгу (Марко Вовчок), Шевченко написав: „Мій сдиний доні, (Маруся Маркович) – і рідний, і християнський батько Тарас Шевченко”. 4. Подарував свою книгу поет і славнозвісному кобзареві (Остап Вересай). 5. У суботу 25 лютого, в день іменин, Шевченко вже погано почував себе, але, розмовляючи з (Михайло Матвійович Лазаревський) та лікарем (Круневич), говорив, що навесні поїде в Україну. 6. Після смерті Кобзаря з’явилося багато спогадів про поета, зокрема, (Костомаров), (Чужбинський), (Таволга), (Хархатий) та інших (*3 кн. Дмитра Чуба „Живий Шевченко”*).

16.2. Творення і правопис вищого ступеня порівняння прикметників

1. Вищий ступінь порівняння прикметників твориться з допомогою суфіксів -іш- або -ш-, які додаються до основи перед закінченням: *зеленіший, цирішій, молодіший*.

2. Буква щ пишеться лише в трьох прикметниках: *вищий, товщий, кращий*.

3. У семи прикметниках пишуться букви жч: *важчий, тяжчий, вужчий, дужчий, ніжчий, ближчий, дорожчий*.

Увага! Утворені від вищого ступеня прикметників нові слова (прикметники, прислівники, дієслова) повністю зберігають їх правопис.

4. Якщо вищий ступінь прикметника творимо з допомогою слова більш, то прикметник ставимо у звичайній формі: *більш яскравий, більш рішучий (а не більш яскравіший, більш рішучіший)*.

5. Порівняння приєднуються до прикметників вищого ступеня обов’язково з допомогою слів ніж (таке порівняння виділяється комами), від, за: *сильніший за мене; розумніший від інших; кращий, ніж усі*.

Вправи

93. Запишіть під диктовку, перевірте правильність написання прикметників вищого ступеня.

1. У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодя з своїм дитятчком малим. 2. Плач же, серце, плачте, очі, поки не заснули, голосніше, жалібніше, щоб вітри почули. 3. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата.

4. Страшно впасти у кайдани, умирати в неволі, а ще гірше – спати, спати, і спати на волі. 5. Дивлось: твоя, мій брате, мати чорніше чорної землі іде, з хреста неначе знята. 6. Я годів зо два проходив по Чорномор'ї, по Дону. І подарунків накупив найдорогіших (З тв. Тараса Шевченка). 7. І, може, заграє та кобза вільніше, ніж тихії струни мої. І вільнії гуки її знайдуть послухання у світі пильніше; і буде та кобза гучна, та тільки не зможе вона лунати від струн моїх тихих ширіше. 8. Сі очі бачили скрізь лихо і насилля, а тяжчого від твого не видали. 9. Фелахи, парії шасливіші від нас, бо в них і розум, і думки сповиті, а в нас вогонь Титана ще не згас (З тв. Лесі Українки). 10. Земле, моя всеплодючая мати, сили, що в твоїй живе глибині, краплю, щоб в бою сильніше стояти, дай і мені! (Іван Франко).

94. Спишіть, вставляючи пропущені букви так, щоб прикметники й прислівники мали форму вищого або найвищого ступеня.

1. На світі вже давно ведеться, що ни.ий перед ви.им гнеться (Леонід Глібов). 2. Нехай ботаніки розв'язують питання про різнобарвний лист у пору опадання, сліпучі бризки ці по мураві зеленій, що суміш сміливу найяскрав.их плям (Максим Рильський). 3. Нема мудр.их, ніж народ, учителів (Максим Рильський). 4. Моя любов пахтітиме міцн.е над квіти всі, крізь роки вічний лет (Володимир Сосюра). 5. Я знаю силу слова – воно гостр. штика. Воно проміння швид.е, в нім – думка й почуття (Володимир Сосюра). 6. Стискалось коло ву.е й ву.е. О Пушкін: Я тебе люблю, та істину люблю ще ду.е (Володимир Сосюра). 7. Літо гусне, як мед. Бджоли в солодкій утомі ни.е і ни.е гудуть. Струни снуються в стернях (Євген Миланюк). 8. Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівн.? Що нам бли.е, і мил., і доро.е в час неволі?! (Олександр Олесь). 9. Які алмази, перли чи смарагди доро.і нам від вірності і правди! (Іван Кочерга). 10. А хтось по ній прокопував рови. Топтав, ганьбив нам поле найдоро.е (Ліна Костенко). 11. На світі той наймудр.ий, хто найду.е любить життя (Василь Симоненко). 12. Найгогидн.і очі порожні, найгірзн.е мовчить гроза, найнікчемн.і дурні вельможні, найгідл.а брехлива сльоза. Найпрекрасн.а мати шаслива, найсолод.і кохані вуста, найчист.а дула незрадлива, найскладн.а людина проста (Василь Симоненко).

95. Перекладіть на українську мову.

Чем более понятно произведение искусства, тем оно выше (Л. Толстой).

16.3. Складні випадки правопису числівників

16.3.1. Правопис відмінкових форм числівників

1. В основах числівників шість, сім, вісім чергуються голосні: шість, семи, восьми.

2. У складних числівниках п'ятдесят – вісімдесят відмінюється лише друга частина: п'ятдесяти, шістдесятма, сімдесятма, вісімдесяти.

3. Числівники сорок, дев'яносто, сто в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення -а: до сорока днів, з дев'яноста учнями, на ста сторінках.

4. У числівниках від двохсот до дев'ятисот, а також кількисот змінюються обидві частини: перша – як числівник, друга – як іменник місто в множині. Пишуться вони разом.

Н.	<i>двісті</i>	<i>п'ятсот</i>
Р.	<i>двохсот</i>	<i>п'ятисот</i>
Д.	<i>двомстам</i>	<i>п'ятистам</i>
З.		<i>(як у називному)</i>
О.	<i>двомастами</i>	<i>п'ятьмастами, п'ятьомастами</i>
М.	<i>(на) двохстах</i>	<i>п'ятистах</i>

5. Числівники тисяча, мільйон, мільярд відмінюються, як іменники відповідної відміни і групи.

6. У складених кількісних числівниках (скільки?) відмінюються всі складові частини, у порядкових (котрий?) – тільки останнє слово.

Кількісний числівник		Порядковий числівник
Н.	<i>тисяча сім</i>	<i>тисяча сьомий</i>
Р.	<i>тисячі семи</i>	<i>тисяча сьомого</i>
Д.	<i>тисячі семи</i>	<i>тисяча сьомому</i>
З.	<i>тисячу сім</i>	<i>(як у Н. або Р.)</i>
О.	<i>тисячею сьома</i>	<i>тисяча сьомим</i>
М.	<i>(на) тисячі семи</i>	<i>тисяча сьомому</i>

7. У дробових числівниках перша частина відмінюється як кількісний числівник, друга – як порядковий.

Н.	<i>одна сьома, вісім десятих</i>
Р.	<i>однієї сьомої, восьми десятих</i>
Д.	<i>одній сьомій, восьми десятим</i>
З.	<i>одну сьому, (як у називному)</i>
О.	<i>однією сьомою, вісьма десятими</i>
М.	<i>(на) одній сьомій, восьми десятих</i>

Вправи

96. Провідмінійте числівники 340, 770, 1800 і 0,4.

97. Стисніть, розкриваючи дужки. Числівники записіть словами.

1. Полноють в полі на (3) тополі. 2. Мій (1) вірш написаний в окопі. 3. Було йому без року (90). 4. І (100)надцятій сніг зі поля притрусив. 5. А може, у ХХ сторіччі йому не вистачало Беатріче? 6. Що писав би Шевченко в 33, в 37 роках? 7. Стоїть ведмідь, на грудях в нього рана. Тому ведмедю (1000) віків. 8. Від магістралі за (2) метри, уся закутана в що є, сидить бабуся, як Деметра, у відрах моркву продає. 9. О Боже мій, я бачу в залі (1)не обличчя, (2)є, (3)є! 10. Він -- Данте. Йому тільки (1000) літ. 11. Як пощастило дівчинці в (17), в (17) гарних, неповторних літ! 12. (2) дівчинки, (2) дзиги, (2) Наташки. (2) мрійниці, (2) гуски, (2) Ассаль. 13. Тепер їй (8) десяток. Тепер вона не та сама. 14. 1 000 000 слів звучать!.. 15. Голубими дошами (100) раз над тобою заплачу. Гіацинтовим сонцем (100) раз

над тобою зійду. 16. Все, що буде, було і що є на землі, і (100) тисяч разів уже бачене й чує. 17. Іди у кадр, екран – твоя домівка, (2) виміри, і (3)ій – в глибину. 18. Був день як день, як (100)ні перед тим. 19. На берег море винесло монетку. Стара монетка, (32)ій рік. 20. Із города Азова не великі тумани вставали, (3) брати рідненькі із города Азова із тяжкої неволі утікали. (2) брати кінних, (3)ій піший-пішаниця (З тв. Ліни Костенко).

16.3.2. Правопис складних числівників і відчислівникових складних слів

1. У кінці першої частини складних числівників м'який знак не пишеться: *п'ятнадцять, шістдесят, дев'ятсот*.
2. Порядкові числівники на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишуться одним словом, при цьому перша частина в них стоїть у родовому відмінку (крім *сто*): *трьохсотий, двадцятит'ятитисячний, дваохсотт'ятдесятимільйонний*, але *стотисячний*.
3. У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: *п'ятдесятий, шістдесятий, вісімдесятий*.
4. На початку складних слів (прикметників, іменників) числівники *один – чотири* мають форму *одно-, дво-, три-, чотири-*: *двоповерховий, тривимірний, чотирикутник*.

Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* вживаються лише перед голосними: *двохелементний, трьохактний, трьохопорний*.

Усі інші числівники (крім *сто*) мають форму родового відмінка: *десятиденний, тридцятит'ятикілометровий, сорокакілограмовий, сімдесятирічний, п'ятисотрічний* (але: *стоголосий*).

Вправа

98. *Стисніть, розкриваючи дужки. Числівники запишіть словами.*

1. Вона виходить раз в (1000)ліття, одна між зір не знає пустоцвіття.
2. (1000)літнім серцем, як вві сні, люблю тебе покірливо і ревню.
3. (300) розлук поміж нами було, (300) прощань поміж нами, (300) небес піонад нами сплигло – серис закрили плями.
4. То був мій (2)ий день буття.
5. Живи народи, вгорнуті віками, – і кожен вік до (100) літ доростав.
6. (15) залів встало перед нами, (15) келихів людського повнозвуччя, (15) океанів чистоти.
7. Хай не (6)ро буде нас, хай (1) я прийшов поки що.
8. (1)на зоря стелила в тому морі, (2)га зоря у ньому піднімала.
9. Титан, володар, бог (1000)силий!
10. І все, що люблено, що вистраждано в нас, у нашому вселюдському (2)убої (З тв. Миколи Вінграновського).

99. *Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис відмінкових форм числівників у російській і українській мовах.*

1. *Трое* остановились посреди улицы и стали говорить довольно азартно. К ним присоединился скоро *четвёртый*, наконец и *пятый*. Минуты две спустья

все вместе вошли в комнату. 2. Тарас поглядел на одного из них, в бороде у него было только пятнадцать волосков, и то на левой стороне. 3. Вот этому человеку я обещал двенадцать тысяч червонными, прибавлю еще двенадцать (З те. Миколи Гоголя).

16.3.3. Зв'язок числівників з іменниками

1. Після числівників два, обидва, три, чотири іменник стоїть у множині в тому самому відмінку, що і числівник: *три брати, трьох братів, трьом братам*.

2. Після числівників двоє, троє, четверо, п'ять і наступних, вжитих у називному відмінку, іменник стоїть у родовому відмінку множини (кого? чого?): *двоє братів, троє братів, четверо братів, п'ять братів, одинадцять братів*.

Якщо числівник стоїть у непрямому відмінку, то й іменник стоїть у цьому самому відмінку: *п'яти братів, п'ятьма братами, на п'ятьох братах*.

3. Після числівників тисяча, мільйон, мільярд і після дробових числівників іменник незмінно стоїть у родовому відмінку: *тисяча тонн, тисячею тонн, у тисячі тонн; сім десятих проценти, семи десятим проценти, сьома десятими проценти; півтора місяця, півтора року*.

Увага! Але слід писати *два з половиною місяці, три з половиною роки*.

4. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *Восьме березня, Восьмого березня, Восьмому березня, з Восьмим березня*.

Вправи

100. Розкриваючи дужки, запишіть у два стовпчики словосполучення: а) в яких іменники мають закінчення *-и, -і*; б) у яких іменники мають закінчення *-а, -я*. З перших букв записаних іменників прочитайте назву вірша Максима Рильського.

Два з половиною (рік), третина (зошит), чотири (осика), три (дідище), дві з половиною (зима), півтора (рулон), обидві (мить), чотири (училище), два (оберіг), перед тридцять першим (грудень), півтори (вітрина), три (озера), чотири (абрикос), чверть (млинець).

101. Спийшіть. Числа й скорочення запишіть повними словами. Поставте числівники в потрібному відмінку.

Земля разом з 8 іншими планетами рухається навколо Сонця. Відстань її до Сонця змінюється від 147,1 млн. кілометрів на початку січня до 152,1 млн. кілометрів на початку липня. Період обертання Землі навколо нашого світила дорівнює 365,242 доби, а навколо своєї осі – 23 годинам 56 хвилинам 5 секундам. Довжина земного екватора вимірюється 40 075 704 метрами. Уся поверхня Землі становить 510 млн. квадратних кілометрів, причому на 361,1 млн. квадратних кілометрів її, тобто на 71 проценті, розділявся Світовий Океан (З журналу).

102. *Перекладіть українською мовою, порівняйте правопис числівників в українській та російській мовах.*

1. Лет **восемь** тому назад проживал у Татьяны Борисовны двенадцатилетний мальчик, круглый сирота. 2. С самых ранних лет он чувствовал охоту к рисованию, попадался ли ему клочок бумаги, он тотчас тщательно выкраивал из бумажки правильный **четвероугольник**, проводил кругом каемочку и принимался за работу: нарисует, например, **двухэтажный** дом с трубой и дымом в виде винта. 3. В ее небольших уютных комнатках хорошо, тепло **девяностолетнему** человеку (*З тв. І. Тургенева*).

103. *Спишіть, розкриваючи дужки.*

1. Нас тут триста, як скло, (товариство) лягло (*Тарас Шевченко*). 2. А далі тисячі (такий самий), як я (*Іван Франко*). 3. На межі двох (епоха), старофуського золота повен, загучав сонценосно твій соняшно-ярий оркестр (*Євген Маланюк*). 4. Сьомого (піт) зіпру краплини, темної ночі додам до днини (*Андрій Малишко*). 5. Бо тисяча (дорога), мільйон (вузька стежитка) мене на ниву батьківську веде (*Василь Симоненко*). 6. Ой у полі та два (явір), ще й третій маленький (*Нар. творчість*). 7. Один син -- не син, два (син) -- півсина, три (син) -- ото тільки син (*Нар. творчість*).

16.4. Складні випадки правопису дієслів, дієприкметників і дієприслівників

16.4.1. Правопис закінчень дієслів

1. В усіх особах, крім першої, дієслова розрізняються за дієвідмінами. За характером особових закінчень теперішнього часу дієслова поділяються на дві дієвідміни: I і II (лише чотири дієслова становлять окрему групу *дати, їсти, вісти, бути*).

До I дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: *живем, живе, живемо, живеете, живуть*.

До II дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: *бачим, бачить, бачимо, бачите, бачать*.

Коли особове закінчення дієслова чується невиразно, наприклад *борються* чи *боряться*, то дієвідміну визначаємо за неозначеною формою.

Якщо в неозначеній формі дієслово перед **-ти** має суфікс **-і-, -ї-, -я-**, наприклад *варити, летіти, доїти*, або **-а-** після шиплячого -- *мовчати*, і ці суфікси у I особі однини випадають: *варю, лечу; дою, мовчу*, то це дієслово II дієвідміни: *варять, летять, доять, мовчать*. До цієї ж II дієвідміни належать усі дієслова на **-отіти**: *булькотіти – булькотять*, а також такі дієслова, як *спати, боятися, бігти* (з основою на **-а-, -я** та приголосний): *сплять, бояться, біжать*.

Усі інші дієслова належать до I дієвідміни: *жити – живу – живуть, біліти – білію – біліють, писати – пишу – пишуть, малювати – маляю – маляють, полоти – поляю – поляють, кинути – кину – кинуть, нести – несу – несуть, муркотати – муркочу – муркочуть, хотіти – хочу – хочуть*.

Отже, дієслова I дієвідміни у III особі множини мають закінчення -уть, -ють, дієслова II дієвідміни – закінчення -ять, -ять.

У закінченнях дієслів I дієвідміни пишемо е(с): *несемо – бо несуть, тишемо – бо тишать, працююси – бо працюють, мрієси – бо мріють.*

У закінченнях дієслів II дієвідміни пишемо и(ї): *сидимо – бо сидять, лежимо – бо лежать, стоїси – бо стоять.*

2. У дієсловах на -ся у кінці II особи однини (*що робиш?*) пишемо -шся: *мнешся, учишся, рвешся, пнешся, трешся.*

3. У кінці дієслів III особи однини і множини (*що робить? що роблять?*) пишемо -гся: *мнуться, труться, рвуться, вчаться, пнуться.*

Вправа

104. Спийшіть, вставляючи пропущені букви.

1. Де ти взявся? Що ти роб..ш? Чого ти шука..ш під землею? 2. Згада..ш, може, молодая, вишиту сльозами мою думу і тихими, тихими речами проговор..ш. 3. Чого тобі шкода? хіба ти не бач..ш, хіба ти не чу..ш людського плачу? (З *тв. Тараса Шевченка*). 4. Чи ти прийд..ш тоді до мене, як сонце згасне, звечоріє. І чи поглян..ш в мої очі, як вміла ти одна глядіти (Богдан *Леткий*). 5. Ри..мо – ри..мо – ри..мо землю, неначе кроти; з кутів плазу..мо зміями, сі..мо – сі..мо – сі..мо буйні червоні цвіти. 6. Фарбами плакатів клич..м, клич..м, клич..м. 7. Блисками-пожежами небо обмереж..мо, сполохами-ралами обрії зор..м (З *тв. Василя Чумака*). 8. Десь там квітн..ш вишневим цвітом, десь зітха..ш в вишневім чаду (Євген *Маланюк*). 9. Ти мене наклич..шся ночами, несучи розуку за плечима, і навигляда..шся одна, настражда..шся в своїй надії, пригада..ш літа молодії. 10. Чого ти жур..шся, батьку? (З *тв. Андрія Маташка*). 11. Ти зрікся мови рідної. Заріє твій шлях і зник у безіменнім зіллі. Не ма..ш ти на похороні сліз, не ма..ш пісні на весіллі. 12. Чужинця шани ждатим..ш дарма – в твій слід він кине сміх-погорду. 13. Як ти піднос..ш на руках дитя, світлішають думки і почуття (З *тв. Дмитра Павличка*). 14. Бач..ш, з ними погодини б'юся, чу..ш – битви споконвічний грюк! 15. Мож..ш вибирати друзів і дружину, вибрати не можна Батьківщину. 16. І якщо впад..ш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі, стануть нал тобою, листям затріпочуть, тугою прощання душу залоскочуть. 17. Ти зна..ш, що ти – людина? Ти зна..ш про це чи ні? (З *тв. Василя Симоненка*). 18. Ти прийд..ш знов. Ми будемо на „ви”. Чи ж неповторне можна повторити? 19. Як буд..ш так розношувати душу, вона, гляди, із совісті спаде. 20. Не встигн..ш людям передати й досвіду. 21. Тобі не досить – просто існувати? Ти хоч..ш побороти чаклуна?! 22. Що мож..ш ти, розгублене дитя, зробити для вселюдського прогресу? 23. Єдина стега мистецтва – правда. Піднім..ш поезію – і не розіб'..ш їй тім'я (З *тв. Ліни Костенко*).

16.4.2. Творення активних дієприкметників

Активні дієприкметники в українській мові творяться не від усіх дієслів і вживаються, особливо дієприкметники недоконаного виду, рідко.

Натомість використовуємо різні інші засоби, а саме:

1. Підрядні означальні речення: *Тускло светит луч лампады умирающим огнём (М. Лермонтов)* – *Тьмяно світить промінь лампади вогнём, що помирає.*

2. Пасивні дієприкметники: *Бурсаки размецались по классам, находившимся в низеньких, почти развалившихся комнатках с небольшими окнами (М. Гоголь)* – *Бурсаки розміщались по класах, що знаходилися в низеньких, майже розвалених кімнатках із невеличкими вікнами.*

3. Прикметники: *Звенящий дискант попадал как раз в звон стекла, и стекло отвечало почти тем же звуком (М. Гоголь)* – *Дзвінкий дискант попадав якраз у дзвін скла, і скло відповідало сливе тим же звуком.*

4. Дієприслівники: *Море, успокоившееся за ночь, нежно лизало берег (И. Тургенев)* – *Море, заспокоївшись за ніч, ніжно лизало берег.*

5. Дієслово в дійсному способі: *Над заводом стояло огромное красное колеблющееся зарево (О. Купрін)* – *Над заводом котилася величезна червона заграва*

Вправи

105. Спишіть, утворюючи від дієслів, що в дужках, активні дієприкметники.

1. Одно зацвіло, а друге зав'яло, навіки зав'яло. І листя (пожовкнути) вітри рознесли (*Тарас Шевченко*). 2. Листки падуть; падуть (зів'янути), (зжовкнути) і з шелестом кладуться під ногами (*Богдан Лепкий*). 3. Якись квітки, (бліднути) і (неоловісти), з-між бур'янів обличчя вихляють (*Богдан Лепкий*). 4. І день спадає (стигнути) овочем в мої долоні, знесені в просторі (*Юрій Клен*). 5. Цвіте земля, (задивитися) в свободу, аж навіть жити хочеться мені (*Ліна Костенко*). 6. І (зголіти) молдрини кричали, тонко олень писався в імлі, і зійшлися кінці і начала на ошій чужинецькій землі (*Василь Стус*). 7. День мій грядущий, день (проминути) і суцїй Благослови (*Борис Олійник*). 8. В небо зійли і прости (заблукати) нетям, що й дотепера ще золото мають за міру (*Борис Олійник*). 9. „Нищайтесь шасливі“, – і стала (замислитися) полем на цілу планету, на всі покоління й віки (*Борис Олійник*). 10. На хмелі заміланий, видме груди, (зарум'янити), круглий на вид (*Іван Дрич*). 11. Зустрілися ми в атомній добі, в цепних реакціях (негаснути) матерій (*Микола Вінграновський*).

106. Перекладіть на українську мову.

1. Когда волнуется желтеющая нива и свежий лес шумит при звуке ветерка (*М. Лермонтов*). 2. По два-три дуба выросли на них, раскинувшись и широко, и смело (*Ф. Тютчев*). 3. И дремавший побледнел немного и ещё спокойнее уснул (*А. Ахматова*). 4. Чтоб не страшно было жениху в голубом кружащемся снегу (*А. Ахматова*). 5. И слышит, как за тонкою стеною пришедший гость беседует со мною (*А. Ахматова*). 6. И, как с небес добывший крови сокол, спускалось сердце на руку к тебе (*Б. Пастернак*). 7. Клён ты мой опавший, клён заледенелый, что стоишь, нагнувшись, над метелью белой (*С. Есенин*).

16.4.3. Правопис і вживання дієприслівників

1. У кінці дієприслівників завжди пишеться буква **и**: *пишучи, читаючи, плачучи, кажучи, гуляючи, сміючись, ститавшись, борючись*.

Увага! Не слід плутати дієприслівники з активними дієприкметниками у називному відмінку множини, які мають закінчення **і**.

Дієприслівники відповідають на питання **що роблячи?** – *сидючи, ревучи, сидячи*.

Дієприкметники відповідають на питання **які?** – *сидючі, ревучі, сидячі*.

2. Дієприслівник можна вживати лише тоді, коли в реченні до одного діяча відноситься дві дії. У такому разі дієприслівником позначають менш важливу, другорядну дію:

Ниви котять та й котять зелені хвилі, хлюпаючи ними аж в край неба (Михайло Коцюбинський).

Вправи

107. *Спишіть, утворюючи від дієслів, що в дужках, дієприслівники.*

1. Пішов козак (сумувати), нікого не кинув; шукав долі в чужім полі та там і загинув. (Умирати), дивився, як сонечко сяє. 2. І день іде, і ніч іде. І голову (схопити) в руки, дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки (З *тв. Тарас Шевченко*). 3. З чорних таємних закутків спливали наверх, тихо (гаснути), зелені зірки. 4. А я брався за весла і шив далі, (сипати) ними дощ іскор. 5. В якому б настрої море не було, воно вічно штурхало камінь, вічно гризло його, (підгортати) каміння під ноги і (покривати) водою. 6. Каміні лежали на дні, тихі, гладенькі, безсилі, покірно (одягати) себе рудою вовною волорослів. 7. Біля блакитного гроту море здималось, раз у раз (вливати) в нього срібло своїх хвиль (З *тв. Михайло Коцюбинський*). 8. Невже ж вони лігатимуть світами, слідів своїх (пилувати) безпечно? (Богдан Лепкий). 9. Тебе співець, (піднести) понад зорі, таким безсмертним світлом оточив, що досі ще крізь далечинь віків пронизують нас промені прозорі (Юрій Клен). 10. Сонце, що їхало на велосипеді, (обминати) хмари у небі. 11. І, (пробивати) сорочку вночі, знов кипіли пружинисті крила (З *тв. Іван Драч*). 12. (Забагрювати) космосу блакить, летить земля (Микола Вінграновський).

108. *Перекладіть на українську мову.*

1. И шумя, и крутясь, колебала река отраженье в ней облака. 2. С свинцом в груди и жадной мести, поникнув гордой головой! 3. Когда студёный ключ играет по оврагу и, погружая мысль в какой-то смутный сон, лепечет мне таинственную сагу про мирный край, откуда мчится он. 4. И чёрные глаза, остановясь на мне, исполнены таинственной печали (З *тв. М. Лермонтова*). 5. Здесь, погружившись в сон железный, усталая природа спит (Ф. Тютчев). 6. Люблю грозу в начале мая, когда весенний первый гром, как бы ревясь и играя, прохочет в небе голубом (Ф. Тютчев). 7. В жёстком свете скудного дня проснувшись, ты застонал (А. Ахматова). 8. Не криви улыбку, руки теребя, я

любно другою, тільки не тебе (С. Єсенін). 9. И, утратив скромність, одуревший в доску, как жену чужую обнимал берёзку (С. Єсенін).

16.5. Написання прислівників разом, окремо, через дефіс

Разом пишуться прислівники:

1. Утворені за допомогою прийменників від коротких прикметників: *змалоду, словна, проста, допізна, звисока*.

2. Утворені від основ первинних прислівників: *назавжди, позавчора, повсюди*.

3. Утворені сполученням прийменника з числівником: *утрьох, стериу, заодно, вдвоє*.

4. Першою частиною яких є частки *що-, аби-, ані-, де-, чи-, як-*: *щодня, дедати, чимало, якомога, анізащо, абижк*.

У постпозиції частка *що-* пишеться окремо: *поки що, хіба що*.

Увага! Слід відрізнити *прислівники* від *іменників і прикметників з прийменниками*: *бігти з гори – лине згори, гуляти по волі – робити повалі, дійти до дому – повернутися додому, по новому мосту – побачити по-новому, по південному берегу – спекотно по-південному*.

5. Утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається: *влітку, доценту, навпростець*.

6. Утворені від підрядних словосполучень: *в різні боки – врізнобіч, на самій перед – насамперед*.

Окремо пишуться прислівники:

1. Утворені від іменника з прийменником, компоненти яких зберігають відносну самостійність (між ними можна вставити слово): *на щастя (на мє щастя), без пуття, з розгону, під боком, по правді, до впадоби*.

2. Прислівникові сполучення типу: *з боку на бік, час від часу, рік у рік, з роду в рід, раз у раз*.

3. Утворені повторенням того самого слова в різних відмінках: *честь честю, кінець кіпцем, одним одно*.

4. Утворені поєднанням збірних числівників і прийменника *по*: *по двос, по п'ятеро*.

Через дефіс пишуться прислівники:

1. Утворені від прикметників, порядкових числівників, займенників з допомогою прийменника *по*: *по-нашому, по-козацьки, по-українському, по-перше*.

2. Утворені повторенням слова чи основи без службових слів або зі службовими словами між ними: *видимо-невидимо, з давніх-давен, далеко-далеко, де-не-де, віч-на-віч*

3. Неозначені складні прислівники з частками *-то, -от, -таки, -будь, -небудь, -казна, -хтозна, -бо, -но*: *хтозна-як, де-небудь, як-то, як-от, будь-де, казна-як, хтозна-калі, все-таки, іди-бо, скажи-но*.

Вулик на пам'ять: більшість прислівників пишеться разом, тому уважніше придивись до тих, що пишуться через дефіс і окремо.

Вправи

109. Словниковий диктант.

По-українському, по-російському, по-нашому, по-моєму, по-перше, казна-як, будь-коли, хтозна-де, коли-небудь.

Без кінця, без краю, без ладу, без наміру, без сумніву, без угаву, без упину, в нагороду, в ногу, в обріз, в цілому, до вподоби, до діла, до крихти, до речі, до смаку, за кордоном, з болю, з радості, з розгону, на бігу, на жаль, на зло, на самоті, на світанку, під час, на щастя, як слід, як треба.

Тихо-тихо, ледве-ледве, де-не-де, далеко-далеко, будь-що-будь, давним-давно, пу-ну, пліч-о-пліч, всього-на-всього, коли-не-коли, хоч-не-хоч, от-от, як-не-як, віч-на-віч, то-то.

Востаннє, нашивдку, вручну, потроху, досита, дочиста, заново, здаля, звисока, помаленьку, здавна, здалека, потихеньку, нарівні, напоготові.

Удвоє, втроє, вперше, вдруге, учогирьох, заодно, спершу, надвоє, натроє.

Вбік, скраю, збоку, вкрай, набік, напам'ять, вкупі, пазустріч, вгору, зранку, вгорі, вранці, знизу, звчора, додому, зверху, додолу, вверх, вдалині, ввечері.

110. *Затишіть сполучення слів у стовпчики в тому порядку, як пишуться прислівники: а) разом; б) через один дефіс; в) через два дефіси; г) двома словами; д) трьома і більше словами. З останніх букв останніх слів прочитаєте вислів давньоримського філософа Сенеки.*

Стрелив (у) притул; заявив (по) друге; як (не) як перебудь; кінець (кінцем) з'явився він; рік (у) рік страждав; посіяла квіти (по) під віконню; (зроду) віку знав; хоч (не) хоч вимий вікно; побачив (уві) сні; з кінця (в) кінець бреду; вивчи уроки (на)самперед; (геть) чисто сині; залипилися віч (на) віч; (на) око розріж; час (віч) часу сох; замикається (з) середини; (казна) як написаний твір; будь (що) будь, а прийде весна; прашою (з) ранку (до) вечора; (на) дворі погріб; (ледве) ледве дочекалися кінця; пліч (о) пліч з другом; раз (у) раз лишаюсь сам; тікали (чим) даві; вивчи мову врешті (решт); (на) призволяє залишив генерал; сповнений (у) щергь; насипаний (у) переміш.

111. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Пішов козак (світ)(за)(очі). 2. І все то те, вся країна повита красою, зеленіє, вмивається дрібною росого, (с)поконвіку вмивається. 3. (До)долу верби гне високі, горами хвицто підійма. 4. І блідий місяць на ту пору із хмари (ле)(де) виглядав, неначе човен в синім морі то виринав, то потопав. 5. Сичі в гаю перекликались, та ясен (раз)(у)(раз) скришів. 6. А ще гірше · спати, спати, і спати на волі — і заснути (навік)(віки) і сліду не кинуть. 7. Залізник зашкавав (в)перше (з)роду. 8. Чи ми ще знайдемося (з)нову, чи вже (на)віки розійшлись? 9. Та (не)довго сонце гріло. 10. Вибачайте, люде добрі, що козацьку славу так (на)вманя розказую. 11. (На)дворі вже смеркло, і, тьмою повитий, дрімає, сумує Іерусалим. 12. На ниву в жито (у)ночі, на полі, на роздоллі, зліталися (по)волі сичі. 13. Отак і загину де)(небудь) під тином. 14. Ми (в)осени таки схожі хоч капельку на образ Божий. 15. А (тим)(часом) із діброви козак вижджає. 16. Бо й тут (не)весело було, та все-таки якось жилось, принаймні (в)купі сумували. 17. З (перед)світа до вчора, а з вечора до (до)світа летить стріла каленая, бряжчить

щабля о шеломи. 18. Защебетав жайворонок, (у)гору лепочи. 19. А (на)горі стоять палати, неначе диво (З тв. Тараса Шевченка).

112. Перетягніть, розкриваючи дужки.

1. Еней не марно тратив врем'я, (по)молодецьку закурив. 2. Та йшов козак з Дону, та з Дону (до)дому (З тв. Івана Котляревського). 3. І плечі кожного (до)долу ся схилили, бо давить всіх один страшний якийсь тягар. 4. Я син народа, що (в)гору йде, хоч був запертий в лях (З тв. Івана Франка). 5. Самій (не)довго збитися з путі, та трудно з неї збитись у гурті (Леся Українка). 6. Я днів моїх даремно не загаю! Красу твою (по)всюди я вбачаю (Володимир Самійленко). 7. Коли потяг (у)даль загуркоче, пригадаються знову мені дзвін гітари у місячні ночі, поцілунки й жоржини сумні (Володимир Сосюра). 8. О, чом я не схопився за вудила і на пусте не вискочив сідло! (На)зустріч сонцю, radoшам і бурі. 9. Снігу, снігу сиплетесь (до)вкола, і садів травнева близина. 10. Але правди в брехні не розмішуй, не ганьби все підряд (без)(пуття), бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя. 11. І тобі рости й не в'януть (з)роду, квітувать в поемах і віршах (З тв. Василя Симоненка). 12. Лиш блискавки напишуть (від)руки, як ти загинув, Дон Кіхоте, (в)(до)світа, шукаючи грукучі вітраки. 13. Мій рідний краю, (з)роду ти не мав нейтральних барв. 14. Не треба думати мізерно. Безсмертя є ще (де)(не)(де). 15. Бо то вже так, вже як пішлось на горе, то так уже і піде, як (з)гори (З тв. Ліни Костенко). 16. Бреде зоря – сновиди і прибулда – одержаний (за)дурно щедрий дар. 17. Пахтять кульбаби золоті меди і, ніби хмарка бурштинова, бджоли злітаються до мене (з)(над)окола (З тв. Василя Стуса). 18. Лишайтесь, матусю, (на)віки лишайтесь. Не йдіть (Борис Олійник). 19. Забудьте мову, громадяни! Нащо нам вона. Спитать посмію! Як же бідолашні росіяни нас не (по)російськи зрозуміють? (Станіслав Тельнюк). 20. (Не)вміло ще клацають „Кієви”, Кієвом повні (в)щергь. 21. Через ліс-переліс, через море (на)вкіс Новий рік для людей подарунки ціс (З тв. Івана Драча). 22. Віп лежить (горі)лиць. Гасне свічка (по)волі. Люто груди печуть, та нікого нема, і легять на Вкраїну незагоєні болі, зупиняють їх грати, бо Вітчизна – порма (Борис Олійник). 23. Весна настала, маємо надію, шим разом уже (на)стало – більше дощів не буде, й на повний об'єм легенів стане сиплого неба. 24. „Коханий” – я пишу це слово (на)впрошки. (на)вкіс через листок, і так, немов (у)перше: (у)перше на віку, і (в)перше -- (на)віки (З тв. Оксани Забужко).

МОДУЛЬ № 3 ОРФОГРАМИ В СЛУЖБОВИХ СЛОВАХ

17. Складні випадки правопису службових частин мови

17.1. Правопис сполучників

Разом пишуться сполучники:

Утворені поєднанням колишніх займенників із прийменниками або частками, чи сполучників із частками: *зате, ніби, якби, якщо, аби, неначе, проте, щоб, тощо.*

Окремо пишуться сполучники:

1. Складні: *так що, через те що, з тим що, дарма що, та й.*

2. З частками *то, ж, же, би(б)*: *все ж таки, бо ж, хоч би, коли б то.*

Увага! Але: *тільки-но, тому-то, тим-то, отож-то.*

Розрізнення сполучників та інших частин мови

Для правопису важливо вміти розрізнити складні сполучники *таж, теж, тож, якби, якже, якщоб, щоб, проте, зате, притому, причому*, які пишуться разом і однозвучні поєднання інших частин мови з прийменниками *за, про* та частками *би, як*, які пишуться окремо: *та ж, те ж, то ж, як би, як же, як щоб, що б, про те, за те, при тому, при чому.*

Увага! Слід запам'ятати:

1. Сполучники можна замінити іншими сполучниками: *таж – адже, теж – також, тож – тому, якби – коли б, якже – якщо, якщо – коли, щоб – аби, проте – однак, зате – але, притому – до того ж, причому – і то.*

2. Сполучники членами речення не бувають і не відповідають на питання (на питання може відповісти все підкрите речення, а не сам сполучник): *Не титала б (в якому випадку?), якби знала. Як би (як, яким чином?) про це дізнатись?*

Вправи

113. *Спишіть, розкриваючи дужки.*

Тим(часом)як, коли(ж), коли(б), тільки(що), через(те)що, казна(що), будь(що), коли(б)то, як(би), замість того що(б), так(що), тільки(но), але(ж), хоч(би), тому(то), за(те), про(те), та(ж), як(що), все(ж)таки, бо(ж), дарма(що), ані(ж), то(ж), наче(б)то, хоча(б), задля того що(б), ото(ж).

114. *Спишіть, розкриваючи дужки.*

1. Ой піду я в гай зелений, посаджу я руту, як(що) зійде моя рута, остануся тут. 2. Як(би) знала, що покине, – була б не любила; як(би) знала, що загине, – була б не пустила; як(би) знала, не ходила б пізно за водою, не стояла б до півночі з мильним під вербою; як(би) знала! 3. Село на нашій Україні – (не)наче писанка село (з *те. Тараса Шевченка*). 4. Регочуться, плигають і кричать,

(не)наче(б)(то) бояться вовкулаки. 5. Водити я не сколотив, бо ще й не пив: а хоч(би) й пив, то шкоди в тім нема (З тв. Леоніда Глібова). 6. Чого звертаєш ти до мене чудові очі ті ясні, сумні, (не)мов криниці дно студене? 7. Зараз, зараз, сватоньку, - скрикнула Лисичка, (не)мов(би)(то) її кликано (З тв. Івана Франка). 8. Щоб заспокоїти пані-мамку, що мов(би)(то) в його на думці нема нічого смутного, завів козацьку пісню (Пантелеймон Куліш). 9. Здається, мов(би) мчу я у санках по сніговім шляху. 10. Не будеш ти лиха і голоду знати, поки(ше) на світі живе твоя мати (З тв. Лесі Українки). 11. Ця невеличка робота носитиме назву „День у дорозі”, то(б)(то) буде малювати подорожні картини від ранку аж до ночі (Панас Мирний). 12. Знаю, що мрія та могла б мене тоді хто-зна куди завести. А (тим)часом – не завела ж (Павло Тичина). 13. Вона, (не)зважаючи на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки (Оксана Іваненко). 14. Хай би серце вразила стріла, (а)ніж покора серце пройняла (Микола Бажан).⁵

115. Спишіть, підкресліть сполучники.

1. Годі ще, як приймала від тебе зброю, що сріблом сіяла, я в серце прийняла безжалісний клинок. 2. Кожна зірочка снігу нам буде в очах, наче справжня зірка, зоріти, будуть встигати розложистий шлях, наче шлях триумфатора – квіти. 3. Що я повірила в свою щасливу долю і вірила, аж поки не зросла. 4. Не годиться журитись в пригоді такій, адже іншим ще гірше буває (З тв. Лесі Українки). 5. Дарма що з личенька спала, а справдешня козачка! (Марко Вовчок).

17.2. Правопис приєменників

Разом пишуться приєменники:

1. Складні: *понад дорогами, навпроти лісу, поміж деревами.*
2. Похідні прислівникового походження: *наперекір долі, назустріч сонцю, спочатку колони.*

Окремо пишуться приєменники:

1. При повнозначному слові: *на роботі, у тебе, в лісі.*
2. Складні похідні приєменники, утворені з іменників та приєменників і прислівників із приєменниками: *згідно з, на чолі, залежно від, але внаслідок.*
3. На початку речення й абзацу пишеться у, коли наступне слово починається на голосний, пишеться в: *у кожній країні живе споклад, в огонь, в Одесі.*

Через дефіс пишуться приєменники:

першою частиною яких є з (із): *із-за, з-поміж, з-під.*

Розрізнення приєменників і префіксів

Приєменники з наступними словами вимовляються так само нероздільно, як і префікси: *на гору – нагору, з верху – зверху, до долу – додалу.*

1. Завжди пишуться окремо такі приєменники: *зі(зо), наді(надо), піді(підо), переді(передо), уві, ув.*

2. Щоб розрізнити приєменник від префікса в словах типу *на горі – нагорі*, треба вставити між словами прикметник: *На високій горі стояла церква. Нагорі світилося. Ми росли вкупі. У великій купі лежали всі речі.*

3. Прийменник пишеться окремо від іменника, якщо від нього можна поставити питання *кого? чого? в глиб (чого?) землі, в кінець (чого?) села, з боку (кого?) ворога*. але: *корінь росте вглиб землі, я стамився вкінець, збоку видніше*.

Увага! Іноді такі слова, як *всередині, збоку, скраю*, можуть бути прийменниками: *усередині атомів, скраю села, збоку отари*.

Вправи

116. Словниковий диктант.

У лісі, із-за, перед ним, на зустріч із дівчиною, назустріч бурі, на шляху до, з-посеред, з-під, переді мною, на сонці, у зв'язку з, залежно від, понад, поміж, посеред, попри, заради, у тебе, з-поміж друзів, щодо цього, наприкінці виступу, при орденах, наперекір долі, стояти скраю, з краю лісу, вслід командирові, обабіч шляху, позаду отари, внаслідок, на чолі, задля, одночасно з, на вигляд, незалежно від, вздовж, ззаду, навколо, коло, протягом, всупереч, навкіс, осторонь, обабіч, вслід, близько, серед, мимо, під час.

117. *Запишіть сполучення слів у три стовпчики залежно від того, як пишуться прийменники: а) разом; б) через дефіс; в) двома і більше словами. З останніх букв останнього слова кожного сполучення прочитаєте закінчення вислову давньоримського оратора Цицерона: „Треба не тільки опанувати мудрість, а й...”*

(На) зустріч вітру, (з) за воріт, (по) над ставом, (на) перекір долі, (з) поза степу, (за) для присвят, (із) за слів, (по) під хмарами, (з) перед бригадира, (по) при приимерк, (в) результаті змін, (до) вкола небо, (з) поміж міст, (не) зважаючи на обране, (в) наслідок чар, (з) під води, (по) між стени, (з) над завіс, згідно (з) волею, (по) перед нас, (з) попід кучеря.

118. Спийшіть, розкриваючи дужки.

1. Тече вода (із) за гаю та (по) під горою. Хлюпочуться качаточка (по) між осокою. 2. (По)під горою, яром, долом, мов ті діди високочолі, дуби з гетьманщини стоять. 3. Боса стала серед шляху, втерлась рукавами, а москалі їй (на)зустріч, як один, верхами (з тв. Тарас Шевченка). 4. Я бачив дивний сон. Немов (передо)мною безмірна, та пуста, і дика площина (Іван Франко). 5. (На)(в)проти мене він байку склав про гостя, що понурий втисся на весілля і з соромом був вигнаний (Леся Українка). 6. (З)боку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку. 7. Чи то під впливом прощання, чи (в)наслідок реакції по пережитих турботах, його огорнув жаль (з тв. Михайла Коцюбинського). 8. Серед поля (по)під небом жито жала, (по)під небом жито жала серед поля. (По)над нею небо й вітер заголосять, заголосять небо й вітер (по)над нею (Олександр Олесь). 9. Це було велике подвір'я, воно стояло (з)краю мальовничого села (Юрій Яновський). 10. І сонце з хмари вирина, і (з)над пожарів виникає благоуханна купина (Максим Рильський). 11. (На)перекір суховіям йде вона аж до самого мертвого моря (Олесь Гончар). 12. Чути, як дихає місто, – мов мама (в)ві сні (Оксана Забужко).

17.3. Правопис часток

Частки пишуться окремо, разом і через дефіс.

Окремо пишуться частки *би(б), же(ж), то, ось, он*:

сказав би, зроби ж, як же бути, що то за, ось як, он куди.

Увага! Разом ці частки пишуться лише в складі сполучників та інших часток: *авжеж, атож, аякже, таж, мовби, немовби, немовбито, неначебто.*

Частки *ось* і *он* пишуться разом лише в словах *осьде* і *онде*, але залежно від вимови їх можна писати й окремо: *ось де* і *он де*.

Разом пишуться частки *аби-, де-, -ся, -сь, ані-, ні-, чим-, чи-, як-, що-*:

абихто, дехто, тось, нікто, анікто, аніскільки, чимало, чимдалі, чимшидше, якраз, якнайшвидше, щодня, щороку, найсь.

Увага! Частку *що*, коли вона стоїть після слова, до якого відноситься, пишемо окремо: *тільки що, дарма що.*

Через дефіс пишуться частки *казна-, хтозна-, будь-, -небудь, -бо, -но, -то, -от, -таки*: *казна-який, хтозна-де, будь-де, де-небудь, скажи-бо, слухай-но, якби-то, отакій-то, як-от, вивчив-таки.*

Увага! Через дефіс пишеться іншомовна частка *екс-* у значенні „колишній”: *екс-чемпіон, екс-президент, екс-директор.*

Вправи

119. Словниковий диктант.

Абихто, щонеділі, щось, колись, аби з ким, що ж до, все ж таки, де про що, щонайсильніший, якнайбільше, вже, якраз, майже, хай, тільки, тобто, якби, ось, саме, лиц, аякже, атож, начебто, іди-бо, тому-то, хтозна-скільки, де-небудь, хтозна в якому, деякий, чимало, чималенький, делалі, будь-що, так-от, щоразу, анізашо, абиде, абияк.

120. Запишіть під диктовку, перевірте написання часток.

1. Нудьгу залятую мою ти розважав-таки два літа. 2. О господи, як то тяжко тії дні минають. 3. А я таки мережать буду тихенько білії листи. 4. Чи то неволя та неволя, чи то літа ті летячі розбили душу? 5. Та все-таки якось жилось. Хоч на чужому, та на полі. 6. Ех, якби-то, якби-то знайшли те, що там схоронили, не плакали б діти, мати не журилась. 7. Згадай же хто-небудь її на сім світі, – безславному тяжко сей світ покидать. 8. Полетів би, послухав би, заплакав би з ними. 9. Ну що б, здавалося, слова. 10. Вранці-рапо, в Пилипівку, якраз у нелілю, побігла я за водою. 11. Нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема, анікогісінько нема! (З *тв. Тараса Шевченка*).

121. *Випишіть слова і словосполучення в три стовпчики залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: а) окремо; б) разом; в) через дефіс. Із перших букв записаних слів прочитаєте вислів Чарльза Дарвіна.*

Надихнув(би), стояв (чим)далі, як(таки), еволюція(ж), та(ж) весна, (казна)хто, малограмотний(же), екран мов(би), навчився(таки), айстри(б), розійшлися немов(би), (екс)президент, (не)думав, просить (чи)мало, роби(бо), іншомовний(же), (ні)кого чекати, оглянься(но), чого(ж)(таки), іти (як)найшвидше, (будь)який, (ось)коли, шукати (аби)що, скажи(но), грав(би), (ось)де рай, (то)го, (он)який, гадати (що)дня, вибачився(таки), недалеко(б), (он)де краса, отакій(от), епоха(ж).

122. *Сташіть, розкриваючи дужки.*

1. Вельможна, панська персона явилася перед Плутона не як (аби)який хариак. 2. В таку щасливу годину Еней (чим)дуж спис розмахав і Турпу, галовому сину, на вічний поминок послав (З тв. Івана Котляревського). 3. (Не)вже задарма стільки сердець горіло до тебе найсвятішою любов'ю? (Не)вже тобі лиш (не)судилося діло, що(б) виявило твоїх сил безмірність. 4. Мипув тижлень, – усе йшло (як)найшвидше (З тв. Івана Франка). 5. Король узяв дівчину (як)панну і винайшов забутий герб якийсь, (не)мов(би)(то) вона таки шляхетна. 6. Часом так, (хтозна)чого він сердився, – його не розбереш. 7. А(би) хоч промінь іскреїнять єдиний, коли погас огонь в очах співеських. 8. Думки цвітуть, мов золоті квітки, і хтось (не)мов схилиється до мене (З тв. Лесі Українки). 9. О, дайте грому, о, дайте зливи! – (не)хай (не)сохнуть злотисті гриви (Павло Тичина). 10. Тільки(б) знову іти через гать, тільки(б) слухать твій голос. 11. Воно погасло з останнім стуком, (не)мов(би) іскра в воді, в снігу (З тв. Володимира Сосюри). 12. Іду я шляхом сумно позираю, (не)мов(би) сфінкс у темну далечінь (Микола Зеров). 13. – Бачили що(не)будь? – питаю я їх. – (Ані)чогісінько не бачили! (Остан Вишня). 14. (Де)хто щастям своїм платив, (де)хто платив сумніння, (де)хто – золотом золотим, а (де)хто – вельми сумнівним. 15. Кули(б) (не)йшов він, на землі і далі, дощі розмиють слід його сандалій. 16. (Не)вже(ж) таки ніхто (не)желухався? (З тв. Ліни Костенко). 17. (Не)хай серія (не)знають супокою, хай обганяють мрії часу біг, і наша юність буде хай такою, що(б) їй (ні)хто (не)зздрити (не)міг (Василь Симоненко). 18. Зі мною тінь ходила, (не)наче(б)(го) водила по свіжому сліду (Платон Воронько).

17.4. Правопис не і ні

Частка НЕ пишеться разом:

1. Якщо слово без частки не не вживається: іменники – *неук, нездара, невістка*, прикметники й дієприкметники – *негайний, непохитний, ненаситний*; дієслова – *ненавидіти, непокоїтися, неволити*; прислівники – *недовзі, незабаром*.

2. У складі префікса **недо-**, що надає значення неповноти якості, стану, дії: *недогляд, недосяжність, недовиконаний, недокритий, недобачити, недоказувати.*

3. Якщо дієприкметник з **не-** є означенням і не має при собі пояснювальних слів: *неуважний учень, неказані слова, нерозроблені питання.*

4. Якщо при прикметниках і дієприкметниках є слова **вельми, дуже, надто, надзвичайно**: *надто неуважний студент, дуже недобрый вчинок, надзвичайно невеселий день.*

5. У частках **нехай, невже.**

6. У займенниках **неабихто, неабиякий.**

7. У сполучниках **немов, немовби, немовбито, неначе, неначебто, незважаючи на.**

Частка НЕ пишеться окремо:

1. Зі словами, коли до них у реченні є протиставлення: *робота не легка, а важка; дорога не близька, а далеченька.*

2. З дієсловами і дієприслівниками: *не грає, не спішить, не готуючи, не роблячи.*

3. З дієприкметниками, якщо є пояснювальне слово: *не зроблений (коли?) вчора, не бачений (доки?) ще*

Увага! Якщо при дієприкметнику нема пояснювального слова, то **не** можна писати і разом, і окремо: *поле незасіяне і поле не засіяне.*

4. У сполученнях: *не дуже, не від того, не можна, не треба, не цілком, не дивно.*

Увага! Слід розрізнити **заперечне слово немає** (можна замінити формою **нема**) і **дієслово з часткою не має**.

Частка НІ пишеться разом:

1. Зі словами, які без частки **НІ** не вживаються: *нікчемний, нісенітниця, ніяковий.*

2. Із заперечними прислівниками: *нітрохи, ніколи, ніскільки.*

3. Із заперечними займенниками, якщо їх не відділяє прийменник: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий* (але: *ні з ким, ні до чого*).

Запам'ятайте правопис словосполучень із часткою НІ:

ні один, ні риба ні м'ясо, ні світ ні зоря, ні те ні се, ні стуху ні духу, ні так ні сяк, ні пава ні гава.

Вправи

123. *Ставіть, розкриваючи дужки.*

1. О, якби в дурні мені (не)попитись, щоб без свободи (не)міг я лишитись.
2. Бомб це місто (не)бойсья, (ні)підступності, (ні)стріл. Хитрих мін (не) застрашиться, (ні)пожсжі, (ані)стрільб. (Не)порочність – ось де діамант, а (не)винність – ось священний град (з тв. Григорія Сковороди). 3. Дивлюся на небо та й думку гадаю, чому я (не)сокіл, чому (не)літаю, чому мені, Боже, ти

кришень (не)дав? *(Михайло Петренко)*. 4. Я (не)(не)здужаю (ні)вроку, а щось таке бачить око, і серце жде чогось. 5. Не слухала Катерина (ні)батька, (ні)неньки... Поки слава на все село (не)добра стала. (Не)зчулася, та й байдуже, що коса покрита... А поки що, (не)хай люде що хочуть говорять. Вернулася й раденька, що (ні)хто (не)бачив, (не)журиться Катерина і гадки (не)має. 6. Забирають за собою і добро і лихо! Забирають, (не)вертають (ні)коли (ні)чого! 7. (Не)женися на багатій, бо вижене з хати, (не)женися на убогій, бо (не) будеш спати. 8. І думу вольную на волю (не)прийде випустити. Сиди і (ні)чогісінько (не)жди! *(З тв. Тараса Шевченка)*. 9. Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі, розвійтеся, як тихе зітхання! (Не)згосні рани, (не)втишені жалі, завмерлеє в серці кохання. 10. (Не)забудь, (не)забудь юних днів, днів весни. 11. В житті мене ти й знать (не)знаєш, ідеш по вулиці – минаєш, вклонюся – навіть (не)зирнеш і головою (не)живнеш *(З тв. Івана Франка)*. 12. В довгу темную нічку (не)видну, (не)стулю ні на хвилику очей. 13. Красо України, Подолю! Розкинулось мило, (не)дбало, злається, що зролу (не)доля, що горе тебе (не)знавало! *(З тв. Лесі Українки)*.

124. Стаїть, розкриваючи дужки.

1. Шляхи мої (не)міряні, гори мої (не)важені, звірі мої (не)наджені, води мої (не)ношені, риба у їх (не)ціджена, птахи мої (не)зякані, діти мої (не)лічені, шастя моє (не)злежане. Оце така я в тебе матінка, в руді Господній Україна синєнебая! *(Годось Осьмачка)*. 2. Так (ні)хто (не)кохав. Через тисячі літ лиш приходять подібне кохання *(Володимир Сосюра)*. 3. Твої слова, (не)вмиті потом (не)погамовного труда, полинуть (не)потрібним льотом, (не)залишаючи сліда *(Максим Рильський)*. 4. Я єсть народ, якого правди сила (ні)ким звойована ще (не)була *(Павло Тичина)*. 5. І так розп'ята – віки, – вогонь буття (не)загасила. (Не)вичерпаний дух який, яка (не)переможна сила! *(Євген Маланюк)*. 6. (Не)шукав я до тебе (ні)стежки, (ні)броду, бо від тебе узбіччям (ні)коли (не)брів – я для тебе горів, український народє, тільки, мабуть, (не)дуже яскраво горів. 7. Той (ні)коли (не)доскочить слави, хто залзя неї на землі живе. 8. Бо ширє, високе небо (не)підмалюєш квачем, бо величі справжній (не) треба спиратись на плечі (ні)хчем *(З тв. Василя Симоненка)*. 9. Як (не)вимовне віршами (не)скажеш, чи (не)німою зробиться душа?! 10. Але (не)бійся прикрого рядка. Прозрінь (не)бійся, бо вони як ліки. (Не) бійся правди, хоч яка гірка, (не)бійся смутків, хоч вони як ріки. 11. Вона в житті зіткнулась з (не)приємністю: хлопчина їй (не)відповів взаємністю. І то чому: бо любить іншу дівчину, а вірність має душу (не)подільчиву. 12. І (не)знеціняйте коштотвне, (не)загубіться у юрбі. (Не)промінійте (не)повторне на сто ерзатів у собі. 13. Чи, може, це ввижається малі той (не)сказаний камертон природи, де зорі ясні і де тихі воли? *(З тв. Лили Костенко)*. 14. О (не)дивуй, о (не)дивуй мені – моє життя для тебе (не)збагненне *(Василь Стус)*.

125. Запишіть НЕ зі словами разом або окремо.

Не/дорога, не/абищо, не/пекучий, не/густо, не/моя, не/твоя, не/той, не/час, не/любов, не/благодійний, не/до/речі, не/боязкий, а сміливий; не/званий,

не/нависть, не/начесбо, не/легко, не/врожай, не/надійний, не/там, не/дружний, не/звичний; не/сподіване рішення; ніким не/досліджений, не/звично, не/доїдас, не/керована.

126. Запишіть НІ зі словами разом або окремо.

Ні/до/чого, ні/звідки, ні/з/ким, ні/в/кого, ні/чий, ні/нащо, ні/куди, ні/один, ні/так/ні/сяк, ні/ні.

127. Перекладіть на українську мову і запишіть.

Как ни в чём не бывало; кто бы то ни был; ни пава ни ворона; ничуть не бывало; ни больше ни меньше; ни за что ни про что; ни в коем случае; ни к селу ни к городу; век не забыть; не без причины; красивые незабудки; не то снег, не то дождь: невозмутимый; непоколебимый; неоткуда ждать известий; как не бывало; несмотря на дождь; не смотря себе под ноги; не к добру; непреклонный, не по адресу.

128. Спийшіть, рокриваючи дужки.

1. (Ні)коли, (ні)коли, (ні)коли, (ні)куб, (ні)квадрат, а(ні) коло (не)зловлять, а най би трісли, протісінький порух мислі (*Борис Олійник*). 2. Я (не)люблю, коли кричать, (не)навищу, коли лякають, соромлюся, коли звикають, принижень (не)сучи печать (*Віталій Коротич*). 3. Час прийшов. Прийшов і став. І я побачив у погляді його сухім: (ні)хто (не)любить і (не)плаче, і (не)біжить (ні)хто й (не)скаче, – у ньому однаково всім. І вже (ні)куди (не)заховатись, (не)втєкти, (не)загубитись поміж люди, (не)замінити серце в грудях, (ні)кого в світі – час їти (*Микола Вінграновський*). 4. Ти – єдина, (не)порочна, чиста у своїй (не)займаній красі (*Лесь Танюк*). 5. (Не)руш моїх кіл – мої кола тобі (не)належать. 6. Що легше: хрест – чи вічне автодафе в огні (не)намальованих картин? 7. Місяць дивиться просто в обличчя – (не)відривно, (не)мов божевільний або сповідник. 8. Бачу згори (не)скінченну осібно алею (*З тв. Оксани Забужко*).

КЛЮЧІ ДО ВПРАВ

Модуль № 1 ГРАФІКА ТА ОРФОГРАФІЯ 1. Вживання великої букви

Ключ до вправи 3:

Київський національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова, київські театри, палац культури „Україна”, Могилів-Подільський, Семирічна війна, санаторій „Сонячне Закарпаття”, Київський вокзал у Москві, київські автостанції, Острозький замок, ліси рівненського Полісся, степи Півдня, східні вітри, країни Південної Азії, дніпрові береги, Дрогобицький район Львівської області, гетьманат, Запорізька Січ, острів Хортиця.

Ключ до вправи 4:

1) Батьківщину; 2) Шляху Чумацькому; 3) Україна, Америки й Росії; 4) Саулом, Давида, Фесько-дозорець, в Старих Млинах, ворсквинії; 5) Волосожар, Віз; 6) „Лексикон” Памва Беринди, Словник української мови; 7) Врубель, Петербурзького університету, Академії художеств; 8) Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник, ансамбль Дальніх печер, Близьких печер, Верхня лавра, Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, церква Спаса на Берестові; 9) Софія Київська, Золоті ворота княжого міста, Видубецький монастир, Києво-Печерська лавра, Успенський собор, Поділ, Борисфен-Дніпро.

2. Правила переносу частин слова

Ключ до вправи 5:

а) вислів М. Рильського: „Людина кожна якоюсь мірою поет”; б) вислів О. Гончара: „В житті існує не тільки хоча, а й треба”.

Ключ до вправи 7:

а) мий-ка, га-йок, прий-ня-тий, зай-няв, по-дзьо-ба-ний, над-зем-ний, від-жи-ти, са-джу, са-джан-ець, віль-ний, ав-то-драм, пін-ний, зна-йом-ство, гіл-ля, суд-дя, зв'язок, ар-ф'яр, роз-м'як-ну-ти, по-зна-чи-ти, сіль-ра-да, проф-спіл-ка, військ-ко-мат; Іван Не-чуй-Ле-виць-кий, Лі-на Ва-си-лів-на Кос-тен-ко, Гри-горій Ко-син-ка, 2003 р., 100 га, 250 ц, 85 куб. м і - 30 куб. см, 9-ий, вид-во, ро-ман „Марія”, Гра-ма-ти-ка (мор-фо-ло-гія - і - син-так-сис) - - один - з - най-важ-ли-ві-ших роз-ді-лів мо-во-знав-ства.

Ключ до вправи 8:

- 1) хо-джу, са-джан-ці, ра-джусь, гудзик, від-озер-ка-лен-ня, хо-джу;
- 2) роз-пов-сюд-же-ний, над-звичай-но, за-про-вад-жен-ня, під-жив-лен-ня;
- 3) під-ро-би-ти, не-бла-ган-ний, не-здо-лан-ний, роз-ка-за-ти, най-кра-ще;
- 4) без-ог-ляд-но або бе-зог-ляд-но, пі-ді-грі-ти;
- 5) за-сте-ли-ти, при-імен-ник;
- 6) май-ка, грай-ся, ко-пій-ка;
- 7) га-йок, ра-йон, брат-ньо-го, дав-ньо-го, тіль-ки;
- 8) пі-р'я, бу-р'ян, мор-ський, поль-ський;

- 9) проф-кам, зав-госп, Куз-бас, старо-слов'янська, крає-знавство;
 10) се-стра, сес-тра, сест-ра; Олек-сан-дра, Олек-си-ндра, Олек-санд-ра;
 11) на-сін-ня, на-сі-ння, ко-сін-ня, ко-сі-ння, ко-лос-ся, ко-ло-ся.

3. Правопис дзвінких і глухих приголосних. позначення м'якості приголосних на письмі

Ключ до вправи 11:

1) молотити; 2) хотіти; 3) просити, грозити; 4) скіпочка; 5) скибочка; 6) миготіти.

Ключ до вправи 12:

Казка, стежка, шибка, книжка, допомогти, легкість, доріжка, стерегти, ліжка, могуті, ягідка, берізка, вокзал, просьба, лічба, осьде, новстіж, мерехтіти, молотьба, розпитати, лється, привізиш, зчесати.

Ключ до вправи 13:

1) т; 2) т; 3) г; 4) ж; 5) б, з; 6) д, г, ж; 7) д; 8) ж.

4. Правопис приголосних у кінці префіксів

Ключ до вправи 15:

з, з, з, з, с,
 з, з, д, з, з,
 с, з, д, з, з,
 з, з, д, з, д,
 з, с, з, з, с,
 с, с, з, з, с,
 с, с, с, с, с, с, с, с, с, с, с, с, с, с, с, с.

Ключ до вправи 16:

Стінись, хвистино, ті чудова! (П.-В. Гете.)

Ключ до вправи 17:

1) с; 2) д; 3) з, з, б; 4) з, з; 5) з, з; 6) с; 7) з; 8) з, з, з; 9) с; 10) с, з; 11) с, з.

5. Чергування та зміни приголосних звуків

Ключ до вправи 18:

ц; ц; з; с; ц;
 с, ш; з; ц;
 ц; ц; з; ц; ч;
 дж; ш; дж;
 ч; ч; дж; дж.

Ключ до вправи 19:

Народ скаже, як зав'яже.

Ключ до вправи 20:

1) з, ж; 2) г; 3) ч, ц, ц; 4) ц, ц, ц.

Ключ до вправи 21:

1) ш; 2) ч; 3) ч; 4) ч; 5) ш, ч.

Ключ до вправи 22:

- 1) козацькая; 2) запорозьких; 3) солдатського; 4) Острозького, Острозької;
5) католицький, католицька; 6) хваський, танкістському.

Ключ до вправи 23:

- 1) щ; 2) ч; 3) т; 4) ж.

6. Спрощення у групах приголосних

Ключ до вправи 25:

В праці краса життя.

Ключ до вправи 26:

- 1) слався; 2) брязне; 3) несптливої, облесливих; 4) сонцем; 5) серуї, пелюстками,
засливиї, ходожу; 6) хрусткого; 7) радісну; 8) нещасних; 9) щасливиї; 10) гігант-ські;
11) шістнадцять.

Ключ до вправи 27:

- 1) радісні; 2) щасливі; 3) "Наїзниця"; 4) чесних.

7. Подвоєння і подовження приголосних

Ключ до вправи 29:

"Слово про рідну матір".

Ключ до вправи 30:

- 1) нн; 2) лл; 3) нн; 4) нн; 5) нн; 6) нн; 7) нн; 8) чч; 9) нн, нн, нн.

Ключ до вправи 31:

"Досвітні огні".

Ключ до вправи 32:

- 1) кк; 2) с; 3) р; 4) лл; 5) с; 6) рр, лл.

8. Вживання знака м'якшення

Ключ до вправи 35:

Краще менше та краще.

Ключ до вправи 36:

- 1) ції, ньк, сь; 2) тьс, ньк, чк; 3) льо, сь; 4) чк, льяк; 5) ньк, ть, ньк; 6) нськ; 7) зьк,
ць, ться; 8) чн, нська; 9) льо, льн, ться; 10) льяї; 11) ть, цьк, сь, ш, ть, сь; 12) гц, ть,
ть; 13) льяс; 14) ч, цьк, ч, льн, льн.

9. Вживання апострофа

Ключ до вправи 39:

- а) "Так ніхто не кахав"; б) "Троянди й виноград".

Ключ до вправи 40:

- 1) пом'яне; 2) найсвятішою, любов'ю; 3) крем'яною; 4) бур'ян; 5) в'яне;
6) палум'ї, узгір'ях; 7) солов'їні, 8) полив'яний, кропив'яний; 9) сп'янило; 10) пуп'янки,
оухмяні, свята; 11) потьмянілих.

Ключ до вправи 41:

- 1) м'який, від'їждже; 2) в'ється; 3) об'єднувала; 4) солов'їна; 5) бур'ян;
6) дебют, кров'ю, уб'ють; 7) ад'ютант; 8) н'янила.

10. Чергування голосних

10.1. Чергування о, е з і

Ключ до вправи 42:

Діб, рішучості, лебеді, печі, ступеня, дружній, слюсарний, сьомий, якийсь, беріг, зріб, підбрівувати, підперізувати, заплів, стрілив, політ, спік, витік, витісав, будівель, вільний, нога, зелений, робота, надворі, жона, покіс, сільський, шурхотіти, осені, леточий.

Ключ до вправи 43:

Киева, Катєва, Харкова, Чернігова, Фастова.

Ключ до вправи 44:

Оберігати (збережений), можливість (можливості), цінності (цінність), зрікатися (зрєктися).

Ключ до вправи 45:

1) шурхіт; 2) політ; 3) робітник, поту; 4) жонатий, розкоші; 5) покіс, вечір; 6) осені; 7) ширості, возити.

10.2. Чергування е з и

Ключ до вправи 46:

1) проклинати; 2) роздирати; 3) вмирати; 4) пожирати; 5) спиратися.

Ключ до вправи 47:

1) и, и; 2) и; 3) и, и; 4) е; 5) и; 6) и; 7) е.

10.4. Чергування о з а

Ключ до вправи 49:

1) а; 2) о; 3) о; 4) а

Ключ до вправи 50:

1) а; 2) о; 3) о; 4) а; 5) о; 6) о, о; 7) о; 8) а.

10.5. Чергування е з о після шиплячих та й

Ключ до вправи 51:

1) о; 2) е; 3) о; 4) е; 5) е, е, е; 6) о; 7) о, о; 8) о, о.

Ключ до вправи 52:

1) о; 2) о, о; 3) е.

Ключ до вправи 53:

Щока, тиєничний, жовтий, чоло, увечері, черетця, шовк, шов, шєбінь, плече, шафер, жорстокість, бджала, шерех, жєрсть, шокилад, жорна, чаловік, шостий, чога.

Ключ до вправи 54:

о, о, о, е, а, е, а, е,

е, о, е, е, е, е, е, е,

о, о, о, о, о, о, е, е,

е.

Ключ до вправи 55:

1) о; 2) о; 3) о, о; 4) о.

Ключ до вправи 56:

- 1) бджоли; 2) ввечором; 3) щоки; 4) Чорного, шепочеться; 5) шовк; 6) чоловік;
7) мечем; 8) чорнилах, жовчі; 9) чоло.

11. Правопис голосних

11.1. Правопис ненаголошених е та и

Ключ до вправи 57:

- 1) и; 2) е; 3) и; 4) и; 5) и; 6) е; 7) е; 8) и; 9) и, е; 10) и, 11) е, е, е.

Ключ до вправи 58:

- 1) и; 2) и, и; 3) и; 4) е, е; 5) е, и; 6) и; 7) и; 8) е, е; 9) е, е; 10) е.

Ключ до вправи 59:

- 1) блискучі; 2) гримучий; 3) тривожить; 4) стримить.

11.2. Правопис а та о

Ключ до вправи 60:

- 1) о; 2) а; 3) о, о; 4) а, а, а, о; 5) о, о; 6) о; 7) о; 8) о, о; 9) о; 10) о; 11) о, о; 12) о;
13) о; 14) о; 15) о; 16) о; 17) о, о; 18) о, о; 19) о.

Ключ до вправи 61:

Вчитись ніколи не пізно!

Ключ до вправи 62:

- 1) багатирі; 2) козацькі; 3) отаман; 4) багатий; 5) хазяїн; 6) козак.

11.3. Правопис е, и та і в префіксах

Ключ до вправи 64:

- и; е; е, е; и; и; е;
е; и; и; е; е, е; е, е;
е, е; и; е; и; и;
и; е; е; и; е;
е; е; и; е; е; и;
и; и; е, е; и; и.

Ключ до вправи 65:

- 1) и; 2) и; 3) и; 4) и; 5) и; 6) е, е; 7) и; 8) е; 9) е, е; 10) е, е; 11) е, е; 12) е, е; 13) и;
14) и; 15) и; 16) и; 17) е; 18) и, и; 19) и; 20) и; 21) е, е, е, е; 22) е.

11.4. Правопис ненаголошених е та и в суфіксах

Ключ до вправи 66:

Теорія, друже мій, сіра, та дерево життя зелене (Й.-В. Гете).

Ключ до вправи 67:

- 1) и; 2) и; 3) и; 4) о, е, е, е, е, е; 5) и; 6) и; 7) и; 8) и; 9) е; 10) и; 11) е; 12) и; 13) и.

11.5. Правопис голосних в інішамовних словах

Ключ до вправи 69:

Букву *и* пишемо в словах: цистерна, риторика, ідилія, режим, Алжир, диригент, Париж, азімут, барикада, химера, вимпел, Америка, Африка, Палестина. У всіх інших словах пишемо букву *і*.

Модуль № 2

ОРФОГРАМИ В ПОВНОЗНАЧНИХ СЛОВАХ

16. Складні випадки правопису іменних частин мови

16.1. Складні випадки правопису іменників

16.1.1. Закінчення іменників другої відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Ключ до вправи 85:

Пишемо *у, ю* в закінченнях слів: *віку, низу, клубу (організація), зорепаду, шльоху, снігу, ідеалізму, листопаду (опадання листя), туризму, гілсу, ювілею, алюмінію, взводу, інституту, ліцею, класу, будинку, краю, зв'язку, тютюну, цвіту, соку, веселітву, вітру, дощу, морозу, іню, піску, сну, плачу, льоду, світу, грому, лісу, миру, часу, секрету, голосу, маку.*

У закінченнях всіх інших слів пишемо *а, я*.

Ключ до вправи 86:

"Маруся Чурай", "Берестечко".

Ключ до вправи 87:

1) ю; 2) у; 3) у; 4) а; 5) я; 6) а; 7) у; 8) у, у; 9) у; 10) ю, у, ю; 11) у; 12) у; 13) у; 14) а; 15) у, у, а; 16) ю; 17) а; 18) у; 19) у; 20) а; 21) я.

16.1.2. Правопис іменників трьшої відміни в орудному відмінку однини

Ключ до вправи 88:

Молодістю, совістю, грубістю, сучасністю, вічністю, співучістю, незабгаєністю, гордістю, добродійністю, зрілістю, віолончелю, глуханню, натхненістю, милістю, історичністю, сіллю, справедливістю, приреченістю, піччю, стриваженістю, сумнівностію, убогістю, ревністю, бентеженістю, збайдужілістю, жаданістю, захланністю, повноцінністю, велелюдністю, близькістю, безіменністю, піччю, блакиттю, зеленню, присутністю, свіжістю, печалю, опікістю, ожеледдю, підлістю, далеччю, старістю, подорожжю.

Ключ до вправи 89:

1) міццю; 2) паростю; 3) намороззю; 4) любов'ю; 5) кров'ю; 6) сіллю; 7) силістю; 8) сучасністю; 9) зверхністю; 10) кров'ю, ненавистю, нелюбов'ю; 11) печаттю; 12) жималостю, плоттю; 13) нелюбов'ю.

16.1.3. Творення і правопис імен по батькові. Відмінювання прізвищ

Ключ до вправи 91:

Петрівна, Петрович; Даньїївна, Данилович; Андрїївна, Андрійович; Матвійївна, Матвійович; Денисіївна, Денисович; Ігорїївна, Ігорович; Наумїївна, Наумович; Богданїївна, Богданович; Тарасїївна, Тарасович; Антонїївна, Антонович; Михайлїївна, Михайлович; Костянтинїївна, Костянтинович; Святославїївна, Святославович; Ростиславїївна, Ростиславович; Дмитрїївна, Дмитрович; Павлїївна, Павлович; Леонїдїївна, Леонїдович; Анатолїївна, Анатолійович; Макарїївна, Макарович; Панасїївна, Панасович; Аркадїївна, Аркадійович; Хамїївна, Хамич; Валерїївна, Валерійович; Олексїївна, Олексійович; Василїївна, Васильович; Несторїївна,

Несторович; Сергіївна, Сергійович; Інокентіївна, Інокентійович; Назарівна, Назарович; Луківна, Лукич; Савівна, Савич; Георгіївна, Георгійович; Іллівна, Ілліч; Кузьмівна, Кузьмич; Саватіївна, Саватійович; Хомівна, Хомич; Вікторіївна, Вікторович; Мефодіївна, Мефодійович; Кирилівна, Кирилович; Ярославівна, Ярославович; Володимирівна, Володимирович; Овсіївна, Овсійович; Борисівна, Борисович.

Ключ до вправи 92:

1) Дмитра Нитченка; Іваном Багряним, Миколою Хвильовим, Борисом Антоненком-Лавидовичем, Остапом Вишнюк, Олексом Слісаренком, Володимиром Сосорою, Юрієм Яновським.

2) Іваном Сошенком, Шевченка, Євгеном Гребінкою, Григоровичем.

3) Смиренка, Марку Вовчу, Марусі Маркович.

4) Остапові Вересаєві.

5) Михайлом Матвійовичем Назаревським, Круневичем.

6) Костомарова, Чужбинського, Таволги, Хархатого.

16.2. Творення і правопис вищого ступеня порівняння прикметників

Ключ до вправи 94:

1) жч, щ; 2) їш; 3) їш; 4) їш; 5) їш, ш; 6) жч, жч, жч; 7) жч, жч; 8) їш, жч, їш, жч; 9) жч; 10) жч; 11) їш, жч; 12) їш, їш, їш, їш, ш, їш, їш.

16.3. Складні випадки правопису числівників

16.3.1. Правопис відмінкових форм числівників

Ключ до вправи 96:

Н. триста сорок сімсот сімдесят

Р. трьохсот сорока семисот сімдесяти/ьох

Д. трьомстам сорока семистам сімдесяти/ьом

З. триста сорок сімсот сімдесят

О. трьомстами сорока сьомастами сімдесятьма/ьома

М. (на) трьохстах сорока (на) семистах сімдесяти/ьох

Н. тисяча вісімсот чотири десятих

Р. тисячі восьмисот чотирьох десятих

Д. тисячі восьмистам чотирьом десятим

З. тисячу вісімсот чотири десятих

О. тисячею вісьмастами чотирма десятими

М. тисячі восьмистах (на) чотири десятих

Ключ до вправи 97:

1) три; 2) перший; 3) дев'яносто; 4) стонадцятій; 5) двадцятому; 6) тридцять третьому, тридцять сьомому; 7) тисячі; 8) два; 9) одне, друге, третє; 10) тисяча; 11) сімнадцять, сімнадцять; 12) дві, дві, дві, дві, дві, дві; 13) восьмий; 14) мільйони; 15) сто, сто; 16) сто; 17) два, третій; 18) сотні; 19) тридцять другий; 20) три, два, третій.

16.3.2. Правопис складних числівників і відчислівникових складних слів

Ключ до вправи 98:

- 1) тисячоліття; 2) тисячолітнім; 3) триста, триста, триста; 4) другий; 5) ста; 6) п'ятнадцять, п'ятнадцять, п'ятнадцять; 7) шестера, один; 8) одна, друга; 9) тисячосипий; 10) двобої.

16.3.3. Зв'язок числівників з іменниками

Ключ до вправи 100:

"Розмова з другом".

Ключ до вправи 101:

вісьма, ста сорока семи цілих і однієї десятої мільйона, ста п'ятдесяти двох і однієї десятої мільйона, трьомстам шістдесяти п'яти цілим і двомстам сорока двом тисячним, двадцяти трьом, п'ятдесяти шести, п'яти, сорока мільйонами сімдесятьма п'ятьма тисячами сьмастами чотирма, п'ятсот десять мільйонів, на трьохстах шістдесяти одному цілому і одному десятому мільйона, на сімдесят одному.

Ключ до вправи 103:

- 1) товариства; 2) таких самих; 3) епох; 4) поту; 5) доріг, вузьких стежинок; 6) явори; 7) сини, сини.

16.4. Складні випадки правопису дієслів, дієприкметників і дієприслівників

16.4.1. Правопис закінчень дієслів

Ключ до вправи 104:

- 1) и, е; 2) с, и; 3) и, с; 4) е, е; 5) е, е, е, с, с, е, е; 6) е, е, е; 7) и, е; 8) е, с; 9) е, е, с; 10) и; 11) с, е; 12) е; 13) и; 14) и, с; 15) е; 16) е; 17) с, с; 18) е; 19) е; 20) е; 21) е; 22) е; 23) е, с.

16.4.2. Творення активних дієприкметників

Ключ до вправи 105:

- 1) пожовкле; 2) зів'ялі, зжовклі; 3) блідлі, недоцвілі; 4) стиглим; 5) задивлена; 6) згаїлі; 7) проминулий; 8) заблукалих; 9) замисленим; 10) зарум'янілий; 11) негаснучих.

Ключ до вправи 106:

- 1) жовтіюча; 2) що розкинулись; 3) що дримає; 4) що кружляє; 5) який прийшов; 6) що добув; 7) опалій, обледенілий.

16.4.3. Правопис і вживання дієприслівників

Ключ до вправи 107:

- 1) сумуючи, умираючи; 2) схопивши; 3) гаснузи; 4) сиплячи; 5) підгортаючи, покриваючи; 6) одягаючи; 7) втаюючи; 8) тильнуючи; 9) піднісши; 10) обминаючи; 11) пробиваючи; 12) забарюючи.

Ключ до вправи 108:

- 1) шумлячи, кружляючи; 2) поникнувши; 3) занурюючи; 4) пустуючи, граючи; 5) занурившись; 6) пустуючи, граючи; 7) прокинувшись; 8) смикаючи; 9) одурілий.

16.5. Написання прислівників разом, окремо, через дефіс

Ключ до вправи 110:

Люди більше вірять очам, ніж вухам.

Ключ до вправи 111:

1) світ за очі; 2) споконвіку; 3) додолю; 4) де-де; 5) раз у раз; 6) навік-віки; 7) вперше зроду; 8) знову, навіки; 9) недовго; 10) навмання; 11) надворі; 12) уночі, поночі; 13) де-небудь; 14) восени; 15) тим часом; 16) невесело, вкуні; 17) передсвіта, досвіта; 18) угору; 19) на горі.

Ключ до вправи 112:

1) по-маладецьку; 2) додому; 3) додолу; 4) угору; 5) недовго; 6) повсюди; 7) у даль; 8) назустріч; 9) довкола; 10) без пуття; 11) зроду; 12) від руки, вдосвіта; 13) зроду; 14) де-не-де; 15) з гори; 16) задурно; 17) знадокола; 18) навіки; 19) по-російськи; 20) невміла, вицвєрт; 21) навкіс; 22) горілиць, поволі; 23) на стзгло; 24) навпрошки, навкіс, уперше, уперше, вперше, на віки.

Модуль № 3

ОРФОГРАМИ В СЛУЖБОВИХ СЛОВАХ

17. Складні випадки правопису службових частин мови

17.1. Правопис сполучників

Ключ до вправи 113:

тимчасом, як; коли ж; коли б; тільки що; через те, що; казна-що; будь-що; коли б то; якби; замість того, щоб; так що; тільки-но; але ж; хоч би; таму-то; зате; проте; тажж; якщо, все ж таки; бо ж; дарма що; аніж; тож; начебто, хоча б; задля того, щоб; отож.

Ключ до вправи 114:

1) якацо; 2) якби, якби, якби, якби; 3) наче; 4) начебто; 5) хоч би; 6) немов; 7) немовбито; 8) мовбито; 9) мовби; 10) поки ще; 11) тобто; 12) тим часом; 13) незважаючи на; 14) аніж.

17.2. Правопис прийменників

Ключ до вправи 117:

...уміти користуватися нею.

Ключ до вправи 118:

1) із-за, попід, поміж; 2) попід; 3) назустріч; 4) передо мною; 5) навпроти; 6) збоку; 7) внаслідок; 8) попід, попід, лонад, понад; 9) з краю; 10) з-над; 11) наперекір; 12) өві.

17.3. Правопис часток

Ключ до вправи 121:

Нема нічого нестерпнішого, як неробство.

Ключ до вправи 122:

1) абиякїй; 2) чимдуж; 3) невже, невже, не судилось, що б; 4) якнайїтїше; 5) як панїу, немовбито; 6) хтозна-чого; 7) аби; 8) немов; 9) нехай, не сохнуть; 10) тільки

б, тільки б; 11) немовби; 12) немовби; 13) що-небудь, анічогісінько; 14) дехто, дехто, дехто, дехто; 15) куди б не йшов; 16) невже ж таки, не жєнихався; 17) нехай, не знають, щоб, ніхто, не задрити, не міг; 18) неначебто.

17.4. Правопис не і ні

Ключ до вправи 123:

1) не пошитись, не міг; 2) не боїться, ні підступності, ні стріл, не застрашитися, ні пожежі, ані стрільб, непорочність, невинність; 3) не сокіл, не літаю, не дав; 4) не нездужаю, нівроку; 5) ні батька, ні пеньки, недобрая, незчулася, нехай, ніхто, не бачив, не жєряться, не мас; 6) не вертають, ніколи, нічого; 7) не жєниєся, не жєниєся, не будеш спати; 8) не прийде, нічогісінько, не жди; 9) незгоєні, невтішені; 10) не забудь, не забудь; 11) не знаєш, не зирнеш, не кивнеш; 12) невидну, не стулю; 13) небало, недоля, не знавало.

Ключ до вправи 124:

1) неміряні, неважєні, не наджєні, не ношені, не ціджєна, не злякані, не лічені, не злєжанє; 2) ніхто, не кохав; 3) невмиті, непогамовного, непопрібним, не залашаючи; 4) ніким, не була; 5) не загасила, невичерпаний, непереможна; 6) не шукав, ні стежки, ні броду, ніколи, не брів, не дужє; 7) ніколи, не доскочить; 8) не підмалюєш, не треба, нікчем; 9) невимовне, не скажєш, не німою; 10) не бійєся, не бійєся, не бійєся, не бійєся; 11) неприємністю, не відповів, неподільшєву; 12) не знецінюєте, не загубітьєся, не промініяйте, неповторне; 13) несказаний; 14) не дивуй, не дивуй, незбагненне.

Ключ до вправи 125:

недорога, неабляцо, не кучий, не густо, не моя, не твоя, не той, не час, нелюбов, неблагонадійний, не до рєчі, не боязкїї, незванїї, ненависть, неначебто, нєлєгко, неврощай, ненадійний, не там, недружний, незвичний, несподіванє, не досліджєний, незвично, не доїдає, некерована.

Ключ до вправи 126:

ні до чого, нізвідки, ні з ким, ні в кого, нічий, нінащо, нікуди, ні один, ні так ні сяк, ні-ні.

Ключ до вправи 127:

як ні в чому не бувало; хто б то не був; ні пава ні гавя; анітрохи не було; ні більше ні менше; ні за що ні про що; ні в якому разі; ні сіло не впало; повік не забути; не без причини; красиві незабудки; чи то сніг, чи то дощ; незворушний; непохитний; нізвідки чекати вістей; як не бувало; дарма що дощ; не дивлячись собі під ноги; не на добре; незламний; не за адресою.

Ключ до вправи 128:

1) ніколи, ніколи, ні куб, ні квадрат, ані коло, не зловлять; 2) не люблю, ненавиджу, несучи; 3) ніхто, не любить, не плаче, не біжить, ніхто, не скаже, нікуди, не заховатись, не втекти, не загубитись, не замінити, нікого; 4) непорочна, незайманїї; 5) не руш, не належать; 6) ненамальованих; 7) невідривно, немов; 8) нескінченну.

РОЗДІЛ II

ПУНКТУАЦІЯ

Пунктуація – це система правил уживання на письмі розділових знаків і розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків. Основне її призначення – допомогти читачеві сприйняти зміст написаного. Розділові знаки служать для членування тексту за змістом та інтонацією. Пунктуація – це частина графічної системи мови.

Сучасна українська пунктуація ґрунтується на трьох принципах – граматичному, смисловою та інтонаційному, які між собою взаємопов'язані. Однак провідним є граматичний.

Усі розділові знаки можна умовно поділити на „граматичні“, „смилові“ й „інтонаційні“. Знаки, що зумовлені будовою речення, називаються „граматичними“, вони є обов'язковими. „Смилові“ розділові знаки найчастіше вживають при відокремленні другорядних членів речення. Вони можуть бути до певної міри довільними, залежати від того, на чому хоче наголосити, хто пише.

Розділові знаки – органічна частина речення, вони полегшують сприйняття написаного. Велику помилку робить той, хто не ставить розділових знаків під час написання речення, а залишає на потім, коли перевірятиме роботу.

МОДУЛЬ № 4

ПУНКТОГРАМИ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

1. Тире між підметом і присудком

Тире ставиться:

1. Коли обидва головні члени речення виражені іменником або кількісним числівником: *Київ – столиця України. П'ять та три – вісім.*

2. Якщо перед присудком стоять слова *це, то, ось, значить* або їх можна поставити: *Сміле слово – то наші гармати. Писати просто – це найбільша майстерність.*

3. Якщо обидва головні члени речення або один із них виражений неозначеною формою дієслова: *Сиротою жити – сльози лити. Моє завдання – примусити тебе мислити.*

Тире не ставиться:

1. Коли перед присудком є частка *не*: *Кров не вода, а серце не камінь.*

2. Коли підмет виражений особовим займенником, присудок – іменником: *Ти занадто романтик!*

3. Коли до складу присудка входять слова *як, ніби, мов, немов, наче*:

Зимове сонце як вдовине серце.

4. Коли підмет і присудок -- стійкий фразеологічний вислів: *Два чоботи пара.*

5. Коли в реченні є вставна конструкція: *Цей будинок культури, безперечно, пам'ятка архітектури.*

Увага! Між підметом і присудком у реченні ніколи не може стояти одинична кома!

Вправи

129. *Стисніть речення, поставте, де треба, тире.*

1. Напа пісня милая ікона, творяща весну (*Григорій Сковорода*). 2. Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос більш нічого. А серце б'ється, ожива, як їх почує! (*Тарас Шевченко*). 3. Лиш боротись значить жить. 4. Слова полова, але огонь в одязі слова безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометей (*З тв. Івана Франка*). 5. І змля наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів (*Євген Маланюк*). 6. Любов це річ неземна (*Богдан-Ігор Антонич*). 7. Життя прожити не поле перейти (*Нар. творчість*). 8. Класична пластика, і контур строгий, і логіки залізна течія оце твоя, поезіє, дорога (*Микола Зеров*). 9. Але життя не сон... Воно не склянка чаю (*Володимир Сосюра*). 10. Молодість буйність, а старість не радість (*Нар. творчість*).

130. *Стисніть, поставте, де треба, тире.*

1. Небо як склепіння матове, в димці осені земля. 2. Дівчата як ластівочки. Промені як вії сонячних очей (*З тв. Павла Тичини*). 3. "Тікати" дієслово, що виключно стосується живих речей (*Остан Вишня*). 4. Говорити річ нудна. Працювати слід до дна (*Максим Рильський*). 5. Бо мова це душа народу, пароль без мови не народ (*Володимир Сосюра*). 6. Вік прожити не ниву пройти гомінку (*Андрій Малишко*). 7. Я син простого лісоруба, гуцула із Карпатських гір (*Дмитро Павличко*). 8. Земля мов казка. 9. Світ який мереживо казкове!.. Світ який ні краю ні кінця! (*З тв. Василя Симоненка*). 10. Поезія рідна сестра моя. Правда людська наша мати. 11. Поезія це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі (*З тв. Ліни Костенко*).

2. Розділові знаки при однорідних членах речення

1. Між однорідними членами речення звичайно ставляться коми:

Світе мій гучний, мільйонноокий, пристрасний, збурунений, німий, ніжний, і ласкавий, і жорстокий (*Василь Симоненко*).

Собор ще повен далекої музики, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокуют (*Олесь Гончар*).

2. Не ставиться кома між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничним сполучником (*і*), *або*, *чи*, *та* (не в значенні *але*):

В соняшника були руки і ноги, було тіло шорстке і зелене (*Іван Драч*).

3. Не ставиться кома між двома непоширеними однорідними членами речення, з'єднаними повторюваним сполучником *і – і, ні – ні*, якщо це стійкий вислів типу *і сміх і зріх, ні слуху ні духу*:

Йому теряти нічого, у нього ні кола ні двора (Панас Мирний).

Бо що в ній хорошого? Ні з лиця ні зросту (Марко Кропивницький).

4. Між двома однорідними членами речення ставиться тире, якщо другий член протиставляється першому:

Було колись – минулося, не вернеться знову (Тарас Шевченко).

5. Іноді між дуже поширеними або далекими за змістом однорідними членами речення ставлять крапку з комою:

Сидить батько кінець стола, на руки схилився; не дивиться на світ божий: тяжко зажурився (Тарас Шевченко).

6. Кома між однорідними означеннями не ставиться, якщо прикметники характеризують предмет із різних сторін:

Твої чорні шовкові коси припорошила вже сивина (Василь Симоненко).

І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка... (Андрій Малишко).

7. Кома між однорідними обставинами ставиться тільки тоді, коли є інтонація переліку:

Гордо, тихо, променисто золотії світають зорі (Леся Українка).

Узагальнюючі слова і розділові знаки при них

Якщо у реченні є узагальнююче слово (*все, всі, ніхто, скрізь, усюди, ніколи* і подібні), то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них тире:

Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спортивні (Ліна Костенко).

І над водою, і над газом – кругом, як в усі, все мовчить (Тарас Шевченко).

Вузлик на пам'ять: розібратися з комами в реченні з однорідними членами допоможе така нехитра арифметика – ком завжди на одну менше, ніж однорідних членів, або на стільки менше, скільки в реченні є одиничних сполучників *чи, або, та, і(й)*. **Чиаботай** – коми ковтай!

Вправи

131. Затишіть під диктовку. Поясніть важкі розділові знаки.

1. Кипіли в пеклі всі в смолі: там всі невірні і християни, були пани і мужики, була тут шляхта і міщани, і молоді і старики; були багаті і убогі, прямі були і кривоногі, були видюші і сліпі, були і цигатські і воєнні, були і панські і казенні, були миряни і попи (Іван Котляревський). 2. На пригорі, ніби капличка, козацька церква невеличка стоїть з похиленим хрестом. 3. Ти не лукавила зо мною, ти другом, братом і сестрою сіромі стала (З тв. Тараса Шевченка). 4. Скрізь тиша, і скрізь мовчання, сірий одяг, хід повільний, і худі, понурі лица, непритомний, сонний вид. 5. Мов зелена піраміда на хвилястім синім полі, на рівнині лазуровій велетенський ізмарagd... А вверху хребти гірськії, віковим покриті лісом, вічну тиху пісню грають у задумі без кінця (З тв. Івана Франка). 6. В довгу, темную нічку невидну не стулко ні на хвильку очей – все шукатиму зірку провідну, ясну

владарку темних ночей. 7. Довго я не хотіла коритись весні, не хотіла її вслухати, тії речі лагідні, знадні, чарівні я боялась до серця приймати. 8. Усе одбивається в пісні, як в морі: рожевая зоря, й червоная кров, і темна ненависть, і ясна любов, і шломінь пожегару, і місяць, і зорі (*З тв. Лесі Українки*). 9. Жажливим було все: і несамолюбність людини, яка тобі доводиться батьком, і роса ненависті на чолі, і навіть самий цей день (*Олесь Гончар*).

132. Стисніть, розставляючи розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне і стіни з баштами круг Подолу і замок на горі Киселиці. 2. Років за двісті назад, тоді, як Шрам був у Києві, все було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда і дзвіниця і всі братські школи усе це було дерев'яне. 3. Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка засмадена на сонці довга густа чуприна спадала за вухо уся довгі вниз позакручувані аж на жупан і звисали очі так і грають а чорні густі брови аж геть піднялися над тими очима. 4. Царську корошов козацькому війську кармазин оксамит соболі од царя в подарунок старшині з гетьманом усе це несуть його посли, по московському звичаю з бородами у парчевих соболевих турських шубах на ногах гаптовані золотом виложені жемчугом сап'яниці. 5. Хто б то мав таке слово пияне да красне, щоб так змалювати той монастир Печерський, щоб хто й не був ізроду в Києві, читаючи, побачив все тії муровані огradi ту височенну дзвіницю тії церкви під золотом та під скульптурою (*З тв. Паїтелеїмона Куліша*).

133. Стисніть, вставляючи на місці рисок, де треба, тире, двократку або коми.

1. Всі слухають пісню / нещасний коханець / щаслива пара / і мати / й дитина. 2. Дуже хвили ринуть / і ридають / і зліймаються все вгору (*З тв. Лесі Українки*). 3. В моїм серці і бурі / і грози / й рокотання-ридання бандур (*Павло Тичина*). 4. Вона у зірках / і у вербах вона / і в кожному серця ударі. У квітці / в пташці / в електровогнях / у пісні у кожній / у думі / в дитячій усмішці / в дівочих очах / і в стягів багрянному шумі (*Володимир Сосюра*). 5. Сниться гомін дубів праділівських / та річка / біла хата / та тепла долоня сестри (*Євген Маланюк*).

3. Розділові знаки при пояснюючих та уточнюючих членах речення

Відокремлений уточнюючий член речення конкретизує зміст одноіменного попереднього члена. Уточнюючі члени відповідають на питання *а де саме? а коли саме? а як саме? а який саме? а що саме?* і подібні: *вгорі, під самими змарами; завтра, о третій годині; блідий, аж синій*.

Відокремлені уточнюючі чи пояснюючі члени речення з обох боків виділяються комами, рідше – тире:

І мені, малому, не раз довелося за титаря плакати (Тарас Шевченко).

За два тижні „великий” – так вівчарі пошепки називали ведмедя – зарівав ще п'ять корів (Михайло Коцюбинський).

1. Найчастіше уточнюючими бувають обставини місця, часу, а іноді – й обставини способу дії, означення, присудок, підмет, додаток:

Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має і заснути (Михайло Коцюбинський).

Далеко, за хмари, подальше од світу, шукать собі далі, на горе привіту (Михайло Петренко).

2. Відокремлені уточнюючі та пояснюючі члени речення можуть вводитися в речення також з допомогою слів **або, тобто, мабуть, зокрема, саме, тобто, цебто, наприклад, у тому числі, особливо, причому, хіба що, навіть:**

Сталося йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька книжок, зокрема тоненького збірника творів українського поета-самородка Рябоклячки. Його потягнуто з дому і страхано карами, наприклад в'язницею, засланням. Адже він українець, мабуть патріот (З тв. Михайла Коцюбинського).

Вправи

134. *Станіть. Знайдіть уточнюючі члени речення, підкресліть їх.*

1. Рано, за холоду, з росю добре жати (Іван Франко). 2. Над оболонню висять низько білі, аж прозорі, хмари. 3. Другого дня, в суботу, на свято паликоли, Кайдаш з жінкою поїхав на ярмарок. 4. Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (З тв. Івана Нечуй-Левицького). 5. Згори, з міста, текли до води запахи вечірніх лип. 6. Ми, школярі, набираємо взимку свіжих знань у голову (З тв. Юрія Яновського).

135. *Станіть, виділяючи комами відокремлені уточнюючі члени речення.*

1. Там за горами вже давно день і сяє сонце, а тут на дні міжгір'я ще ніч. 2. Щось велике, вороже душить його ся затверділа тиша байдужий спокій сей сон небуття. 3. Перше ватра була без диму чиста а відтоді курить. 4. Став на полянці білий високий і гукнув назад себе у ліс. 5. Полонина! Він вже стояв на ній на цій високій луці вкритій густою травою. Вітер гострий як наточена бритва бив йому в груди. 6. За горбком у долиниці де вітер не так дошкуляв, він знайшов стаю, закопчену димом (З тв. Михайла Коцюбинського).

136. *Станіть, виділяючи комами уточнюючі члени речення.*

1. Козак нудиться сердешний що робить – не знає. 2. Щоб не плакався я бідний на нещасну долю (З тв. Віктора Забіли). 3. Коли б мені крилля орлячі ті крилля: я землю б покинув і на новосілля орлом бистрокрилим у небо польнув (Михайло Петренко). 4. І ти білолиций по синьому небу вийдеш погулять. 5. У тій хатині у раю я бачив пекло. 6. Та отечество так любить, так за ним бідує, так із його сердешного кров, як воду, точить! 7. І знову шкуру дерете з братів незрячих грекочосів (З тв. Тараса Шевченка). 8. Я цар царів я сонця син могутній

собі оцю гробницю збудував, щоб славили народи незчисленні (*Леся Українка*). 9. За річкою попід кучерявим зеленим листям вся гора вкрита розкішними килимами ярини. 10. Він мусить сокотити вогонь сю колонинську душу бо хто знає, що б сталося, якби не зберіг! 11. А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір неспокійну й шумливу. 12. Він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого легкій й щасливий (*З тв. Михайла Коцюбинського*). 13. І сьогодні в цей вечір іскристий не забудь мені слів тих твоїх (*Володимир Сосюра*). 14. Бувають поети і великі поети творчість яких пронизана одною головною ідеєю, одним улюбленим образом, одною я сказав би мелодією (*Максим Рильський*). 15. Отут в низенькій цій хатині моя любов жила колись (*Андрій Малишко*). 16. Зараз цей Лобода відає культурою всього заводського району молодий тугощокий квітучого здоров'я (*Олесь Гончар*).

137. *Перекладіть з російської мови на українську. Поставте розділові знаки.*

1. На ранній заре перед самим рассветом когда ещё кричат петухи распахнёшь бывало окно в сад прохладный назолуенный лиловатым туманом. 2. Бежишь умываться на пруд. Вода у берега под прибрежными лозинами стала как будто тяжёлая прозрачная ледяная. 3. На вершине сосен на их пыльных зелёных венцах уже играет золотистый солнечный свет. 4. Мы встретились случайно на углу (*З тв. Івана Буніна*).

4. Розділові знаки при відокремлених додатках

Відокремлюються комами додатки, що мають значення виключення або виділення і починаються словами: *крім, окрім, окрім, за винятком, зокрема, особливо, наприклад, на відміну від:*

Безперечним фактом є високий злет народної творчості, зокрема історичних пісень, що характеризують нашу незалежну Україну.

*Кожний міг тільки позаздрити на їхній сніданок, за яким, окрім Фабіана, всім знайшлося місце (*З тв. Василя Земляка*)*

Увага! Якщо прийменник *замість* має значення *за* або *взамін*, то зворот із ним не відокремлюється: *І замість свічки палахкотіло сонце (*Іван Драч*)*.

Вправи

138. *Ставіть, виділяючи комами відокремлені додатки.*

1. І засяяли відтоді блакитно кулясті бані собору над цим білим світом дніпровським особливо над плавнями (*Олесь Гончар*). 2. Всі за винятком Марка дивилися на нового комірника. 3. Дибенко зараз ніякої роботи не визнає окрім оранки. 4. Ніде крім казки не стрічався Марко з таким конем і зачудувався, любуючись ним. 5. В глибині Галининих очей він побачив крім остраху гірке сподівання любові і материнства, що їх уже не діждатись. 6. На їхніх, мов з далекого сну вихоплених обличчях, окрім дум лежала печаль проспіваного. 7. У його душі заворушилися хвилі зворушення: полобити б когось наприклад

Оленку. 8. Оце ж, як обіцяв, привіз тобі усякого зерна крім гороху ото і сій (З тв. Михайла Стельмаха).

139. Складіть вісім речень, у яких відокремлені додатки починаються словами: крім, окрім, опріч, за винятком, зокрема, особливо, наприклад, на відміну від.

5. Розділові знаки при відокремлених обставинах

1. Відокремлюються з обох боків комами обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами:

Дрібним, непевним кроком, озирючись та оглядаючи стрічного, він спочатку пішов бічною вулицею (Михайло Коцюбинський).

Сонце, тихо спускаючись додола, росло і палало (Михайло Коцюбинський).

2. Не відокремлюються, як правило, одиничні дієприслівники, якщо вони вказують на спосіб дії (як? яким способом?). Такі дієприслівники звичайно виражають основну дію в реченні:

Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть (Тарас Шевченко).

Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (Тарас Шевченко).

3. За бажанням автора можуть відокремлюватися обставини, що починаються словами *всупереч, наперекір, на зто, попри, залежно від, відповідно до, згідно з, подібно до, у зв'язку з, завдяки, внаслідок, на випадок, за браком, за відсутністю, на відміну* тощо:

Наперекір чорним ночам, поїзди йшли частіше і швидше, ніж раніше (Григор Тютюнник).

Увага! Обов'язково відокремлюються обставини, виражені дієприслівниками з прийменниками: *незважаючи на, починаючи з, кінчаючи:*

Незважаючи на швидкість, він вчепився за борт кузова (Григор Тютюнник).

4. Не відокремлюються обставини, виражені фразеологізмами:

Бігти не чуючи ніг під собою.

Вправи

140. Спийшіть, поставте потрібні розділові знаки.

1. Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи (Тарас Шевченко). 2. Я на гору круту крєм'яную буду камінь важкий піддїмать, і несучи вагу ту страшную буду пісно веселу співать (Лєся Українка). 3. Тебе співець піднісши понал зорі таким безсмертним світлом оточив, що досі ще крізь далечинь пронизують нас промені прозорі (Юрій Клен). 4. Ах, не десь весна танцює розтопивши білу кригу! (Павло Тичина). 5. По полях ми з Вишнею бродили восени шукаючи зайців (Максим Рильський). 6. Не панували в власній хаті програвши з долею двобій (Володимир Сосюра). 7. Ти мене накличешся ночами

несучи розлуку за плечами і навиглядаєшся одна (Андрій Малишко). 8. Я назад помчав темним путівцем біжучи крізь ніч плакав я тихцем (Дмитро Павличко). 9. Умирають майстри залишаючи спогад як рану. 10. Мої думки печальні, наче клоути, що сміючись розмазують сльозу (З тв. Ліни Костенко). 11. Там, у степу, схрестилися дороги, немов у герці дикому мечі, і час неспинний стиснувши остроги над ними чвалить вранці і вночі (Василь Симоненко). 12. Дуби гойдалися, і тремтіли клени вгорнувши небо в стомлені гілки (Микола Вінграновський). 13. У кав'ярні внизу Прорізної (з лівого боку) чекає вогненний янгол сховавши крила під поплавий плащ (Оксана Забужко).

141. Стисніть, відокремлюючи обставини комами.

1. Згідно з домовленістю дядько Кирило, чистий, витолений і ясний, знов ішов на станцію зі своєю скринькою в руці. 2. Біля нього завжди було тепло особливо взимку (З тв. Григорія Тютюнника). 3. Залежно від шахтарської крепкої крові приймав я більшовиків і безпартійних (Юрій Яновський). 4. Карпо став за двором спершись на ворота. Мотря вийшла з хати, Карпо привітався не знімаючи бриля і легенько кивнувши головою (Іван Нечуй-Левицький). 5. Облишивши гармату кинулись в навкулачний бій Павлюкові сини розчищаючи собі дорогу до батька. 6. Явтушок бігав не знаючи кого бити, а кого шадити (З тв. Василя Земляка). 7. Дибенко виніс завязтого козацького коника, що розігнавшись здавалось, ладен був перескочити хтотпа-яку перепону (Михайло Стецьмах). 8. За чаєм Іван зразу немов послішаючи підвищеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснувши уста із виразом затятого болу уперто мішала чай (Михайло Коцюбинський).

142. Стисніть, поставте пропущені розділові знаки.

1. В полки людей розподіливши їх по квартирах розвели, і всіх в мундири нарядивши присязі зараз привели. 2. Троянці в роги затрубивши пустили гончих в чагарі, кругом болото обступивши бичами ляскали царі. 3. Троянці в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру шпаро попливли. 4. Один з троянської громади насупившись все мовчав і дослухавшись до поради цілком все землю колунав. 5. Послухавши Еней Охріма укритись на полу ліг спать. 6. Еней-сподар посумувавши насилу трохи вгамувався; поплакавши і поридавши сивушкою почастивався. 7. Еней таку узрівши цяцю не знав із ляку, де стояв. 8. Еней попливши синім морем на Карфагену оглядався. 9. Потім з Ділоною обнявшись поцілувались гарню всмак; за рученьки біленькі взявшись балакали то сьак, то так. 10. Юлітер все допивши з кубка погладив свій рукою чуб. 11. Він взявши торбу тягу дав; забравши деяких троянців осмалених, як гиря, ланців, п'ятами з Трої наживав (З тв. Івана Котляревського).

6. Розділові знаки при відокремлених означеннях

1. Відокремлюються означення, якщо вони стосуються особових займенників *я, ти, він* і т.д. Іноді займенник може бути пропущений:

Вона прийшла, завітчана і мила, і руки лагідно до мене простягла (Василь Симоненко).

Може, ти не прийдеш, гарна й кароока, – буде мене нестить нічка одишока (Василь Симоненко).

2. Відокремлюються поширені узгоджені означення (дієприкметниковий або прикметниковий зворот), якщо вони стоять після означуваного слова:

Цвіте земля, задивлена в свободу (Ліна Костенко).

3. Два або більше непоширених означення після означуваного слова (іменника) обов'язково відокремлюються лише тоді, коли перед цим словом є вже узгоджене означення. В іншому випадку відокремлення необов'язкове:

Досвітні огні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі (Леся Українка).

Прийшла любов непрохана й неждана – ну як мені за нею не піти? (Василь Симоненко).

4. Відокремлюються означення, відділені від означуваного слова іншими членами речення (хоч у поетичній мові вони можуть і не відокремлюватися):

Срібним маревом повиті, коло сіл стоять тополі (Леся Українка).

5. Відокремлюються означення, якщо вони мають обставинний відтінок:

Покинута ж людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (Дмитро Павличко).

Увага! Не відокремлюються:

1. Одиначне непоширене означення без обставинного відтінку, яке стоїть після означуваного іменника:

Простугоніло смутком вечоровим... (Ліна Костенко).

2. Неузгоджене означення: (тільки якщо автор хоче підкреслити його важливість, то він може виділити його комами, а іноді тире):

Наближався час виходити з відрами на щоденну роботу (Михайло Коцюбинський).

Настала відлига з струмочками талої води, з веселим цвірінканням горобців (Михайло Коцюбинський).

Вправи

143. Ставіть, виділяючи комами відокремлені означення.

1. Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять лукаві і в огні її окрадену збудять (Тарас Шевченко). 2. І я прикований ланцем залізним стою під височенною гранітною скалюю (Іван Франко). 3. Високі айстри, лебо синє, твій погляд милий і ясний. 4. Як не любити любов'ю наснажених мудрістю словнених книг, троп невідомих, дерзаних ще не зважених і небосхилів нових (З тв. Максима Рильського). 5. Як у небі ключі журавлині одинокі й печальні кпочі (Володимир Сосюра). 6. Та на тебе чужу і кохану я і славу б свою

проміння (Володимир Сосюра). 7. Я тебе вимріяв ніжно й жагучу (Андрій Малишко). 8. З туті обернувся мимохіть в явора, що палений журбою сам-один між буками стоїть (Дмитро Павличко). 9. Вдягнула ніч на вікна чорні штори. Все місто спить суворе й мовчазне. 10. Ген килим витканий із пtiць летить над полем. 11. Козацька школа крита очеретом блаженкі стіни плетені з лози (З тв. Ліни Костенко). 12. Глибокий вересень шумить крилом качиним, і за вікном у листолет відчиненим – червоних зір червоний зорспад (Микола Вінграновський).

144. Стапiть, видiляючи комами вiдокремленi означення.

1. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мохи грубі м'які шовкові. Теплі і ніжні вони ховали у собі воду літніх дощів позолочену сонцем. Кучерява зелень запустила своє коріння у глибiнь моху, а зверху сипнула росою ягід червоних та синіх (Михайло Коцюбинський). 2. Наляканий громовицею кiнь тихенько заіржав. Йде Марко степом завороженим сріблясто-синім місячним снуванням прислухається до росяного шепоту. От і йде полями новий мільйонер у поруділих кирзових чоботях, у вибіленій солдатській сорочці похуділий і голодний і посміхається до всього широкого світу. З одної кишені Марко виймає блокнот засіяний цифрами а з другої – томик поезій Шевченка (Михайло Стельмах). 3. Над самою річкою стояло два здорових камені прикриті зверху третім. В печері біліла вербова корчака занесена водою. Через високе дерево заблищав яр увесь залитий садками. Коло хати було невеличке порожнє місце вкрите зеленою соковитою травою (Іван Нечуєм-Левицький). 4. Світ до захмеління прекрасний розступився на всі чотири боки від них, ясні охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю, причаїлися гори заворожені красою ніколи не бачених степів спокійний, сумирний стоїть сад (Олесь Гончар).

145. Переробіть речення так, щоб невiдокремленi поширенi означення стали вiдокремленими, i навпаки.

1. Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна. 2. Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він сидів прикутий на місці і тремтів, сповнений жахом. 3. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар. 4. Непорушно стоять дерева, загорнені в сутiнь. 5. Велике каміння на самім вершкy творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах коріням смерек (З тв. Михайла Коцюбинського).

7. Розділові знаки при відокремлених прикладках

Прикладка – це різновид означення, вона виражає ознаку предмета і дає йому нову назву: місто (яке?) Київ, річка (яка?) Дніпро. Як правило, прикладка стоїть у тому самому відмінку, що й означуване слово: у місті Києві, під містом Києвом.

7.1. Кома і тире прикладці

Відокремлюються комами:

1. Поширена прикладка, що стоїть після іменника, якого вона стосується:

Доцвітали конвалії в травах, голубої весни прапори (Василь Симоненко).

2. Поширена прикладка, що стоїть перед пояснюваним іменником, якщо вона має обставинний відтінок причини:

Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником дум і сподівань народних (Олесь Гончар).

3. Прикладки, що стосуються особових займенників, завжди виділяються комами:

Він, син кріпака, народився під високою зорею (Євген Сверстюк).

4. Завжди відокремлюються прикладки, які приєднуються до означуваного іменника словами тобто, або, чи, наприклад, зокрема, особливо, на ім'я, на прізвище, так званий, родом:

Ви забуваєте другу любов поета, наприклад любов Данте до Беатріче, а я, власне, таку мала на думці (Леся Українка).

5. Прикладка зі словом як відокремлюється лише тоді, коли має відтінок причини. В інших випадках прикладка зі словом як не відокремлюється:

Іван Сошенко, як старший, опікувався молодим талановитим земляком (Дмитро Чуб).

Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб (Ліна Костенко).

Виділяється тире прикладка, яка має уточнююче значення чи вже має у своєму складі розділові знаки:

Нрипливу до тебе не наймитом – вільним козаком (Марко Вовчок).

У всіх людей одна спільна мова – братерська любов (Леся Українка).

Вправи

146. Спишіть, підкресліть відокремлені прикладки.

1. І одностайне, одностайне громада вибрала гетьмана – преславного Любоду Івана. 2. У Вільні, городі преславнім, оце случилось недавно... (З тв. Тараса Шевченки). 3. А дівчина – чорні очі – клипла довкола (Юрій Федькович). 4. Квітів навколо, особливо червоного маку, була сила-силенна (Іван Нечуй-Левицький). 5. Павлов тоді подружився з одним столяром, на ім'я Сафат. 6. Старий кинувся пояснювати за сина, бо той, як агроном, зустрівся з великими труднощами (З тв. Юрія Яновського). 7. А в городчику – холодна м'ята та любисток, особливо гвоздики – повні квіти, що їх так любила моя мати (Григорій Косинка). 8. Шевченко йде – вогонь, людина, буря – і дивиться в столітню далеч (Богдан-Ігор Антонич). 9. Дзвіночок сміху – мій син – прокидається врані (Євген Гуцало). 10. Доцвітали конвалії в травах, голубої весни прапори (Василь Симоненко). 11. Ти – хвора дівчина – серед глухої ночі врізаєш в вічність огненні, пророчі слова з прийдешніх сонячних віків (З тв. Василя Симоненка). 12. Заслуги Миколи Лукаша як перекладача важко переоцінити (З журналу).

147. *Стихить речення, відокремлюючи приклади комами або тире.*

1. Ну як тепер живе Горошника-вдовиця, що Федька син її застрелений вночі?
2. Я для неї зірву Оріон золотий, я поет робітничої раті (З тв. Володимира Сосюри). 3. Перед тобою світ великий том розкритий (Максим Рильський). 4. І земля наречена в молочнім цвіту яблуново-рожевих садів мліє солодко в сонячно-яснім меду в першій, росній красі пелюстків. 5. День дзвенить золота голубинь, день співає блакитна безодня (З тв. Євгена Маланюка). 6. І стеляться до ніг дими покірні птахи (Богдан-Ігор Антонич). 7. Дядько мій Микита-чорнокнижник швець і мрійник, славний чоловік, все життя розповідав про ніжність, хоч її не бачив цілий вік (Андрій Малишко). 8. Благословенна щедрість! Все від неї від щедрості думок, сердець і рук (Василь Симоненко). 9. Я полководець миру сонце несучи в жмені (Дмитро Павличко). 10. Там, на містку, кумир стоїть божище стрункий, красивий, мужній капітан. 11. Ти скіфська баба кам'яна незграба стоїш в степах (З тв. Лили Костенко). 12. Бреде зоря сновидла і прибузда одержаний задурно щедрий дар. 13. Середина жовтня пора надвечір'їв твоїх, твоїх педовір, і невір, і осіннього вітру (З тв. Василя Стуса). 14. Шевченко як поет відомий усьому світові (З журналу). 15. Пізньому Рембрандту як надто оригінальному художнику суспільство не пробачило його самотності (З журналу).

7.2. Дефіс і лапки при прикладці

1. Дефіс ставиться, коли одинична прикладка і пояснюваний нею іменник є загальними іменниками:

дівчина-красуня, хлопець-богатыр, хімік-учитель, жінка-українка.

2. Якщо у ролі прикладки виступає родова назва, то дефіс ставиться між означуваним іменником і прикладкою: *Дніпро-ріка, звіробій-трава, Сапун-гора, приворот-зілля.*

3. Якщо прикладкою виступає видова назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставиться: *ріка Дніпро, трава звіробій, гора Сапун.*

4. Дефіс ставиться, якщо прикладка входить до складу терміна: *гриб-паразит, жук-кород, заць-русак, комаса-отинювач, льон-догунець.*

5. Прикладки – назви газет, журналів, художніх творів, підприємств тощо беруться в лапки: *газета "Вісті", журнал "Вітчизна", газета "Команда", роман "Собор", завод "Арсенал".*

Вправи

148. *Стихить речення, розкриваючи дужки.*

1. Як (сон)трава при долині вночі розцвітає. 2. Ой ліду я (степом)лугом та розважу свою тугу. 3. Круг (містечка)Берестечка на чотири милі мене славні запорожці своїм трупом вкрили. 4. Спасибі вам, (панове)молодці, преславнії запорожці, за честь, за славу, за повагу. 5. Може, ще я поділюся (словами)сльозами з дібровами зеленими! 6. В Путівлі(радї) вранці-рано співає, плаче Ярославна. 6. Полечу, – каже – зигзицею, тіло чайкою(вдовицею), та понад Доном полечу, рукав бобровий омочу в (ріці)Каялі. 7. (Вітрило)вітре мій

єдиний! Легкий, крилатий господине! 8. І журба(туга) на тім полі зійшла для Руської землі (З тв. Тараса Шевченка).

149. Напишіть нарис про Київ, використовуючи приклади.

8. Звертання і розділові знаки при ньому

1. Звертання у реченні виділяється комами: *О землі з переораним чолом, з губами, пересохлими від сміху! Гей, нові Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій! Чую, земле, твоє дихання, розумію твої тихий сум, як на тебе тихі світання роняють пригорщами росу* (З тв. Василя Симоненка).

2. Якщо звертання, що стоїть на початку речення, вимовляється з особливою силою, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з великої літери: *Народе мій! Титане непоборний, що небо підтирає голубе! Генії! Безсмертні! На коліна станьте перед смертними людьми! Земле рідна! Мозок мій світліє, і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє* (З тв. Василя Симоненка).

Вправи

150. Затишіть під диктовку, перевірте правильність розділових знаків.

Лебеді материнства

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.
Заглядає в щибу казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.
Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пушу тебе колиску синову гойдати.
Пришпивайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.
Темряву тривожили криками півні,
Ганцювали лебеді в хаті на стіні...
Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.
У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.
Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені...

Василь Симоненко.

151. Складіть жартівливий діалог викладача зі студентом із різними типами звертань.

152. *Спишіть, виділяючи комами звертання.*

1. Чи не бачили ви дядьку тут буланого коня? Я пустив його на пашу та й заснув на хвилику я.
2. О слово рідне Орле skutий Чужинцям кинуте на сміх!
3. Вам лицарі слава, що бились орлами за землю, за волю, за правду свою (З *тв. Олександра Олеси*).
4. Поезіє красо моя окрасо я перед тебе чи до тебе жив?
5. Народє мій до тебе я ще верну і в смерті обернуся у життя своїм стражденним і незлим обличчям (З *тв. Василя Стуса*).
6. Якби я втратив очі Україно то зміг би жить, не бачачи ланів. У глибині моїх темнот і снів твоя лунала б мова солов'їно.
7. О рідне слово хто без тебе я?
8. Я стужився мила за тобою, з туги обернувся мимохіть в явора, що, палений журбою, сам-один між буками стоїть.
9. Вставай Україно вставай виходь на дорогу свободи (З *тв. Дмитра Павличка*).
10. „Чуєш батьку? Чує синку!..” Пропадали ж люди не за гріш.
11. Моя любовє Я перед тобою, бери мене в свої блаженні сні.
12. Лежи Іване. Кожен, хто вклонився твоїй могилі, – пам'ятник тобі.
13. Шматок землі ти зवेशся Україною. Ти був до нас, ти будеш після нас.
14. Трагічна мово Вже тобі труну не тільки вороги, а й діти власні тешуть.
15. Безсмертна мово Ти смієшся гірко, ти ж в тій труні й не вмістишся, до речі, вони ж дурні, вони ж знімали мірку з твоїх принижень -- не з твоєї величі! (З *тв. Лили Костенко*).
16. Дозволь мені мій вечоровий світе упасти зерням в рідній борозні.
17. Верни до мене пам'яте моя (З *тв. Василя Стуса*).

9. Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях

Вставні слова і речення виражають особисте ставлення мовця до висловлюваної ним думки, вони певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення. Вставні слова і речення не несуть нової інформації:

Безумовно, гарна погода. Здається, гарна погода. Кажуть, гарна погода.

Вставлені слова і речення вносять у речення додаткову інформацію:

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном (Олександр Довженко).

1. Вставні слова і вставні речення виділяються комами: *Кажуть, весь поміст у пеклі з добрих намірів зложився! (Леся Українка). В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було (Тарас Шевченко).*

Увага! Лише вставними бувають слова: *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, крім того, а втім, отже*; у середині простого речення: *однак, одначе, проте*.

Ніколи не бувають вставними слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, мовби, неначе, нібито* і, отже, комами не виділяються.

2. Вставлені слова та вставлені речення іноді беруться у дужки: *Народна пісня „Чумак” лягла в основу оповідання, яке спочатку автор (Михайло Коцюбинський) назвав „Пісня”, а пізніше дав йому іншу назву „На*

крилах пісні" (Василь Яременко). Шлях розтинає село навпіл і попіл старезними в три охвати вербами (в їхніх дуплах, що починалися від землі, ховалися в негоду закохани) пнеться на Бееву гору (Григор Тютюнник).

3. Якщо вставлені слова чи речення вимовляються підвищеним тоном, вони виділяються тире з обох боків: *Є люди на землі – а то б не варто й жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатись, і мислити, й шукать...* (Максим Рильський).

4. Іноді вставлені слова і речення, що вимовляються пониженим тоном, виділяються комами з тире. *І стоять чумаки, вірні браття, круг конаючого, похиливши сумно голови, – солона сльоза не в одного зависла на довгих вусах, – і обцяють вони сповнити його заповіт* (Михайло Коцюбинський).

Вправи

153. Спишіть, виділяючи вставні та вставлені конструкції.

1. Там батько плачучи з дітьми а ми малі були і голі не витерпів лихкої долі умер на панщині. 2. Ідуть дівчата в поле жати та знай співають ідучи (З *тв. Тараса Шевченка*). 3. Трудно розказати, для чого власне нам потрібна мрія і що вона таке, та певне в світі ніхто живий без мрії не прожив. 4. Була то правду кажучи звичайна крамарська буда, яких безліч в Італії. 5. Може в руках невідомих братів станеш ти кращим мечем на катів (З *тв. Лесі Українки*). 6. Здається гори перевертав би й не чув би втоми. 7. Раз над ранком Параскіца не могла сказати, чи вона спала, чи ні, з нею щось сталося: вона знов почувалась легкою, як солома (З *тв. Михайла Коцюбинського*). 8. Ти мене кохана проведеш до поля, я піду – і може більше не прийду (Максим Рильський). 9. Чому сказати й сам не знаю, живе у серці стільки літ ота стежина в нашій краю одним одна біля воріт. 10. Я люблю як буває осінню пахне яблуками у хаті (З *тв. Андрія Малика*). 11. Напевно дуже добре пам'ятали, що злох тиран, але стоїть тюрма! (Дмитро Павличко). 12. З-за погрібника пахло м'ятою росло її там густої та холодної багато, а від хати несло духом матіоли (Євген Гуцало). 13. Коли б здавалося переді мною світ, переді мною всесвіт і політ (Микола Вінграновський). 14. Чого ми хотіли згадаймо чогось же хотіли? Невже тільки справді – дожить до наступного року (Оксана Забужко).

154. Спишіть, виділяючи комами вставні слова і речення.

1. І це вже певно зветься небесами, бо я уже над хмарами іду. 2. З кленового туманного тунелю виходить Рильський майже силует. 3. В мої палати вежі крижані я в першу мить не знаю навіть, де я, – чи там в дитинстві чи іще у сні. 4. Мабуть ще людство дуже молоде. 5. Вже почалось мабуть майбутнє. Оце либонь вже почалось. 6. Веселий фільм нівроку на стіні, сама від себе хочу у відпуску. 7. Приміром так. Беру я те перо. І той папір. Писати хочу слово. 8. І вийшло: м-м-м... н-н-н... брр... ффу! Це швидше так набір алітерацій. 9. Він може й злодій. Цю в нас красти зрештою. Що крім душі іще в нас грабувать? (З *тв. Ліни Костенко*).

155. *Стихить, поставте розділові знаки, виділіть вставні та вставлені конструкції.*

1. У затінках попід гілкою ліщиною рибалки тут щоосени вудлища собі рікуть прозоро-зелені шпичаки конвалій кропива з-під торішнього листа пнеться. 2. Ліворуч – глибочезне провалля у нас його звать „стілкою”, над котрим завжди шугають цурики. 3. І вона, нахилиючись близенько до вчительки, швиденько змовнільким шелотом така в неї манера говорити інтимно сказала: „Нехай іде!” 4. Він сказав Євгенії Федорівні рідко в селі звертаються до жінки так, що сам кіньми одвезе її хворого сина до лікарні. 5. Майбутня наша тітка згодом вона стала дружиною Филимона Васильовича завагатася: приймати такого малого до першого класу чи відмовити. 6. Якось узимку Григорій захворів на скарлатину. Йому парили горло над чавуном із вареною картоплею у нас у Заброді всі так лічилися. 7. Матір вже кілька років не володала ногами коли баба прядла, то дід або хтось із хлопців крутили прядку, а вона тягла нитку. 8. Хата стояла над шляхом, жили в ній самі мужики без господині бабуся наша вмерла рано. 9. На той час, про який ідеться тридцять роки, він уже був одружений і жив окремо. 10. Я не знаю навіть, який він був із себе, бо єдине його фото він не любив фотографуватися загубилося. 11. Дівчата сідають на лавочку: Оля – коло Василя вони личать одне одному, Сося – біля Ситки. 12. Климко побачив коло червоного сонця у вікні воно світило, мов крізь морок і став пригадувати, де він. 13. Згодом до барака під’їздив воловоз і веселим співучим голосом хоч був він уже старенький розлого вигукував: вода-а-а! вода-а-а! (З *тв. Григора Тютюнника*).

10. Розділові знаки при вигуках і словах-реченнях так, ні

1. Якщо вигуки і слова-речення так, ні стоять на початку речення, то після них ставиться кома:

О, якби пісно вдать пилку, вітхненну (Іван Франко). Ні, я хочу крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні (Лесь Українка).

2. Вигуки і слова-речення так, ні, що стоять у середині речення, виділяються комами з обох боків:

Як блискавка, ні, як табун диких коней, мчимося ми по виноградниках (Михайло Коцюбинський). Безмежне поле в сніжному завою, ох, дай мені обширу й волі! (Іван Франко).

3. Якщо вигуки і слова-речення так, ні вимовляються з окличною інтонацією, після них ставиться знак оклику:

Гай! Гай! Море, грай, реви, скелі ламай! (Тарас Шевченко). Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні (Лесь Українка).

Не відокремлюються:

1. Вигуки на початку речення, що стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання (вони виступають як підсилювальні частки):

Ой ти, дівчино, з горіха зерня. чом твоє серденько – колюче терня? (Іван Франко).

2. Вигуки *о, ой*, які стоять перед звертанням і тісно з ним пов'язані інтонацією.

Ой ви ночі Донеччини сині, і розлука, і сльози вночі (Володимир Сосюра).

Увага! Слово-речення так слід відрізнати від однозвучного прислівника та підсилювальної частки, після яких розділові знаки не ставляться.

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лийн приходить подібне кохання (Володимир Сосюра).

Ще у ролі підсилювальних часток вживаються слова *о, ой*, рідко ну *й, ох*: *Ой зацвіла червона калина над криницею (Нар. творчість).*

Вправи

156. *Затаїть під диктовку, звірте з надрукованим текстом.*

Українська народна пісня „Ой під вишнею”

Ой під вишнею, під черешнею

Стояв старий з молодою, як із ягідкою.

І просилася, і молилася:

„Пусти мене, старий діду, на вулицю погулять!”

„Ой я сам не піду і тебе не пуцу:

Хочеш мене, старенького, та й покинуть на біду.

Ой не кидай мене, моя голубочко,

Куплю тобі хатку і ще й сіножатку,

І ставок, і млинок, ще й вишневецький садок!”

„Ой не хочу хатки, ані сіножатки,

Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка!

Ой ти, старий ділуга, зігнувся, як луга,

А я, молоденька, гуляти раденька.

Ой ти старий: кахи-кахи,

я молода: хи-хи, хи-хи!

А я молоделька, гуляти раденька!”

157. *Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки.*

1. О музо, панночко Нарнаська! Спустись до мене на часок. Гей музо, панючка щютлива, ходи до мене погостить. Гей хто зо мною вийде битись, покуштувати стусанів? (Іван Котляревський). 2. Гей до мене! Є у мене і варене і печене (Леонід Глібов). 3. Гей коню гей не одставай! Гей коню гей коню постішай! (Нар. творчість). 4. Ух! ух! Солом'яний дух, дух! Ой повій, повій, вітре, через море та з Великого луку. О мій тихий світе, моя зоре вечірняя! Ой три шляхи широкії докути зійшлися (Тарас Шевченко). 5. Весно ох довго ж на тебе чекати! (Іван Франко). 6. Так я умру, і в світі запалає покинутий вогонь моїх пісень. Гетьте думи, ви хмари осінні! Тож тепера весна золота! Ні я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала. Гей піду я в ті зелені гори, де

смереки гомонять високі. Дарма! Не жаль мені, що молодого згину, а жаль – о лютий жаль, що пропаду даремно. До танцю вітер грає, і свище і луна гей-гей як плига човник! Весела ніч бучна! *(Лесь Українка)*. 7. О слово! Будь мечем моїм! Ні сонцем стань! *(Олександр Олесь)*. 8. О скільки буде вас без краю та без ліку, таких хороших днів, як то було колись. Ох не одна зітхне Оксана, коли згадає юнака *(Володимир Сосюра)*. 9. О блажен, хто в такому безсиллі, хто в такому безсиллі умре! Гріє нас далеке трепетання вогника серед гірських узбіч. Ох які ж, мабуть, оповідання слухатиме ця осіння ніч! *(Максим Рильський)*. 10. За горою гей за кам'яною, нас відважний кликав серед бою *(Андрій Малишко)*. 11. Земле рідна о чим далі ти від мене, тим дорожча *(Дмитро Павличко)*. 12. Ні сонний спокій зовсім нам не сниться, ні нас не вабить ніжна тишина – прийдеш ти осяває наші лиця, неспокій творчий з вічністю єдна. Ні мушу я іти на рідне поле босим! *(Василь Симоненко)*. 13. Ой стережися, дівчино, її! Гей озирнись! – А ніколи мені. Та й берестись була б мені охота *(Ліна Костенко)*. 14. Ні я себе не можу уявити без тебе, Дніпре, як і без тополі. Гай-гай моя фантазіє печальна, – моя невірна лобко чарівна. Ой жоржино, моя жоржино, доки в полі тобі стояти? *(Микола Вінграновський)*.

МОДУЛЬ № 5 ПУНКТОГРАМИ У СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

1. Розділові знаки в складносурядному реченні

Кома ставиться:

1. Між частинами складного речення, пов'язаними сполучниками сурядності (і, та, а, але, проте, або, чи-чи, то-то, зате, також, однак та ін.):

Слова - полова, але вогонь в одежі слова - безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометей (Іван Франко).

2. Крапка з комою ставиться між частинами складносурядного речення, якщо вони далекі за змістом, поширені і в них наявні розділові знаки:

На розпутьті кобзар сидить та ни кобзі грає; кругом хлопці та дівчата - як мак процвітає (Тарас Шевченко).

3. Тире ставиться, коли частини складносурядного речення виражають різку зміну подій або причину і наслідок:

Все йде, все минає -- і краю немає... (Тарас Шевченко).

Вузлик на пам'ять: у складносурядному реченні (на відміну від речення з однорідними членами) **Чиаботай** коми не ковтає!

Кома не ставиться:

1. Коли до обох частин складносурядного речення є спільне повнозначне слово або спільне головне чи другорядне речення:

Та палають очі, аж поки досвітки в вікно тихенько заглянуть сивими очима і всі речі почнуть із темряви тихенько виступати (Ліся Українка). В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зражня (Володимир Сосюра). І знову джміль розмружить квітку і літо гратиме в лото (Ліна Костенко).

2. Коли обидві частини складносурядного речення однотипні (називні, питальні, окличні, спонукальні, безособові):

Коли ви йдете і хто вас буде зустрічати? (Володимир Сосюра).

Хай не шестеро буде нас і хай один я прийшов поки що (Микола Вінграновський).

Вправи

158. Запишіть під диктовку, перевірте правильність розділових знаків.

1. В країну смутку вітерець прилине і принесе мені луна розмови від мого дуба любого з діброви, – і спогад любих літ повік не згине (Ліся Українка). 2. В сльозах, як в жемчугах, мій сміх, і з дивним ранком ніч злилась, і як мені розняти їх (Олександр Олесь). 3. А дні плывуть – мелодія в блакить. А дні дзвенять, як золото в лазурі, і вічністю триває кожна мить, і в спокої втопились давні бурі (Євген Маланюк). 4. Річка широка та глибока; а вода синя та чиста і котиться, виблискуючи та шумуючи (Микола Вороний). 5. А вечір палить вікна незнайомі, а сніг хмара жаром пройнялася, а синій ліс просвічує огнем, а вітер віти клонить і співає (Максим Рильський). 6. Васильки у полі, васильки у полі, і у тебе, мила, васильки з-під вій, і гаї синіють ген на видноколі, і силіє щастя у душі моїй (Володимир Сосюра). 7. Важкі вітри не випили роси, черлені трави бродять буйним соком, і вдалині під обрієм високим лугів осінніх теплі голоси (Андрій Малишко). 8. Минула ніч, і сонце білогризе несе на тросі огненному дель, і блискітки, швидкі та метушливі, стрибають на асфальті де-не-де (Василь Симоненко). 9. А срібний дощ підніме жалюзі, – півонії, рожеві, як фламінго, стоять в горіші на одній нозі (Ліна Костенко). 10. Небесний дзвін відбаванів в прозор'ї, і, кинувши на небо власну тінь, я встав з колін і небо взяв за зорі (Микола Вінграновський). 11. А вони відлітають – і довго ще буде палити голосів обезгорлених хриплий широкий надріз. 12. Я Вас у собі, мов коптовну карафку, розбива – і душу, як білий обрус, просочило щемливе вино (З тв. Оксани Забужко).

159. Спишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Дмухнув вітер понад ставом і сліду не стало (Тарас Шевченко). 2. Співало все сміялось і бриніло а я лежала хвора й самотна (Ліся Українка). 3. А ранок стрівав їх холодним дощем і плакав десь вітер в саду за кущем (Олександр Олесь). 4. Сонця спів в стиглій золоті нив і шумлять під косою покоси і в'язальниць доноситься спів (Євген Маланюк). 5. Вже й любов dospіла під промінням теплим і її зірвали радісні уста а тепер у серці шось тремтить і грає як тремтить на сонці гілка золота. 6. Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві (З тв. Максима Рильського). 7. Розгойдає сонце свої качелі і бджолині вдарять віолончелі (Андрій Малишко). 8. Довго тужить сумна бандура про ціла у старій сивині і якусь невідому жаху навіває та пісня мені (Василь Симоненко). 9. Доцц полив і день такий полив'яний. 10. Крилаті з нього вродяться плоди і з

тих плодів посіють сади. 11. І наперед не треба ворожити і за минулим плакати не варт (З тв. Ліни Костенко). 12. Глибокий вересень шумить крилом качиним і за вікном у листолет відчиненим червоних зір червоний зорепад (Микола Вінграновський). 13. Покладаю долоні на плечі а плечі шугають униз. 14. І я закрила книжку і заснула і сніг тоді упав в останній день зими (З тв. Оксани Забужко).

160. Спийміть, розставляючи, де треба, розділові знаки.

1. Сичі в гаю перекликалились та ясен раз у раз скрипів. 2. І оживе добра слава слава України і світ ясний невечерній тихо засяє (З тв. Тараса Шевченка). 3. Під темніс і яснівть зорі море плаче й темрява тремтить (Леся Українка). 4. А сад вирує в хуртовині пвіту бушує біла хвиля пелюстків (Євген Маланюк). 5. Хлопці-плотарі вже підтягали якорі і дуб об тій ясній годині як чорний меч на верховині торкнувся білої зорі (Андрій Малишко). 6. Лиш рососою по нім буде плакати жито і шивгимуть над ним непомітно віки (Василь Симоненко). 7. Космос нежонатий а ти стоїш одна у полянах (Ліна Костенко). 8. І понад серцем трудним і ясним вставала дума трудна і прозора і стигло серце і всесвітнє море схилилося над озером зснним. 9. Пахне звечора небо осінніми птїцями і повітря стоїть, як зелена ропа (З тв. Миколи Вінграновського). 10. І тишина в ласкавих рукавичках і у площі заплутаний балкон (Оксана Забужко).

2. Розділові знаки в складнопідрядному реченні

Кома ставиться:

1. Щоб відділити підрядну частину від головної:

Вона ж була як голос України, що кюкотів у наших корогвах! (Ліна Костенко).

2. Якщо підрядна частина присднується до головної складним сполучником для того щоб, через те що, після того як та ін., кома ставиться або перед усім складним сполучником, або всередині його, але тільки один раз; якщо підрядна частина стоїть перед головною, то сполучник комами не відокремлюється:

Тумани й морози існують для того, щоб не забували про діда Хо, пам'ятали, яку чудодійну силу має його борода (Михайло Коцюбинський).

Дарма що розходимося ми різними шляхами, ми повні сил, енергії і віри (Михайло Коцюбинський).

3. Перед усім складним сполучником типу: перш ніж, лише коли, навіть коли, з тих пір як, перед тим як, у міру того як:

Хлопець, у той час як мати ставить його на молитву, все ж таки не може відірвати очей від вікна, яке притягує його, захоплює всі думки (Михайло Коцюбинський).

4. Коли від головної частини залежать дві і більше неоднорідних підрядних:

Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і крилаті, котрі од вітру гнуться до землі (Ліна Костенко).

5. Коли в складному реченні є послідовна підрядність:

Я син народа, що вгору йде, хоч був запертий в льох (Іван Франко).

6. Між однорідними підрядними предикативними частинами:
Хто вам сказав, що я слабка, що я корюся долі? (Леся Українка).

Крапка з комою ставиться:

Якщо однорідні підрядні частини мають у своєму складі інші розділові знаки і поширення.

За столом, ближче до лампи, що розливає м'яке світло по хаті, сидить із усмішкою мати, для неї нема більшого задоволення, ніж бачити, як діти вже напилися чаю й гуляють; між чути їх веселий сміх (Михайло Коцюбинський).

Тире ставиться:

Для інтонаційного виділення між частинами складнопідрядного речення:
Коли вам страшно — геть ідіть з дороги! (Леся Українка).

Кома і тире ставиться:

Перед головною частиною, якщо вона стоїть після підрядної і містить висновок:

А хто від правди ступить на півметра, — душа у нього сіра й напівмертва (Ліна Костенко).

Кома не ставиться:

1. Коли підрядна частина складається з одного сполучного слова:

Це все було в якійсь країні, але не знаю я в якій (Максим Рильський).

2. Між двома однорідними підрядними реченнями, які пов'язані єднальним сполучником сурядності:

Коли земля в холодну ніч загибена і вітер в зорях тягне горяка, — у полі, між козацькими могилами, мій Дон Кіхот шукає вітряка (Ліна Костенко).

3. Коли перед сполучником або сполучним словом підрядності стоїть заперечна частка не:

Свирід дивувався не як він це зробив, а для чого (Михайло Коцюбинський).

Вправи

161. Заташіть під диктовку, перевірте правильність розділових знаків.

1. Мені однаково, чи буду я жити в Україні, чи ні. Чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині — однаковісінько мені. Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окрадену, збудять... (Тарас Шевченко).

2. Неначе хто її поставив на сторожі, щоб душу в кожний час будить від сна, щоб не заглухли в серці дикі рожі, поки пова не зацвіте весна. 3. Коли втомлюся я життям щоденним, щоденним лихом, що навколо бачу, тоді я думку шлю в світи далекі, блукає погляд мій в країні мрії. 4. Не поет, у кого думки не літають вільно в світі, а заплутались навіки в золоті тонкі сіті (З тв. Лесія Українки).

5. Благословен той день і час, коли просталась килимами земля, яку сходив Тарас малими босими ногами, земля, яку скропив Тарас дрібними росами-сльозами. 6. Ми пращо любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне (З тв. Максима Рильського). 7. Якби помножити любов усіх людей, ту, що була, що є й що погім буде, то буде ніч. Моя ж любов, як день. 8. Чи знаєш ти світання в полі або в залуманих садах, коли од щастя мимоволі

сіють сльози на очах? Якщо ти знаєш це, мій друже, – ти знаєш, що таке любов (З тв. Володимира Сосюри). 9. І струнний день на скрипочках малих у зрячій серці, де високий серпень душі моєї, повної відмін, стоїть в дворі і в недроті дарує усе, що я спромігся донести. 10. В вечірню годину, де в зорях долина, де вогником світиться дім, шумить під вікном молода тополіна, неначе у серці моїм. Та де б не ходив я в далекій дорозі, в чужім чи у ріднім краю, я згадую вогник у тихій тривозі і рідну хатину свою (З тв. Андрія Малишка). 11. Коли б я міг забути убоге рідне поле, за шмат щі землі мені б усе дали... До того ж і стерня ніколи ніг не коле тим, хто взува холуйські постолі. 12. Бо нива це – моя! Тут я почну зажинок, бо краший урожай не жде мене ніде, бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок мене на ниву батьківську веде (З тв. Василя Симоненка). 13. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причайлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись. 14. Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там (З тв. Ліни Костенко). 15. Коли засне, немов дитя шалене, глибоке місто неспокойним сном, вона приходиться здалеку до мене і шелестить до мене під вікном, щоб повертався я на Україну плугами чорнокрихими орать, і тополя ті в полі поливать, і поливати землю тополіну (Микола Вінграновський). 16. І, під небом сама переймаючись дрождем недужим, що услід літаку полишає доріжка бліда, я цітую вас в душі – в на волю відпущені душі, од яких закидають повітря, земля і вода (Оксана Забужко).

162. Спичить, розставляючи розділові знаки.

1. Так ворожка поробила щоб менше скучала. 2. І хто їй розкаже і хто теє знає де милий ночує. 3. Якби-то дался орляній крила за синім би морем милого зпайшла. 4. Не так серце любить щоб з ким поділитися не так воно хоче як Бог нам дає. 5. Будеш батьку панувати поки живуть люди поки сонце з неба сяє тебе не забудуть. 6. Якби ви вчилися так як треба то й мудрість би була своя. 7. Розкажи як за горою сонечко сідає як у Дніпра веселочка воду позичає. І хто знає що діється в нас на Україні? (З тв. Тараса Шевченка). 8. Поет не боїться від ворога смерті бо вільная пісня не може умерти. 9. Коли ж на довгому шляху прийдеться мені ночути співи гучні вільні в моїй душі для них луна знайдеться. 10. І може де кобза найдеться що гучно на струни озветься на струни на співи мої негучні. 11. Той у північ на море поплине хто не думає ранку дїждати. Хай же думка моя вільно лине я не буду на ранок чекати. 12. Ви не знаєте що я гадаю як сяжу я мовчазна бліда. 13. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою той не вмере не здобувши нового добра. 14. Тільки той ненависті не знає хто цілий вік нікого не любив. 15. Тепер я знаю що весна надворі бо соловейки здалека шебечуть. 16. Як я люблю оці години праці коли усе навколо затиха під владою чаруючої ночі. 17. Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути я б з них зробила золотую арфу. 18. Хто не жив посеред бурі той цінні не знає силі той не знає як людині боротьба і праця милі (З тв. Лесі Українки). 19. І всі ми вірили що своїми руками розіб'ємо скалу роздробимо граніт. І кожен з нас те знав що слави нам не буде (Іван Франко). 20. Чим далі тим похмуріші мряки тим

кажуть Він тебе кохас. А я кажу Та цур йому, чудний. А Гриць, було, і сердиться, й зітхає. Він, каже, хитрий, каже, потайний. 3. Він ще й не встиг збагнути, в чому річ, як я сказала Йди собі, іди! А він сказав Мені ж нема куди. Іди до неї. Будеш між панамі. А я за тебе, Грищо, не піду. Це ж щільний вік стоятиме між нами. А з чого ж, Грищо, пісню я складу?! 4. Послухай, каже, дівчино з Полтави, де ти навчилась брати ці октави? Пісні мої дівочі, не вселенські. Співаю так, не вмію по-письменськи. А я пізнав риторики, інфими. І так скажу: душа жива не ними (З тв. Ліни Костенко).

170. *Спишіть, замініть пряму мову непрямою.*

1. „Безсмертячко ти мос кирпате”, – шепотів дід, коли я засинав під музику його слів. 2. Дід любив Шевченка та Горького і говорив: „Шевченко – це селянський письменник, а Горький – городський”. 3. „Мене мати не родила, я родився сам. Мій талант – це мускули машинні, голова – лабораторний лабіринт! Я – останнє слово науки!” – проголосив репортер. 4. „Ви ображаєте людей, ви своєю поведінкою наводите тінь на теперішню молодь”, вичитував нас перехожий. 5. „Боже мій, цей дикун базікає про цивілізацію!” – драматично вигукувала мама (З тв. Василя Симоненка).

171. *Спишіть, розставте потрібні розділові знаки при прямій мові.*

На вулицю через паркан та жовту акацію звисала велика яблунева гілка. На ній висіло двоє поморщених яблужок. В акації зібрався цілий базар гороб'ячий. Тепло знайшли, подумав Клишко. Немає на вас kota! Поклав торбину з картоплею під паркан і сів на нсі, сказавши собі Перенючину трохи, а сам не зводив очей з пари яблук. Яблука гойдалися і не падали, наче їх прив'язано ниткою. Ні, мабуть, вони ще не скоро впадуть. Хай собі. Клишко встав, закинув торбину на пліччї й, зітхнувши, ще раз подивився на зморщені яблужка (З тв. Григора Тютюнника).

172. *Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.*

Доноситься до мене дідів голос Іванку! Чуєш, Іванку? Принеси кисет, бо комарі з'їдять. Я притьмом біжу через грядку до дідового піджака, добуваю з кишени кисет, вибігаю на сінокіс і, стрибаючи через покоси, мчу до діда. Ноги не поколи, чую його настанову. Летиш, мов заєць переляканий. А хіба перелякані зайці швидко бігають? Та вже ж що швидко. Так, що й ви не доженете? Не знаю, не пробував. А чому не пробували? Дід слинить цигарку і лукаво посміхається в вуса Бо за це трудоднів не випуть. А якби писали? Однак не взявся б. Не люблю дурне діло робити. Гей-гей, сміються його пожмакані вуста. Бери краще косу та неси її до клуні.

Ми йдемо через сінокіс, і темніє над нами небо, і дзвенить земля на тисячі ладів, і я слухаю. Слухаю небо, і слухаю землю, і слухаю дідову мову (Василь Симоненко).

"Підеш за мене?" – раптом запитав Віктор. Засміялась: "Можже, й піду за тебе..." – "То я прийду святатись", – сказав, ніби не чув її сміху (Василь Симоненко).

2. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а якщо в середині або після неї, то виділяються комою й тире і пишуться з малої букви:

"Чи й мені ти подаруєш букет на весілля?" – запиталась якось Ольга. – "Ти вибереш сама, які захочеш, – мовив, – у мене їх дуже багато." Потім посміливішав і сказав: "І ще, коли захочеш, я зроблю вино з пелюсток троянди". – "Вино з троянди? – здивувалась дівчина. – Таке й вигадаєш!" (Василь Симоненко).

3. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, то після слів автора замість коми ставиться крапка:

„Не вірши? – захвилювався він. – Те вино як ніжність. Коли прийдеш по квіти, поклитуєш" (Василь Симоненко).

4. Якщо слова автора всередині прямої мови розпадаються на дві частини, одна з яких стосується першої частини прямої мови, а друга – наступної, то перед другою частиною ставиться двокрапка і тире, а перше слово прямої мови пишеться з великої літери:

"Зараз, – сказав Матюха. Потім згадав щось і повернув голову до жінки: – Де там Зінька з кистарями?" (Андрій Головка).

5. Коли пряму мову передають у формі діалогу, тоді кожну репліку починають з нового рядка, перед нею ставлять тире і не вживають лапок. Інші розділові знаки ставлять, як при прямій мові:

– Що це ти так хапаєшся? – ститав Лаврін.

– Щоб мати не лаяли, – одказала дівчина.

– А як тебе звать?

– Мелашка. Оце, який ти цікавий! – Вона пішла тихіше, розмовляючи з парубком (Іван Нечуй-Левицький).

Заміна прямої мови непрямою

Коли чужу мову передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням, а пряму мову підрядним:

Данило сказав: „Мені однаково, мочений дуб чи деревії" (Григір Тютюнник).

Данило сказав, що йому однаково, мочений дуб чи деревії.

„От якби мені отаке намисто, зроду б не знімала", – сказала Соня (Григір Тютюнник).

Соня сказала, що якби їй отаке намисто, зроду б не знімала.

Вправи

169. Стисніть, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Сторожа ходить по міському валу, і сови сплять в западинах бійниць. Вартуй! Вартуй! з Курилівської брами. Вартуй! Вартуй! від Київських воріт. Уже стоять вози під яворами. Полтавський полк готовий у похід. 2. Дівчата

Наприклад, епіграф до поеми Тараса Шевченка “І мертвим, і живим, і непарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє”:

Аще хто речет, яко люблю Бога, а брата свого ненавидит, лоожь есть.

Соборное посланіе Йоанни, Глава 4, с. 20

6. Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками.

Володимир Сосюра закликає нас: „Любїть Україну у сні й наяву, вплиневу свою Україну... і мову її солов'їну”, стверджує: „Вічні ми будемо з нею!”

Вправи

175. *Затаїть під диктовку. Перевірте правильність розділових знаків.*

1. Говорячи про покликання людини на землі, Максим Рильський проголошує: „Яке глибоке щастя – жити, бути гідним імені людина, народу й людськості служити!” (з журналу). 2. Шевченко оспівував безсмертя Прометееве, його розпиматоване серце, що „знову оживас і сміється знову” (Олесь Гончар). 3. Слово для Лесі Українки – це „острий, безжалісний меч, той, що здійма вражі голови з плеч...” (Павло Тичина). 4. „Мій товариш простягнув перед собою руки, обличчя його стало урочистим. Тихим, трохи простудженим голосом, що йшов з глибини, проказав:

– Заграйте, води, душами живими, і полянь, птаство, над землею попід небесною твердю.

Бліді пасемця туману оповивали його чоло, куріло над простягнутими руками; якби зараз можна було віратити відчуття усього свого минулого життя, забути про все, чого зазнав і що судилося ще зазнати, якби душа була чиста й недоторкана, як оте біле молоко над чорно-зеленим лісом, можна було б і справді повірити, що це акт першого творення” (Євген Гуцало).

7. Пунктуація зв'язного тексту

Правила пунктуації, що вивчаються, ілюструються і перевіряються переважно на окремих ізольованих реченнях, а не на суцільних зв'язних текстах. Але часто саме зв'язний текст диктує свої правила постановки розділових знаків. У такому тексті пунктуація може залежати від багатьох чинників: від смислу тексту, від особливостей зв'язків між окремими реченнями, що об'єднані спільною думкою, емоційним забарвленням і стильовим спрямуванням. Звичайно, „граматичні” розділові знаки в окремому реченні та в реченні, що знаходиться в середині тексту, збігаються. Але в остальньому випадку значно більшу роль відіграє інтонація.

Особливо помітний вплив тексту на відокремлення другорядних членів речення. Наприклад, у реченні: “*І хто зна, яку думку думас чумацький отаман в степу, серед ночі, чого немов журило йому, важенько на серці?*” (Михайло Коцюбинський) відокремлювати „серед ночі” за правилами пунктуації не обов'язково. Але автор спеціально наголосив на тому, що це було саме серед ночі, коли всі відпочивають, лише отаман не може заснути, почувачи велику відповідальність за все у нелегкій далекій дорозі.

Такий розділовий знак, як тире, може поєднувати в один контекст далекі і, на перший погляд, несумісні поняття:

Є вірші – трударі, є вірші – ерудити,

Є вірші з золота, є вірші із тандити,

Та найдорожчі ті, що із вогню, –

Зігріти важче, ніж охолодити

(Дмитро Павличко).

У поданому нижче тексті з граматичного боку чітко виділяється шість цілком окремих речень, після кожного з яких можна поставити крапку. Об'єднання цих складових елементів тексту продиктоване авторським задумом:

Сонце заходить, гори чорніють,

Пташечка тихне, поле німіє,

Радіють люди, що одпочинуть,

А я дивлюся і серцем лишу

В темний садочок на Україну

(Тарас Шевченко).

Вправи

176. Розбийте текст на речення, поставте в ньому потрібні розділові знаки й обгрунтуйте їх. Спишіть.

Одного разу впав старий осокір Сам упав бо зістарівся протрухлявив а вітер на нього дунув ось уже й лежить на землі потрошивши гілля верхівка на кілька шматків розбилась а гніздо хоч і не розсипалося впавши та яйця потовклись Майже висиджені яйця вже ось-ось мали б і лелеченята вилупитись Що було робити лелєці й лелєку Пожурились птахи довго літаючи над упалим осокором та над понівеченим гніздом Нового не взялися мостити

Так і пролітали над луками й селом до перших осійвих холодів пічних А шойно почали лелєки гуртуватися в ключі вони пристали до першого гурту й полетіли Чи прилетіли наступної весни ніхто не знає Може й прилітали а може й ні *(Сеген Гуцало).*

177. Поставте в тексті розділові знаки й обгрунтуйте їх. Спишіть.

Мій давній друже мушу я з тобою

Розстатися надовго Жаль мені

З тобою звикла я ділитися журбою

Вповідувать лумки веселі і сумні

То ж при тобі мій друже давній вірний

Пройшло життя дитячеє мєс

Як сяду при тобі я в час вечірній

Багато спогадів тоді встає

Картина постає зібравсь гурточок

Провадить речі і співа й гука

На клавішах твоїх швидкий таночок

Чиясь весела виграва рука

(Леся Українка).

КЛЮЧІ ДО ВПРАВ

Модуль № 4

ПУНКТОГРАМИ В ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

1. Тире між підметом і присудком

Ключ до вправи 129:

Тире після слів: 1) нісня; 2) галос; 3) боротись; 4) слова, слова; 5) земля; 6) любов; 7) прожити; 8) течія; 10) молодість.

Ключ до вправи 130:

Тире після слів: 3) „тікають”; 4) говорити; 5) мова; 6) прожити; 7) я; 9) якій, який; 10) поезія, людська; 11) поезія.

2. Розділові знаки при однорідних членах речення

Ключ до вправи 132:

1) двокрапка після слова: дерев'яне, кома після слова: Подолу; 2) кома після слів: ограда, дзвіниця, школи; тире після слова: школи; 3) кома після слів: широка, вухо, довгі, позакручені, грають; крапка з комою після слів: сонці, звисали; 4) кома після слів: війську, кармазин, оксамит, бородами, шубах, золотом; тире після слова: гетьманом; 5) двокрапка після слова: все; кома після слів: огороди, дзвіницю.

Ключ до вправи 133:

1) двокрапка після слова: пісню; кома після слів: коханець, пара, мати; 2) кома після слів: ринуть, ридують; 3) кома після слів: бурі, грози; 4) кома після слів: зірках, вона, квітці, пташині, електровогнях, кожній, думі, усміщці, очах; 5) кома після слова: річка.

3. Розділові знаки при пояснюючих та уточнюючих членах речення

Ключ до вправи 135:

Кома після слів: 1) там, горами, туди, міжгір'я; 2) його, тиша, спокій; 3) диму, чиста; 4) поляниці, білий, високий; 5) ній, луці, вітер, гострий, бритва; 6) горбком, долиниці.

Ключ до вправи 136:

Кома після слів: 1) нудиться, сердешний; 2) я, бідний; 3) криля; 4) ти, білопаний; 5) хатині, раю; 6) його, сердешного; 7) незрячих; 8) я, царів, я, могутній; 9) річкою, листям; 10) вогонь, душу; 11) гір; 12) нічого; 13) сьогодні; 14) поети, одною, сказав би; 15) отут, хатині; 16) району, молодий, туголицький.

4. Розділові знаки при відокремлених додатках

Ключ до вправи 138:

Кома після слів: 1) дніпровським; 2) всі, Марка; 3) визнає; 4) ніде, казки; 5) побачив, остраху; 6) обличчях, дулі; 7) когось, наприклад; 8) зерна, гороху.

5. Розділові знаки при відокремлених обставинах

Ключ до вправи 140:

Кома після слів: 2) і, страшило; 3) співець, зорі; 4) танцює; 5) восени; 6) хаті; 7) ногами, плечами; 8) тутівцелі, ніч; 9) майстри, спогад; 10) що, сміючись; 11) неспинний, остроги; 12) клени; 13) янгол.

Ключ до вправи 141:

Кома після слів: 1) домовленістю; 2) тепло; 3) крові; 4) двором, привітався; 5) гармату, сини; 6) бігав, знаючи; 7) що, розігнавшись; 8) зразу, поспішаючи, Марія, було.

Ключ до вправи 142:

Кома після слів: 1) розпреділивши, і, нарядивши; 2) троянці, затрубивши, обступивши; 3) троянці, поодихавши; 4) громади, насупившись, і, поради; 5) Охріма, укритившись; 6) Еней-сподар, посумувавши, поридавши; 7) Еней, цяцю; 8) Еней, морем; 9) обнявшись, взявшись; 10) Юпітер, кубка; 11) він, торбу, троянціє.

6. Розділові знаки при відокремлених означеннях

Ключ до вправи 143:

Кома після слів: 1) присплять, лукаві; 2) я, залізним; 3) погляд; 4) напашчених, дерзань, не зважених; 5) журавліні; 6) тебе, кохану; 7) вимріяв; 8) що, журкою; 9) стить; 10) килим, птиць; 11) школа, очеретом, сіни; 12) вікнам, відчиненим.

Ключ до вправи 144:

Кома після слів: 1) мохи, грубі, м'які, ніжні, дощів, ягід; 2) громовицею, степом, скуванням, сорочці, голодний, блокнот, цифрами; 3) камені, корчака, яр, місце; 4) світ, прекрасний, ясні, гори (перед словом „заворожені”), степів.

7. Розділові знаки при відокремлених прикладах

7.1. Кома і тире при прикладах

Ключ до вправи 147:

Кома після слів: 1) Федька, її; 7) мій, чорнокнижник; 8) неї; 10) стоїть, божище; 11) ти, баба, незграба; 12) зоря, прибула; 13) жовтня; 15) Рембрандту, художнику.

Тире після слів: 2) я (перед поет); 3) великий; 4) земля, садів; 5) дзвенить, співає; 6) дими; 9) я, миру.

7.2. Дефіс і лапки при прикладах

Ключ до вправи 148:

Дефіс у словах: 1) сон-трава; 2) степом-тугам; 3) панове-молодці; 4) словами-сльозами; 5) Путівлі-граді; 6) чайкою-вдовицею; 7) вітрило-вітре; 8) журба-туга.

8. Звертання і розділові знаки при ньому

Ключ до вправи 152:

Кома після слів: 1) ви, дядьку; 3) вам, лицарі; 4) поезіє, моя, окрасо; 5) мій; 6) очі, Україно; 7) слово; 8) стужився, мша; 9) вставай, Україно; 10) Чужі, Чую; 12) лежи; 13) землі; 16) мені, світе; 17) мене.

Знак оклику після слів: 2) рідне, скутий; 11) любове; 14) мово; 15) мово.

9. Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях

Ключ до вправи 153: **Кома після слів:** 1) батько, дітьми, голі, долі; 2) жати, знай; 3) чого, власне, та, певне; 4) то, кажучи; 5) може; 6) здається; 8) мене, кахана, може; 9) чому, сказати; 10) як, буває; 11) напевно; 13) коли б, здавалося; 14) хотіли, задаймо.

Тире після слів: 7) ранком, ні.

У дужки треба взяти речення: 12) (росло її там, густої та холодної, багато).

Ключ до вправи 154:

Кома після слів: 1) вже, певно; 2) Рильський; 3) палати, крижані, там, дитинстві; 4) мабуть; 5) почалось, мабуть, оце, либонь; 6) фільм, нівроку; 7) приміром; 8) так; 9) він, може, красти, що, душі.

Ключ до вправи 155:

У дужки взяти: 1) рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть; 2) у нас його звать „стінкою”; 3) така в неї манера говорити інтимно; 4) рідко в селі звертаються до жінки так; 5) згодом вона стала дружиною Филімона Васильовича; 6) у нас у Заброді всі так лічилися; 7) коли баба прядла, то дід або хтось із хлопців крутили прядку, а вона тягла нитку; 8) бабуся наша вмерла рано; 9) тридцять роки; 10) він не любив фотографуватися; 11) вони личать одне одному; 12) воно світило, мов крізь морок; 13) хоч був він уже старенький.

10. Розділові знаки при вигуках і словах реченнях *так, ні*

Ключ до вправи 157:

Кома після слів: 1) о, гей, гей; 3) гей – 4 рази, коню – 3 рази; 5) весно, ох; 6) так, гетьте, ні, гей, о, луна, гей-гей; 7) ні; 8) о, ох; 9) о, ох; 10) горою, гей; 11) рідна, о; 12) ні, ні, ні; 13) ой, гей; 14) ні, гай-гай.

Модуль № 5

ПУНКТОГРАМІ У СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

1. Розділові знаки в складносурядному реченні

Ключ до вправи 159:

Кома після слів: 2) все, бриніло; 3) доцjem; 4) нив, покоси; 5) теплим, грєє; 6) помідори; 7) качелі; 8) сивий; 9) полив; 10) плоди; 11) ворожити; 12) качиним, віком; 14) заснуха.

тире після слів: 1) ставам; 13) плечі; 14) упав.

кома з тире після: 5) уста; 12) відчиненим.

Ключ до вправи 160:

Кома після слів: 1) переключались; 2) слава, України, ясний, невечерній; 3) темніє, зорі, плаче; 4) цвітє; 5) якорі, години, меч; 7) нежонатий; 8) прозора, серце; 9) птицями, стоїть; 10) рукавичках.

2. Розділові знаки в складнопідрядному реченні

Ключ до вправи 162:

Кома після слів: 1) поробила; 2) розкаже, знає; 3) крила; 4) любить, поділиться, хоче; 5) будеш, батьку, пагувати, люди, снє; 6) так, треба; 7) розкажи, сідає, знає; 8) смерті; 9) гучні, вільні (+ тире); 10) і, може, знайдеться, озветься, струни; 11) поплине, лине (+ тире); 12) знаєте, гадаю, мовчазна; 13) собою, влре; 14) знає; 15) знаю, надворі; 16) праці; 17) обернути; 18) бурі, силі, знає; 19) вірили, скалу, знав; 20) далі, мряки; 21) народ; 22) знаєте; 23) той; 24) з того; 25) очі; 26) загуркоче, ночі; 27) казав, безумовно, ворог – тільки тире; 28) сюди, ясна; 29) підем; 30) ніч, тобою; 31) мені, влію, мене; 32) вірю, воскресне, вірю, ні – тільки тире; 33) бачу, вини; 34) той, себе; 35) народ; 36) пам'ятаю; 37) сивою, мрякою, красивою, когось, може; 38) воля, горя, люди; 39) знає, ім'я (+ тире); 40) гаманцем (+ тире).

41) вчасно, адресати, час; 42) той; 43) дружини; 44) батава (+тире); 45) буде, перемога (+тире); 46) ніч (+тире); 47) вічність, далі; 48) плечима (+тире), дівчину; 49) там, ночі; 50) світу; 51) цілувати, коли, гаю; 52) вітрах.

3. Розділові знаки при порівняльних зворотах

Ключ до вправи 165:

Кома після слів: 1) море; 2) рака, його, бурлака, моря; 3) так; 4) хвіст, Кайи, собака – крапка з комою; 5) гребти, стрілки, неслися; 6) розумний, письменний, сипав; 7) занудився; 8) приказавши; 9) ридвані; 10) ридван, вихор, пройшла, загримотіла; 11) ззаду, спереду, кругом, червона, свіжа; 12) товстий, високий, кучерявий, обточений; 13) Латина; 14) біді, клітці, запутався; 15) кралась; 16) пообтерись; 17) крикнув; 18) Юнона, богиня, знала; 19) прямий, сосна, величавий, бувалий, здатний, третій; 20) спалося (+тире), ніч; 21) болить, болить, плаче, спить; 22) ти, той; 23) ними; 26) негоду, пісня (-тире); 27) хмарини, перлини, розжевий (-тире); 28) люблю; 29) там, розквітають, натхненними; 30) леліє, віє, ласкавіє, тремтить; 31) дзвенять, сонця; 32) переливається; 33) бездонна, що, океан; 34) ненасити; 35) птиця, моя, мати; 36) тебе, сніг, журиба (+тире); 37) зору, води; 38) притулку; 39) тоді, згорить; 40) вінку; 41) любов; 42) сніжники; 43) блиски; 44) ефірі, сад; 45) глибока; 46) любов, море; 47) Україну, любить, вітер, трави; 48) землею, зрива; 49) червоні, мною, здалось; 50) ліс, ихула, скритів; 51) ґрунту, жита; 52) печальні, клоуни, що; 53) кохання, мене; 54) полив, блиацить; 55) чую – тільки тире, очі, хмари; 56) ніч, краса, Кармен; 57) сонце; 58) світить; 59) квіти; 60) ходять; 61) жертовні – тільки тире.

4. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні

Ключ до вправи 167:

Кома після слів: 2) козаченько; 3) водою, чорнобрива; 4) рік, вона; 5) небо, криє, стогне; 7) дні, ночі, листя, очі, думи; 8) хати, гудуть, йдуть; 9) хати; 10) долі, нема; 11) стихли, вітрах; 12) мліло; 13) кайданів; 15) людина; 16) тучних; 17) нагород; 20) ліс; 21) сонце, пішло; 22) обігріту, хат, руки, білокувіту.

Крапка з комою після слів: 1) грає; 4) немає; 6) море; 11) нічка; 12) полі; 19) морі; 20) снами; 21) собою.

Кома і тире після слів: 2) капині; 4) квіточка.

Тири після слів: 1) дівчата; 4) другий; 16) корови; 18) малъв.

Двокрапка після слів: 10) одна; 14) самотнім; 15) річ; 16) сон.

Ключ до контрольної підсумкової вправи 168.

1) І барвінком, і рутюю, і рясом квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї: і сонечко серед неба отинилось-стала, мов жених той молодую, землю оглядало (Тарас Шевченко).

2) Сонце заходить, горі чорніють, пташечка тихне, поле німіє, радіють люде, що одпочинуть, а я дивлюся і серцем лину в темний садочок на Україну (Тарас Шевченко).

3) Дивлюсь – аж он передо мною, неначе дива виринають, із хмари тихо виступають обрив високій, гай, байрак: хатки біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у пізмурки в яру гуляють (Тарас Шевченко).

4) І золотої, й дорогої мені, щоб знати ви, не жаль моєї долі молодой, а іноді така печаль остушить душу, аж заплачу. А ще до того як побачу малого хлопчика в селі. Мов одірвалось од діля, одно-однісіньке під тинам сидить собі в старій ряднині. Мені здається що се я, що це ж та молодість моя (Тарас Шевченко).

5) Та прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вальних колі, трусиши Кавказ, впережешся Бескидам, покотити Чорним морем гамін волі і глянеш, як хазяїн домовитий, по своїй хаті і по своїм полі (Іван Франко).

6) В житті мене ти й знати не знаєш, ідеш по вулиці — минаєш, вклонюся — навіть не зирнеш і головою не кивнеш, хоч знаєш, знаєш, добре знаєш, як я люблю тебе без тьми, як мучуь довгими ночами і як літа вже за літами свій біль, свій жаль, свої пісні у серці здавлюю на дні (Іван Франко).

7) Соловейкові спів навесні лється в гаю, в зеленім розмаю, та пісень тих я чуть не здолаю і весняні квітки запашні не для мене розквітти у-гаю... (Леся Українка).

8) Тепер я знаю, що весна надворі, бо соловейки здалека щебечуть, лунає гамін листя молодого і крізь топаю вже зорі не видко. Раніш я знала, що була зима, бо миготіли за вікном сніжинки та срібні візерунки на шибках (Леся Українка).

9) Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, неначе з кристалю; якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (Леся Українка).

10) Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море, хто наше злото-серебро плугами кривди переоре, хто серця чистого добро злобою чорною поборе? Настане день, настане час — і розліється знов медами земля, що освятив Тарас своїми муками-ділами, земля, що окрилив Тарас громовозвучими словами (Максим Рильський).

11) Україно моя, мені в світі нічого не треба, тільки б голос твої чути і ніжність твою берегти. Україно моя, далі, грозими свіжо пропахлі, пальова моя мрійнице, крапля у сонці з весла; я віддам свою кров, свою силу і ніжність до краплі, щоб з пожару ти встала, тополю в небо росла (Андрій Малишко).

12) Крилата скрипка на стіні, червоний дзбан, квітчаста скриня; у скрипці творчі сплять вогні, роса музична срібна й синя. В квітчастій скрині стівний корінь, п'яниве зілля, віск, насіння, та на самому дні три зорі, трьох перстенів ясне каміння; в червонім дзбані м'ятний трунок, зелені краплі яворові; дзвони, окрилена струно, весні шаленії і любові! (Богдан-Ігор Антонич).

13) Ражевілі схід, галуззя малодіє пісні виспіває привітні, поміж березами дівча іде у хусточці блакитній. Рукою гладить пасмо залоте, іде, співаючи, в долину... І, може, більше дівчину ніде ніколи не зустріну. Стою під кленом біля джерела — у серце йдуть пісні привітні. А дівчина, як молодість, пішла у хусточці блакитній (Михайло Стельмах).

14) Верни до мене, пам'яте моя, нехай на серце ляже ваготою моя земля з рахманною журбою. Хай сходить співом горло солов'я в гаю нічному. Пам'яте, верни із чебреця, із липня жаротою. Хай яблука остиннього достоя в мої, червонобокі, виснуть сні. Нехай Дніпра уроча течія бодай у сні у маячні струмує, і я зукну. І край мене почує. Верни до мене, пам'яте моя (Василь Стус).

15) Шматок землі, ти зवेशся Україною. Ти був до нас. Ти будеш після нас. Мій предковичний, мій умитий росами, космічний, вічний, зоряний, барвінковий... Коли ти навіть звався — Малоросія, твоя поетеса була Українкою! (Ліна Костенко).

16) Стояла в травах ніч, а трави пахли літом, за кленами сіріло дожерело, і небо йшло задумливо над світом, і довгі зорі сіяло крізь віти, втираючи хмариною чоло (Микола Вінграновський).

17) Димить стерня над синіми ярами, ряхтить між кленами рожева даліна – і, полином надихавшись словна, встає зоря вечірня з полина... (Микола Вінграновський).

18) На крилах журавлів весна вже сушить весла, загомоніли про життя діди, і на стежин пахучі перевесла з снопів тополь тече зелений дим. І падає в ставки ночами п'яне небо, де духи білі сплять чутливим сном. У снах своїх, мабуть, самі від себе дівчата пролітають над селом (Микола Вінграновський).

19) Де котиться між голубих лугів хмарина ніжна з білими плечима, я продаю сонця – оранжеві, тугі, з тривожними музичними очима. Ось сонце віри – чисте і просте. ось сонце міри – з вісками на хрестах, ось сонце смутку, звідки проросте жорстока мудрість в золотих крапках... А що сонця за дорогою ціну, то сонце завжди серця варте (Іван Драч).

5. Розділові знаки при прямій мові та діалозі

Ключ до вправи 169:

1) Сторожка ходить по міському валу, і сови сплять в западинах бійниць. „Вартуй! Вартуй!” – з Курилівської брами. „Вартуй! Вартуй!” – від Київських воріт. Уже стоять вози під яворами. Полтавський полк готовий у похід.

2) Дівчата кажуть: – Він тебе кохає. – А я кажу: – Та цур йому, чуднай. – А Гриць, було, і сердиться, й зітхає. – Він, – каже, – хитрий. – каже, – потайний.

3) Він ще й не встиг збагнути, в чому річ, як я сказала: – Йди собі, йди! – А він сказав: – Мені ж нема куди. – Йди до неї. Будеш між панами. А я за тебе, Грицю, не піду. Це ж цілий вік стоятиме між нами. А з чого ж, Грицю, пісню я складу?!

4) Послухай, – каже, – дівчино з Полтави, де ти навчилась брати ці октави? – Пісні мої дівочі, не вселенські. Співаю так, не вмію по-письменськи – А я пізнаю риторика, і нфими. І так скажу: душа жива не ними (Заїною Костенко).

Ключ до вправи 170:

1) Коли я засинав під музику його слів, дід шепотів, що я його кирпате безмертячко.

2) Дід любив Шевченка та Горького і говорив, що Шевченко – це селянський письменник, а Горький – городський.

3) Репортер проголосив, що його мати не родила, він родився сам, що його талант – це мускули машинні, а голова – лабораторний лабіринт! І що він сам – останнє слово науки!

4) Перехожий вичитував нас, що ми ображаємо людей, своєю поведінкою наводимо тіль на теперішню молодь.

5) Звертаючись до Бога, мама драматично вигукувала, що цей дикун базикас про цивілізацію (За Василем Симоненком).

Ключ до вправи 171:

На вулицю через паркан та жовту акацію звисала велика яблунева гілка. На ній висіло двоє поморцених яблук. В акації зібрався цілий базар гороб'ячий. „Тепло знайшли, подумав Купішко. ... Немає на вас ката!” Поклав торбинку з картоплею під паркан і сів на неї, сказавши собі: „Перепочину трохи”, – а сам не зводив очей з пари яблук. Яблука гоїдаються і не падали, наче їх прив'язано ниткою. ..Пі, мабуть, вони

ще не скоро впадуть. Хай собі". – Климко встав, закинув торбину на плечі й, зітхнувши, ще раз подивився на зморщені яблучка (Григор Тютюнник).

Ключ до вправи 172:

Доноситься до мене дідів голос: – Іванку! Чуси, Іванку? Принеси кисет, бо комарі з'їдять. – Я притьмом біжу через грядку до дідового підсака, добуваю з кишені кисет, вибігаю на сінокіс і, стрибаючи через покоси, мчу до діда. – Ноги не поколи, – чую його настанову. – Летши, мов заць переляканий. – А хіба перелякани зайці швидко бігають? – Та вже ж що швидко. – Так, що й ви не доженете? – Не знаю, не пробував. – А чому не пробували? – Дід слинить цигарку і лукаво посміхається в буса. – Бо за це трудоднів не пишуть. – А якби писали? – Однак не взявся б. Не люблю дурне діло робити. Гей-гей, – сміються його пожмакани вуста. – Бери краще косу та неси її до клуні.

Ми йдемо через сінокіс, і темніє над нами небо, і дзвенить земля на тисячі ладів, і я слухаю. Слухаю небо, і слухаю землю, і слухаю дідову мову (Василь Симоненко).

Ключ до вправи 173:

– Від кого походить людина? · запитує учитель учнів.

Один учень підняв руку і поклався відповідати:

– Ми походимо від мавп.

– Я питаю не про те, хто був твоїм предком, · уїдливо завважив учитель, – а про те, що за предки були у людей.

Ключ до вправи 174:

1) „Ну, чого стоїш як укопаний? · звертався дід до коня, сідаючи на воза. – Но, трогой-бо, ну...” (Олександр Довженко).

2) „От чудно, – каже Соня, зітхаючи, · кругом садки цвітуть, а там – сніг...” – „Гуди сонце не достас, – пояснюю. – Та ще й землею був прикладаний. Тепер він розтане” (Григор Тютюнник).

3) „Мама, – питаю після того, як розказано куці студентські новини (сесію здав, кистикм ось купив). – а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?” Мама довго мовчить, потім зітхає і каже: „Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...” (Григор Тютюнник).

7. Пунктуація зв'язного тексту

Ключ до вправи 176:

Три крапки після слів: осокір, ні; коми після слів: упав, зістарівся, протрухлявів, землі, гілля, розбилась, гніздо, розсипалося, впавши, яйця (після “висиджені”), птахи, ключі, весни, прилітали (після „може й”); тире після слів: думув, ключі; крапка після слів: потовклись, вишутитись, гніздом, мостити, нічних, полетіли, знає; знак питання після слова делеку.

Ключ до вправи 177:

Кома після слів: журбою, думка, сумні, тобі, давній, вірний, вечірній, гурточок, речі, співа, гука, таночок; знак оклику після слів: друже, мені, встас; три крапки після слова надовго; двокрапка після слова: постас; крапка після слів: сумні, моє, встас, рука.

РОЗДІЛ ІІІ

ТЕКСТИ І ВПРАВИ

ТЕКСТИ ДЛЯ ДИКТАНТІВ

У цьому розділі запропоновано два види роботи.

І вид – написання диктанту під диктовку і його перевірка за текстом. Досвід свідчить, що студентам, як правило, подобається самостійно перевіряти написаний диктант. Радимо після написання обов'язково переритати текст, самому виправити помічені помилки, а потім звірити написане з текстом диктанту. На цьому не слід зупинятися. Важливим також є процес роботи над помилками: випишіть слова, в яких Ви припустилися помилки, підкресліть орфограми і пунктограми, повторіть правила.

ІІ вид – робота з текстом, у якому вилучено орфограми і пунктограми. Розставте у тексті пропущені розділові знаки, вставте пропущені букви, апострофи або м'який знак замість двох крапок і відкрийте дужки -- напишіть слова разом, окремо або через дефіс. Зверте власну роботу з повним текстом і знову ж таки виконайте роботу над помилками. Тут запропоновано тексти і ключі до них, за якими можна перевірити правильність виконаного завдання.

Цей вид роботи можна виконати на комп'ютері, відсканувавши запропоновані вправи.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ ДИКТАНТІВ

І. ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Шевченко – наш поет і перший історик. Шевченко перше всіх запитав наших німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, відповідь.

Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою і співану народну річ обернув на живопис того, що було і що єсть на Україні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглося усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, -- усяке серце од його співу стрепенулося.

Так як йому самому нісна народна дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти.

Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє – і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати. При сьому світлі всякому стало ясно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир, з которого Квітка вибрав свою Марусю з її сім'єю поетичною. При сьому

світлі всяке побачило, що наші звичаї народні — та ж сама історія народного духу нашого, що й народна дума, тільки не всякому, а вищому, поетичному погляду одкривається їх краса і повага. Всяке розумне зрозуміло, що нам у своїй словесності ні за ким слідом йти, як тільки за своїм генієм народним, которий мовчить у наших панських та чернечих літописах, нишком живе в звичаях і голосно говорить тільки в народній думі та пісні (*Пантелеймон Куліш*).

2. ЛЕГЕНДА

Був пишний травневий вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим, лискучим обручиком. Синє небо було прозоре та глибоке, неначе вода коло берега в морі. На небі подекуди плавали білі хмарки, як лебеді. Покрогулена дощиком земля ніби дихала пахощами весняних квіток. Якась ніжна, ніби дівоча, краса була розлита в тих пишних та делікатних білих, синіх і рожевих фарбах та сутінках неба.

Зірниця зійшла на небо й ніби гуляла по рожевих хмарах. Тихий рожевий світ обливав її чудове, матово-біле лице та руки, неначе виточені з слопової кості. Великі чорні очі блищали, як зорі. Чорні густі коси вилися локонами по білих плечах. На голові в неї блищала гірлянда з троянд. Ясно-зелена сукня спускалася на хмари і була вся повита пишними гірляндами та букетами з рож і нарцисів. Зірниця тихо ступала по хмарах білими ніжками, і за слідом її ніг хмари вкривались неначе рожами та білими леліями.

Саме в той час од півдня небо почорніло, неначе з неба до самої землі впаала завіса з темно-сизого сукна. Над тією темною завісою несподівано висунувся на небо довгий блідо-сизий гребінь хмар, ніби верхи високих гір несподівано вирости з землі. Сонце кинуло замираючі проміння. Довгий гребінь зачервонів, як мідь, подекуди облита кров'ю. Верхи хмар запалали пекельним світлом. Над хмарами спалахнула веселка і увінчалась в середину неба гострим кінцем. На чорному фоні неба заблищали стрілами блискавки, загуркотів у хмарах грім. На хмарах з'явився чорний баский кінь з вогняними очима. На коні сидів Іван Громолик в червоному вбранні. Його гарне смугляве лице світилось червонястим відблиском. Щоки аж палали рум'янцем. Великі блискучі очі сипали ніби іскрами. Іван Громолик катав конем по хмарах. Кінь басував, неначе грався на хмарах, з-під копит сипались на хмари іскри й звивались блискавками. Блискавки крутились по хмарах, ніби гадюки, і сипались на землю, на ліси, на села, мов вогняні стріли (*Іван Нечуй-Левицький*).

3. ВЕЧІР НАД ДУНАЄМ

А сонце вже сідало. Високо, високо над небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо жевріло як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла. Засяяла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної крижі. Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими. По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув парохід і

виразно виткнувся на палаючому обрії як з чавуну вилитими чорними шоглами. Захвилувалась вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась – і вдарила з глухим стогоном в пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок. І знов усе стихло. Тільки сполохана річка, гойдаючись в своїх берегах, мелодійним хлопанням жалілась жовтому пісочкові на докучливих гостей.

Зачаровані подорожні сиділи й мовчали. Ось збігла на берег дівчина, прихапцем зачерпнула міляними кухвами жовтої води і знов подалась на прикрий берег. Ось ставний чабан в своїй мальовничій білій одязі привів до води коня напувати. Кінь порскає, голосно втягує в себе воду і, напившись, чвалає назад, ліниво переступаючи з ноги на ногу. І знов усе тихо. Кордонна сторожа розклала на тім боці багаття, червоний відблиск від нього осяває нижні гіллячки чорних верб, додаючи ще більше принади чуловій картині наддунайського вечора (*Михайло Коцюбинський*).

4. ВЕЛИКДЕНЬ

Збиралися до церкви. Сестра вертілася по кімнатах, забувши утому, вся біла в своїй легкій одязі, як весняна хмаринка. Тепер було для неї найбільшим у житті питанням, які стрічки надії: блакитні чи блідо-рожеві. Ми всі втрюх мудрували над тим трудним питанням і після довгих вагавь спинились на весняному кольорі неба. Рожевого було доволі на щічках і на губах.

Ми одчинили вікно і вдивлялися в туго напружену пітьму, що готувалась прийняти у себе оксамитовий згук першого дзвону. Вже коло церкви палили смоляні бочки. Мури зарожевіли, здригнулись і попливали кудись у світ, а ми відчули тривожне чекання святочних зір.

Дзвони гудуть. Юрми розбуджених згуків тривожно несуться в повітрі, а по чорній землі, скритий у пітьму, пливе людський потік. Шелестить літнім шумом нова одежа, пахне запашним милом й шафранним духом свіжої паски. Виразно ступають каблучки по сухих тротуарах, за шибками темних, опустілих вже хат по-великодньому блима світло лампадок.

Мури церковці хитаються серед гострих тіней з тополь і малюють на ті чорної ночі невидані замки. Пірнаємо в юрму. Круг нас світяться воском похуділі за піст обличчя, мішанські дівчата в туго сплетених косах, ще мокрик од лугу, тримають у пальцях, неолмитих од фарб, клунки зі свяченим.

У церкві вже душно. Повітря густо блищить вогнями, як тяжке золото вітвара, і спів духовенства вставляє в нього, як в рами, великодні картипки. Мама хоче молитись, шукає місця, де б стати на коліна. А мене й сестру тягне на цвинтар. Ми знову впірнаємо в пітьму, в радісний блиск оновлених зір, в помолоділий гомін людей і, жадібно п'ючи нічну прохолоду, дивимось заздро, як обскубують діти срібний оксамит вербових бруньок.

Нам весело нині. В стриманім гаморі голосів, в церковних співках й вогнях, в хвилюючій повіванні весни, нарешті, в самих нас – якість сподівання. Щось має статись.

Та ось рушило небо, позеленівши на світланні наші обличчя. З церкви, при радіснім дзвоні і співах, вилився вогняний струмок з палаючих свіч, рис та облич, щоб влитись в море принишклої юрми, яка принесла святити паску (*Михайло Коцюбинський*).

5. ПРИЧУДИЛОСЬ

Іван виходить зі стаї. Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля ватри. Вівчарки обступили Івана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як вслетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чулоть навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ця полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, окрім цих двох полонин? Одна послалася долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорні пастух.

А може, нема нічого. Може, ніч затопила вже гори, може, зсунулись гори, роздушили усе живе і лиш одно Іванове серце глухо калата під кіптарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, почина ссать йому серце. Щось велике, вороже дулить його, ця затверділа тиша, байдужий спокій, цей сон небуття. Нетерплячка стуга йому до голови, за горло хапає неспокій і, стрепенувшись раптом, він з криком, уполлоканням й зойком кида собою у полонину, щоб серед гвалту вівчарок дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Одзивають на крик збуджені гори, повторюють в тривозі далекі верхи, і знову зімкнулась розбита тиша. Вівчарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилося ще сумніше. Схотілося сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: „Іва-а!“ Чи, може, йому причулось? Ні, вона тут. Серце калата в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди іти? І знову долітає до нього звідкись: „Іва-а!“ Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудюю не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї (*Михайло Коцюбинський*).

6. НАРОДЖЕННЯ СИРУ

Тиша і пустка. Може, там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у це віриться мало. Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, віє тиша.

Лиш в стаї тріщить негасимий вогонь і все висилає дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З полиці під дахом, де сохнуть великі круглі буханці сиру, повіває на ватага вітер, але не може прогнати запаху вугілля, сиру і овечої вовни. Бо тям самим пахне і ватаг. Він сидить серед свого начиння, як батько серед

дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, сир і посуд — все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розціпає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям руки. І так застигає над молоком.

Тепер має бути тихо, двері замкнені, і навіть пастух не сміє кинути оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому чеканні. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що на споді в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закрутують лікті, щось плещуть, бгають та гладять там всередині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескаті боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені води дзвінко стікають в посуду.

Ватаг легко зітхнув. Тепер і пастух може вже плянути. Славний родився сир ватагові на втіху і на пожиток людям.

Одчиняються двері наростіж, ватра з радості лиже чорний котел, і серед диму і вогню блищать у пастуха білі зуби.

А коли сонце заходить, ватаг виносить трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що сир йому вдався, кулеша готова і діжки чекають на нове молоко (*Михайло Коцюбинський*).

7. СОНЦЕ

Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Оверко не може без шпук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крилатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до влюдови, здається, заналго гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутися до нього спиною крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце, я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів. Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зіпнутий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш, я охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Ти тільки гість в житті моїм, бажаний гість. Коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе, ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у фейсверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої.

Дивись же на мене, сонце, й засмари мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала. Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти.

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шеліт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підладьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копичі вовни, звисли з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, землі, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар (*Михайло Коцюбинський*).

8. КАМ'ЯНЕЦЬ

Кам'янець, як глянути на нього здалека, стоїть в долині. А прийдеться їхати, то на горі, та ще й на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись-то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля репнула, середину ж зігнуло докули, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потекла. Смотрич, як от Хорол завбільшки, і де-де реве по камінню. Попід річкою, де місця стало, люди, що та мурашня, купки собі понагортали і жують. Глянеш згори – голова закрутиться, глянеш знизу – шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лиш півдаха, інша під каменюкою стоїть, як під полою в батька. Каменюка нависла, а хатина гулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати, конче треба через воду. С міст, ще турецький, кажуть. Ідеш над безоднею, бо гора з горою тим мостом зведена, тільки вода шумить під ногами. Тут, повище мосту, притулилася до стіни башта, а пониже, ступенів з двадцять від башти – Польська Брама. Стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона й через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польському боці під скалою ж. Та склепіння розвалили, лиш купа каміння серед Смотрича стоїть, де воно впало. У стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зосталось. На стіні від мосту, справа від діри, католицький образ висить – свята Ганна. Зліва була башта, а тепер руїни. Оце все зветься Польська Брама. За нею в праву руку повз самісіньку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: одна, що нагору, йде в город крізь Вігрянку Брамку, а друга йде долиною повз тепер пусту порохівню, що ген-ген стоїть від Польської Брами, і в город не виходить.

Хто був у Кам'янці, той мусить знати Губернаторську площаль, по боках якої всякі доми йдуть: і малі, і великі, і білі, й сірі. А далі по один бік стоїть дворянське собраніє, а проти нього по другий бік на розі довгий кількоповерховий дім, і за ним білу церкву видно з зеленим дахом – собор (*Анатолій Свидницький*).

9. НА БАЗАРІ

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коней за хвосту й вигукували, як двісті літ тому.

Бігали, допотіли перекупки. А біля блискучих гір горщиків стояли поважні гончарі Полтавщини. Савко і рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру, і викрикували:

– Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикував пізнати своє.

В натовп падало біле сонце, й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче. Полапав зелену хустку, погладив її ніжно і ледве чутно промовив:

– Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись, впірнув у натовп. Потім знову підійшов до Савка й товенько, ніби горох розсипав, запитав:

– А що, Савко, чи не чув ти, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку і зітхнув.

Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують шітники і біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іде з тодину походили – ніхто не признає. Що за напасть!

Підійшов до Савка Онисценко з комбезаму, на вухо сказав:

– Тут вони, солончани.

Вдарив себе Савко по потилиці, покликав рудого міліціонера, схопив гвинтівку й побіг. Кинувся до волості, скочив на кобилу і гайда за солончанами...

Затривожилися базар, гончарі заходилися складати горщики на вози, циганчата потягли за хвосту коней, посунули люди до дворів. Тільки шітники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий парід. Десь кричали перекупки (*Микола Хвильовий*).

10. ЗЛИВА

Із західного краю на Харків насувалась гроза. Поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогненними очима, грізно й незадоволено буркотіла. Коли б в цей час якийсь допитливий горожанин зійшов, скажімо, на Холодну гору і, приставивши до очей бінокль, подивився на поля й дороги грозової магістралі, він не тільки міг би бачити розтріпаних та переляканих подорожників й не тільки дістав би можливість спостерігати, як панічно тікають на схід якісь підводи, але і, можливо, поспішив би негайно сигналізувати небезпеку принаймні в напрямку тих безтурботних тротуарів своєї столиці, що ними шпашірували його добрі знайомі.

Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшний ураган. Нікому й на думку не спадало, що скоро все полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо штурляло на брук своє золоте проміння, остаточно зачарувало всіх: святкова публіка весело пивала по асфальтових тротуарах і, цмигаючи своїм строкатим вбранням, безтурботно шпелестіла симпатичним міським гомоном.

Але от гроза нарешті доповзла, і дракон розкинув свої крила над околицю. І тоді якось враз, блискавично над костюлом повисли темно-сині шмаття авангардних хмар і грім уже забуркотів чітко, голосно і недвозначно. Якось враз знялась курява й завертівся передгрозовий вихор. Закрапав рідкий, краплистий дощ.

І милі до цього часу харківські вулиці перетворились: ласкаве сонце зникло з теплого неба і тільки зрідка викидало на брук свої перелякані проміння; автобуси тривожно заревли до цього часу спокійними сиренами; навіть зареєстровані по фінівдіалах породисті й слухняні собаки, загубивши своїх хазяїв, з виттям і скавучанням раз у раз почали тикатись у підворотні, як справжні бродячі пси.

Так, вже було пізно: чорний дракон важко, міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнулась огняно-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала місто різким, удолопокаючим ударом розлотованого грому. На землю впала фантастична півтемрява, й забушувала шалена злива (Микола Хвильовий).

11. НЕЗАЙМАНА ДІВИЦЕ ДЕСНО

Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Всі були народжені для любові, і мали всі талант до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули. І гнів і ненависть, які були огидні їм щле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця. І все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя стародавніх. Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні тасмниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні Бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах на зло робочим людям в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній годі ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голій. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи майі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж

боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я – здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима (*Олександр Довженко*).

12. НАРОДЖЕННЯ МАРІЇ

Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду бугтя, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла і землі.

Тих пару днів, що прожила з заплющеними очима по народженню, не входять у рахунок. Це не значить, що вона не бачила неба й землі. Вона вже чула їх, бо була еством, яке ворушилося, чуло голод і голосно про це нагадувало.

Тепла й радісна мати її з побожним здивуванням подивляла свою першу мриво – дивіться, жива, репетлива дійсність, і ім'я її Марія. У неї личко справжнє, рожевеньке, з білим мачком на крихітному носу й червоними плямками на щічках. У неї будуть оченята. Будуть оченята, і вони бачитимуть. У неї чоло, а за ним хорониться брунька розуму, яка от-от розів'ється, розвіє її пізнає добро і зло.

В її жили вливалися нові червоно-бальйорі частинки життя, яке з неймовірною майстерністю будувало клітинки, розтинало їх, ліпило чудесні вибагливі форми вінія творіння. Творилися великі таємниці, і першою з них було прозріптя очей і пізнання сонячного світла.

Була весна, цвіли дерева, кричали птахи, і парувала пітна чорна земля.

Пізніше щодня сходило сонце і щодня заходило. Цвіт опадав, сіявся легким пухом, торкався землі й стлівав. На гілках зав'язувалися зеленухи, обтрушували ознаки зародження, більшали і квапилися дозріти.

Сонце весь час працювало. Засилало зливу, наганяло пелехаті хмари, бризжало, грюкотіло та ставило від краю до краю семибарвну веселку. Зелений лист тоді обляжений прозорими краплями, кетяги недоспітих яблук оздоблені рубінами, топазами, аметистами. Похилелі лани пшениці зводять спини, ніби ченці по довгій молитві.

Земля повертає боки. Вишні, черешні набули властивих барв, барв крові та сонячного променя. Вони прозорі хрустально. Яблука, сливи й виноград налитися соками і також прозорі. Пити й н'яніти хочеться. Ліси загорілися пожежею, горіли, не стліваючи. Полум'яні язики відривалися від гілок, поволі спадали до землі й кричали під ногами.

А після озивалася північ. Великий Віз скочувався далеко вниз, зорі чітко хрустали на сталевому небозводі. Курчилася сердитим кулаком земля і натягала м'яку білу рукавицю.

Маленька Марія йшла вже з життям (*Улас Самчук*).

13. ВЕЛИКЕ СВЯТО

Корній упорав уже все на дворі. Там більше немає роботи. Надходить велике свято. Як заспівають перші півні, треба вставати і поспішати на всенюшну.

Корній, Марія і стара мати сідають до заставленого стравами столу. Все тут є. Бери, що хоч, що забажається. Все це добре, все своє, зароблене працею і терпінням. Бери, людино, святий хліб, переломлюю і їж. М'який, пахучий, смаковитий. Перехрести своє чоло і скажи: "Дякую тобі, Боже, що сподобив мене ласки своєї і дав змогу лити піт свій на ниві моїй, щоб їсти цей смачний хліб". Переломи і їж. Їж хліб, капусту, вареники. Їж голубці і смажену рибу. Їж кутю зернисту і поливай її соками овочів саду твого. Запий все медом, зібраним з квітів саду твого.

Корній, Марія і стара мати сидять коло столу і їдять Святу Вечерю. Їм весело і радісно. На обличчях спокій, видно сійво щастя – короткого і проходлячого, але все-таки щастя. „Ми, – кажуть Маріїні очі, – не вимагаємо багато щастя. Щастя наше у повноті існування, але кілька разів на рік ми скупчимо його в одне велике видиме щастя, щастя, яке випромінює з наших віч, з наших уст, з наших душ".

Ніч йде. Велика, свята ніч. Спати в таку ніч не хочеться. Балакають про минуле літо, про працю, згадують кожну проливу краплино поту. Корній оповідає Марії про краї далекі, де сонце просто над головою і де тепер літо. „Літо на Різдво?" – „Так, Маріє. Є такі краї. Різдво, мав би пекти мороз, а воно смажить сонце, цвітуть дерева і співають птахи..." – „Боже, який дивний і великий світ!" – „А ти думала, малий? Світ дуже великий. У світі дерева різні. У нас дуби, яблуні, липи. Там пальми, банани. Люди там чорні. Є, Маріє, різні люди, а там чорні. Дикі звірі там страшніші від наших. Там живе лев, живе великий гад, там птахи барвисті і великі. От які є, Маріє, країни..."

Марія думає.

Тоді уместилися спати і замовкли. Лампадка перед образами горить далі. У таку ніч не можна гасити світла. Всі казки розповіли і вислухали, а надворі твориться друга казка. Зійшов місяць, зійшов великий і ясний, зупинився серед неба і дивиться на сонне село. Сплять засипані снігом хати. Тихо сплять і дивляться очима, щоб не проспати всенюшну.

Перший день, другий і третій. Все це свята. Типа минула. Загулялося, і полилася пісня, коляда. Минули дні. Новий рік. Ще дні – і Водохрещі. По селі колодки справляють. Корній не останній. Скликав людей, і викотилися на стіл наливки. Радості було, сміху, музики. По довгій мовчанці заговорила знов Корнієва гармонія. Молодиці пригледували в долоні і дрібно вибивали танці.

Дні покотилися далі (*Улас Самчук*).

14. ТАЄМНИЦЯ ЧАШІ

Сторожко ступає хлопець навколо хати і наближається до самого заповідного місця, бачить при мерехтливому зоряному світлі і торкає пальцями: не зрушене воно! Вкрилося рівними і густими стеблинками трави, недалеко від якої скрізь стали хижі зарості, що затопили низький обвід колишніх грядок.

Втікач перебирав рослини, шукаючи улюбленого зілля. От, мов бавлячись, зірвав кілька схожих листочків – розтер пальцями краєць одного з них: тоді враз озвався пахощ м'яти, тонкий і добрий, милий, як хустка матері.

А вже починало трішки світліти, такою гарною синістю, як цей запах м'ятний. Пронісся легенький вітрець на відході ночі, ніби подаючи знак, що пора в дорогу.

Уява ж сироти затримується, при сутінках передсвітанкових розкриває собі сховок, як видиво. Тут, під зеленню і ґрунтом – святиня, про огненну сиду якої страшно помислити. І стояти тут треба з пошаною – як в церкві.

Тихенько ступив від таємничого місця і пішов з оселі. Коли віддалявся від околиці, зовсім посвітлішало в крайнебі, стало видніти навкруг з тією ще не повною яснотою, яка віщує про прихід сонця.

Поспішив хлопець нерівною дорогою, вкритою довгими смугами рослин, на яких з листкових країв звисали роси – білі і прозорі. Засвічувалися в них іскри. Коли оглянувся на садibu пічника: там, над скарбним місцем, підводилося полум'я з такою великою і променистою сполукою пурпуру, крові, сліпучого горіння, ніби там могутності нашого життя стали і підносять коштовність, відкриту з глибини землі. Палахкогливий стовп, що розкидав свічення, мов прозовиці, на всі напрямки в небозвід, прибрав обрис, подібний до чаші, що сховали її селяни в чорнозем і нікому не відкрили її таємниці, страшно помираючи один за одним в приреченому колі.

Здається, над ними, з нетлінною і неборимою силою, сходить вона – навіки принести порятунк (Василь Баржа).

15. ПОЛЮВАННЯ НА ТИГРА

Сліди: натрапили на тигрів. Сірко пильно обдивився і сказав копитки:

– Стара і друтолїток. Йшли тихо. Не голодні.

А собаки нюхали слід і шерсть на них стала дуба на спинах. Поривалися вперед, натягали повідки, але не рвались шалено, поглядали на людей запитливо.

Тримаючи собак на повідках, пішли тими слідами. Попереду старий Сірко, за ним Григорій, тоді Гринько, а тоді Наталка. Вона тримала вігместер на руці і весь час пильно поглядала на боки, іноді оберталась. Бо кішка – зрадлива твар, особливо ж як стара з молодим. Вона може бути тут близько і може вживати проти своїх ворогів заходів.

Сліди то йшли поруч, то перехрещувались нетлями, крутились по неспрохідних хашах, по такій гушавині, що, звичайно, туди мисливець не залазить. Особливо небезпечні місця старий обходив, весь час не спускаючи з ока слідів і перемащуючи очима кожний нецелений закуток, купи вітролому, каміння. Обминали, виходили з іншого боку, натрапляли на слід і йшли далі.

Минали години. Так вони проходили кілометр за кілометром, переходили розпадки, становики, паді та непрохідні хащі. А сліди йшли собі далі й далі, наvertsаючи на південь.

Нарешті побачили на снігу під деревом два лігва поруч. Старий Сірко зупинився коло них, помацав сніг, подумав, оглянув усе навколо, знизав плечима і сказав:

· Схоже, встали не від спокою.

Пройшли ще трохи: на снігу кілька вепрячих слідів. Тисячі сліди теж – полували.

Так у надзвичайному постійному напруженні та хвилюванні, забувши й про їжу, стежили вони кішок до смерку. Як почало вже сутеніти, сліди довели їх до якоїсь річки.

Тигри тут постояли на низькому березі, подивились, либонь, на заметену снігом річку, пописану посередині полозками, і, занепокоєні підозрілим тим писанням, а може, й дух кінський чи людський вхопивши, повернули круто нагору. Вепрячі сліди подалися просто впоперек, через річку.

Находила ніч, а проти ночі кішок не стежать (*Іван Багряний*).

16. ЗА КОХАНИМ

Ще було темно, ще тільки благословлялось на світ, а в Сірковій хаті уже горів вогонь.

Почувши шерех здалеку, собаки забрекали. Григорій тихо свиснув, і собаки вмить опинилися біля нього, кидалися під ноги, радісно лащились.

На сніг лягла смуга світла: рано повставали Сірки, а може, і не лягали.

Старий Сірко, похиливши голову, сидів насуплений на лежанці, одягнений, і ніби роздумував, що його одягти ще – чи доху, чи козляк, сідлати гнідого чи буланого.

Наталка, така ж насуплена, як і батько, заломивши брови, стиснув уста, щила унти, гаптувала їх білими пушинками. Грицько сидів біля груби і морочився з вінчестером. Мати біля затопленої печі перебирала мерзлі брусниці, розглядала їх, як кристлики крові чи як намисто на долоні.

В хаті була мовчанка гнітота. Грицько гнівався на побратима, що той зник і навіть не попрощався.

Раптом в снігах зашелестіло. Клацнула клямка. В розчинені двері увірвалася хмара морозу. Густа та біла. І перетворилася в людину. Так чаклюють шамани, пускаючи клубами дим. Але такого чуда не втнуть! Зачинивши двері, біля порога стояв Григорій. На закам'янілому обличчі його, на щелепах набрякли жири від надмірної напруги.

Скрикнула мати. Брусниці посипались і покотились-покотились по підлозі, заторохтіли, як намисто. Іще буйніше покотилися сльози у матері. А старий заховав очі під волюхаті брови, і вони посміхалися самі собі під бровами нахмуреними. Стояли так батько і син один проти одного, як той Тарас Бульба з Андрієм.

– А я і знав, що ти прийдеш, сину, – сказав старий задоволено. – Ну, сядьмо, щоб іще зійтись колись.

– Я прийшов попрощатися з усіма вами, – відповів Григорій. Обвів очима усіх і зустрівся з Наталчиними.

Дівчина спалахнула. Прочитала в його очах те, що було в його серці. Почервоніла до сліз, та помалу кров відплинула з обличчя, і вона ще більше збіліла. Рвучко ступнула, потім враз повернулася і вийшла геть.

За стародавнім звичаєм вони урочисто сіли. Сиділи хвилину мовчки, потім звелись, прощалися. Мати, плачучи, тикала синові до рук набитий рюкзак. Батько застібав корячкуватими пальцями гудзик йому на грудях.

Тут увійшла Наташка, виряжжена, як на поховання. Брови рішуче зсунені, уста стиснені. Біла, як смерть, але спокійна. Стала посеред хати біля Григорія.

Ще не розвиднілось гаразд, як з Сіркової заїмки в мороз, що стояв туманом, вийшли і попливли по снігу двоє озброєних, на лижвах, з рюкзаками за плечима, а за ними великий якутський пес. Перейшли падь і пірнули в негрі (*Іван Богрянний*).

17. РІДНА МОВА

Якщо ти не любиш свого народу і нехтуєш його мовою, то хто ж тобі повірить, що ти любиш і поважаєш сусідні народи?.. Мова - це глибина тисячоліть. Це найдорожчий скарб, переданий нам сотнями й сотнями попередніх поколінь, злеланий у пісні, в переказі, в приказці.

Історія живе в нашій мові, в пісні, слово нам доносить з глибини віків прирастаті, радості, сподіванки й горе наших предків. Мова - це душа народу... Дитина росте, чує першу казку, першу пісню, сама лепече ту казку й пісню і розводить свій квітичк слів, що чим далі - тим розростається і все пишніше буває... В її свідомість разом з материнським словом входять звичай свого оточення, через оповідання близьких довідується про діла своїх дідів і прадідів, про подвиги народних героїв минулого. Картини рідної природи з усіма її особливостями, враження від них, виражені словами, входять у свідомість, у душу людини з тим емоційним забарвленням, яке дав їм народ у своїх піснях, казках і приповідках...

Слово рідне! Мабуть, не було жодного видатного письменника, який би від усього свого людського серця не висловив любові до рідної мови і своєї тривоги за її долю, який би не покладав на неї найбільших надій, бо долю свого народу в майбутньому бачив невідривною від долі рідної мови.

Можна було б без кінця-краю наводити приклади глибоких і цінних висловлювань письменників про значення рідної мови для народу і про свою любов до неї, щоб зрозуміти, який дорогий скарб для кожної людини - рідна мова (*Олесь Гончар*).

18. ВИТЯЗЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

З глибини народного життя вийшла поезія Василя Симоненка. Вийшов він з того дитинства, що його в самій зав'язі опалила своїми чорними ураганом війна. Дитинство його чуло ридання матерів, що безуміли від горя над фронтними похоронками, воно брело за ними скородити повоєнні поля, тяжко лобувати хліб насушний. Ступе на ласку було, мінами та снарядами бавилось

його дитинство, коли від запізнілих вибухів десь біля вогнища степового ставали діти інвалідами, ці найменші безневинні солдати народу.

Будь хлопець старший на кілька літ, легко було б уявити його серед численних школярського віку сподвижників, які по всій Україні, услід за батьками і старшими братами, виставляли проти ворога свою нескорену, волелюбну юнь.

Його любов до України – це любов юнака, який широко дивиться на світ, вміє дорожити своєю голубою планетою, цією спільною коліскою людства.

Василь Симоненко бачив народ свій і в його багатющій героїчній історії, і в реальній неминучості майбуття, де українська нація – після тоталітарних жаків імперії, після геноцидів та голодоморів – посяде гідне місце в житті цивілізованого вільного людства. Україна для нього – мати, святиня, вона йому дала крила і снагу, глибину роздумів і художні барви. Полум'яне патріотичне почуття живило бентежну душу поета, щодень вело його в житті, як на подвиг. З поезій його постає образ сучасної молодої людини: цільної і благородної у своїх пориваннях, в устремлінні до високих ідеалів, заповіданих нам ще Шевченком.

Не якимись формальними новаціями вразив нас Василь Симоненко, не умільським мереживом слів, а тією внутрішньою красою, істинністю почуття, інтелектуальною наповненістю, щирим юнацьким поривом, що властиві його найкращим поезіям. Лицарськість притаманна була його творчості та вдачі, його безкомпромісній вольовій натурі витязя української поезії (*Онесь Гончар*).

19. МАКИ

Як молоде зітхання землі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тремтячі маки. Десь у зеленій, бурхливій туші городу, або на окремій грядці, або попід смарагдовою латкою буряків вони попідставляли свої рум'яні чашечки, складені з пелюсток, шпарким променям. Ловлять їх, хочуть наїдти по вінця. Та хитнеться одна пелюстка, гойднеться друга, і вже розтеклося, випилося сонячне тепло, і вже знову треба стояти непорушно, обережно підставляти рум'яні чашечки, чекати – налле сонце свого тепла чи не налле.

Підійдеш до маків, довго стоятимеш, здивований їхньою чистотою й непорочністю, милуватимешся з цюотливості їхнього блиску. І ще тоді, дитиною, не порівняєш їх ні з своїм власним життям, ні свого життя не порівняєш із їхнім світінням. Це порівняння прийде пізніше, коли вже ті маки бачитимеш у спогадах, коли намагатимешся відновити у пам'яті їхній ранковоросяний запах – і не зможеш.

І уявиш тоді своє дитинство великою квіткою маку, яка шойно-шойно визволяє свої пелюстки з тутого бубляха, нашорощує їх, розкріпає й випростовує, уявиш десь посеред городу, в оточенні в'юнкої квасолі, що цнеться по патиках, зазираючи яскравими своїми квітучими очелятами прямисінько в твою душу. Уявиш десь на світанку, коли бентежне молоко туману тече без берегів, а у великій краплині роси, що зібралася за ніч між пелюстками, відбивається весь той шойно народжений світ, шойно народжений ранок, і

тремтять у тій краплині його прохолода, й віддзеркалюється невидимий вітерець і ще щось таке, чому й слів не підбереш (*Євген Гуцало*).

20. ЦАП ФАБІАН

Мудрий цап вибрався на гору і все село відкрилося йому як на долоні. Біля вітряків, що ледь-ледь шелестіли крилами, юрмився наговп, чого ніколи не бувало раніше в такі лихі й скрипучі ночі. Цап легко обігнув Татарські вали й опинився на східному схилі, завше відкритому для вітрів. Тут цап понишпорив в одних, других, третіх, десятих саях, обнюхав і однокінні санчата, але всі вони виявилися порожніми. Заїзнені коні сумно похрумкували, у такий спосіб рятуючись від морозу. Цап без жодної перестороги ступив до ближнього вітряка. Він виник у дверях, як привид, урочистий і безмежно довірливий. Оглянув присутніх і десь у душі порадив, що опинився в такому шанованому товаристві. Було тут чимало люду, якого цап не встиг розгледіти при тьмяному ліхтарі. Проте вже наступної миті цап відчув, що він тут особа не вельми бажана, бо зустрінуто його, мало сказати, неприязно чи холодно, а й вороже. Це було так несподівано для Фабіана, що він од здивування лиш витріщився і впав непритомний, бо хтось бабахнув його кулаком межи очі. Потім його схопили за ноги і безжально шпурнули з вітряка. Хто зна, скільки часу цап пролежав під вітряком, та коли ожив, а ожив лише тому, що змерз неймовірно, то побачив перед собою небо з вимерзлими зорями, примкнуті вітряки і плесо на снігу, вибите саньми та кіньми. І ще типу відчув він дивну і загадкову, од якої одразу ж ущух сильний шум у голові. Він збагнув, що його кипули тут напризволяще, зіп'явся на ноги й покритів додому (*Василь Земляк*).

21. ДО ДІДА

За кращих часів батько любив заздалегідь готуватися у дорогу, до цих тридцяти п'яти кілометрів. Ще звечора змашував воза й високо викладав його луговим сіном, старанно перевіряв, лагодив та натирав до блиску мідні пряжки, яких було безліч на збруї. Мабуть, тому наші, може, й незугарні коненята набирали звияжного вигляду. Самих же коней теж начищував, щоб лисніли вранці, як ті мідні пряжки, а за муки, що вони терпіли, давав їм на ніч зайву мірку вівса. До батога на плетенім вишневім пужалні, котрих тепер уже і сліду нема, чіпляв червону китасчку і ставив у кутку під образами, як символ селянської безкомпромісності. В ті передмандрові вечори урочистістю наповнювалася наша хата. Всі, хто завтра мав опинитися у дорозі па рябчаку, яким застеляли воза, по черзі вмивались у ночвах, зодягали свіжі сорочки, і поки батько шептів перед Миколою-чудотворцем молитву, нам, найменшим, ввижалось далеке та вільне царство, в якому суворо і справедливо править дід Чорногор – батько нашого батька. Ми там уже побували кілька разів, і воно нам дуже сподобалося. Те царство все з хуторів, хати там величезні, довгі, з високими стріхами, у нас коні ходять у шлеях, а там у хомутах, корови там одномасті, червоні. Кладовище обнесене непролазним бузком, посеред села біла кам'яна каплиця. І є там ще одне диво, ради якого варто їздити за тридцять п'ять

кілометрів: по під самісіньку дідову хату з Європи в Азію ходять товарні та поштові поїзди, і кожен паровоз вважає чомусь за потрібне свиснути саме під хатою.

Наші батьки їздили туди, до діда Чорногора, двічі-тричі на рік. А нас, малюків, як правило, не брали (*Василь Земляк*).

22. АБРИКОСИ

Осінь того року була суха, як і літо, – ані дощинки. Земля на шляху пореналася, трава обабіч нього вигоріла, навіть деревій, нащо вже терплячий, і той поіржавів, поламався. Самі порепини в землі кругом чорніють, і, здається, ніби й вони гарячим димуть. Лише від лісу, як дійдемо навпроти нього, вологістю повіває. Там у гушавині по яругах джерел багачко та потоків, більших і менших. На тернах понад лісом павутина блищить, вона висить і на дротах між телеграфними стовпами. Голо кругом, лише де-не-де у полі маленьку приземкувату скирту соломки видно. Та павутиння. Навіть зайці кудись повтікали. Скільки ходимо, ще й разу не бачили.

Ми ідемо босі, а черевики, зв'язані шнурками, несемо через плече – на них ще зима буде. Понуро, мовчки ідемо. І раптом Василь, наче прокинувшись тільки що, вигукує:

– А мені сю ніч снилася Австралія! Наче йду я по Австралії, а кругом жовто-прежовто, і сонце пече. Так жовто, як у Штокаловому садку ол абрикос.

Ніхто з нас не куштував абрикос, бо ні в кого в селі вони не ростуть, тільки в Штокала, на горі біля провалля. Старий Штокало стереже їх удень і вночі, а як не він, то його жінка, криклива і гупнява баба. Вона як скаже посеред двору ввечері: „Га?” – то скрізь у селі чути, і собаки починають гавкати.

Тепер щодня, після оповіді Василя про абрикосову Австралію, ідучи в училище і назад, ми дивимося на Штокалові абрикоси такими очима, що дід кам'яніє посеред садка і свариться на нас пальцем. Тоді ми одвертаємося, вдаючи, що й не думали дивитися на його абрикоси. А їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовто-гарячим багаттям і пахнуть.

Обходимо стороною Штокалів садок і, придержуючи зошити за пазухою, сунемося навсидячки в провалля аж до дна. Над проваллям ще видно, а внизу довкола нас уже сутеніє. Ми мовчимо і водимо очима, як справжні злодії.

– А ці абрикоси і всередині жовті, чи тільки зверху? – шепоче Василь.

– Хто зна. Скоро визнаємо.

Раптом угорі щось наче протупало і зникло, потім звідти покотилася грудка. Ми посхопилися на ноги і задерли голови.

– Не бійтеся, це я, – хрипко сказав хтось ізгори.

До наших ніг потекла дрібна глина, а слідом за нею з'їхав... Штокало. Він тримав обома руками біля грудей кепку з абрикосами (*Григорій Тютюнник*).

23. ПОБАЧЕННЯ

Заходить місяць, глухне ніч. За річкою вже також тихо, лише то в одному краї Замостя, то в іншому чути по вуличках короткий лункий реготок: там теж розходяться по домівках, і дівчата проводжають одна одну, щоб не страшно.

Маня живе від мене через п'ять хат. Коли я йду з училища, вона або виходить на поріг, або дивиться через фіранку у вікно і легенько, потайки, перед обличчям собі махає до мене пальчиками, щоб ті, хто в хаті, не помітили. Я завжди киваю у відповідь, що – бачу.

Ідемо до мосту, а там збігаємо з крутої греблі і понад річкою – до верби. Її спилили ще до війни. Кора давно обсіпалася, спід почав братися мохом, а зверху стовбур блищить, вичовганий посиденьками: бабусі, дідусі і молодші та діти сходяться сюди щоденці на балачку.

Верба холодна. Маня пробує її рукою. Я розстебнув ще не слухняні нові ґашпик на шителі, відкинув полу. Маня сіла. Я таки наважився: узяв її руку. Вона кладе голову мені на груди і легенько, тремтливо зітхає. Я нахилиюся, дихаю їй за комір, щоб зігрілася у своєму легенькому піджачку та ситцевій білій кофтині. Вона тихо сміється.

На річці тихо і зоряно. Під берегом, поміж лататтям плоскається дрібна рибка. Лілій уже немає, обсіпалися, лишилися тільки зелені глечики. Скоро і латаття, і вони поринуть під воду і лежатимуть на дні до весни. Їх видно буде крізь молодий лід, але будуть вони вже не зелені, а червоні, з прозеленцем.

– Пізно. Будемо йти вже. Ляжтимуться дома.

Ми йдемо через наші ґрядки, тримаємося за руки. Виходимо поза хатою на стежку попід шляхом. У нас не світиться вже. Маня легенько, в'яло забирає свою руку з моєї. Вона йде до свого двору, а я стою і відчуваю, як пусто й тоскно робиться мені.

– Маню! гукаю тихо. -- Не йди...

Вона зупиняється і стоїть якийсь час нерухомо. Потім повільно-повільно вертається, опустивши голову. Підійшла близько, припала до мене, хапає мою голову в долоні, і я чую на своїх щоках її мокрі вії і гарячі тремтливі губи (Григорій Тютюнник).

24. ШАХТАРСЬКА ЗОРЯ

Ясної днини сонце над донецькими степами сходить таке яскраво-біле, що не лише на нього чи на крило посрібленої хмари під ним, вона мовби зі ртуті, а й попід сонцем і хмарою боляче дивитися очам. І мружидься від того ярого сяйва, наче влітку, дарма що по чорній землі в'юнються поземця і вітер з морозом струже. Донецький вітер гострий, як бритва.

Якось воно аж не личить: велика ялинка посеред міста, вся у веселих закличних вогнях, і чорний мороз, і така прозора, бідна, з оналого інею, поземця.

Людей на тротуарах навдивовижу мало, хоч уже восьма ранку і сонце вихопилося з-за далеких пагорбів. Підбієм ідуть школярі до шкіл, неспіхом котяться напівпорожні автобуси числісінькими, наче їх уночі мели, вулицями. а

перехожих де-не-де. Це одразу впада в око приїжджому. Проте, щоб не дивуватися з цього, треба приїхати до Горлівки не о восьмій чи дев'ятій, а принаймні о шостій ранку. Тоді місто найжвавіше, бо саме в цей час іде і іде на шахти перша зміна, іде і іде на заводи і кар'єри.

Робоча людина досвітія.

Ідеш вітряною вулицею і мимоволі згадуєш, як сам, здається, іще так недавно біг зимового досвітку на роботу і шулився від пекучого морозу з одним ось вігриськом, а на стрійках біля станції у світлі різнокольорових ліхтарів блищали холодні колії, що немов аж дзвенять, і гув, кликав криткенький деповський гудок. Згадуєш – і мовби теплішає тобі, і вже не так жалить тебе в тонкому повсякsezонному пальті знайомий здавна вітруган (*Тригорій Тютюнник*).

25. РОЗМОВА З ЛІСОМ

Другий день уже йшли ми лісами, я і пес. Вчора я ще трохи стріляв, але за сьогоднішній день не вистрілив ані разу. Пес переконався нарешті, що я не буду стріляти, і при кожній новій okazії вже тільки злегка оглядався на мене й ішов далі, силкуючись удавати, що він також не зважає на дичину.

На нічлігу я востаннє бачив людей. За цілий день не показався ніхто навіть поблизу. І я тішився, що людське лице, людське слово, людський звук не перебиває моєї тихої розмови з лісом, що ніхто третій не стає між мною і життям. Воно розмовляє зі мною тихим шумом лісу, мурмотінням потоку, криком птахів, подає знаки світлотіннями хмар, ледве помітними рухами трави і гілля. Все це, не приглушене, не перебите крикливим голосом чоловіка, промовляє так виразно, так незвичайно вимовно у всій моїй істоті.

Іду й прислухаюся тихому шамотінню дерев, їх верхів, невидних мені знизу з-за гілля. Їх похитує там угорі вітерець, непомітний тут в долині, тихим шумом наповнює ліс. Але від часу до часу, ніби рука пересувається по струнах, — пролітає удар вітру, видобуваючи сильніші звуки, які зливаються в енергійну фугу. Вона звучить іще хвилю йому вслід, поки не розладеться знову на окремішні мелодії, які веде кожне дерево зокрема, і місце розбудженого рокоту заступить знову цей монотонний тихомірний шум.

Сонячне проміння вривається в прогалини незвичайно ясними, яскравими ударами, від яких запалюється ліскучим блиском усе, що стрічає воно на дорозі, — зелена хвоя ялиць, сіра кора гілляк, червона стара хвоя на землі, а краплі роси і зерна ліску світають посеред того сльва самошвітів — горять, згорають і гаснуть, поки я проходжу коло них.

Мені незвичайно радісно, і я спочатку виявляю що радість дуже галасливо. Кричав і прислухався до свого голосу. Стукав гіллякою по сухих стовбурах, відповідаючи старому дятлові на його солідний діловий стук.

Але перший хміль цього стану минув. Я йду мовчки, солідно, не окликаючи навіть пса. Я тихий і стриманий, як саме оце життя, що оточує мене. І тільки радість, тиха безмежна радість наповняє усе моє єство.

Тішуся сяєвом сонця, темними тінями лісу, ніжним дотиком повітря, міцною відпорністю ґрунту, тишею рослинного царства, різкими криками птахів. Зливаюся єством з цим безмежним життям, п'ю сонце і вогкість, розпростираюся в безмежні простори, вривуюся невидними коріннями глибоко в лоно матері-землі і з її глибин тягнуся в далечінь, щоб зв'язати в один міцний вузол цю сиру, повну родючої сили масу з сонцем, повітрям, безкраїми хмарами, з джерелом світу, життя, вогню і руху (*Михайло Грушевський*).

26. ПРОЩАЙ, РІЧКО

Гострий, пекучий біль забиває подих, жахливе почуття втрати стискає мозок. Таке болоче диво бачу вперше: від цілої ріки, колись за діда-прадіда такої повноводної, не залишилося і мокрого сліду. Як часто заздрих її безсмертло, та от приїхав через п'ять років, а її вже нема і ніколи не буде; тільки темно-зелені береги, колись величю-могутні, красиві, немов відлітаючи у безвість життя, свідчили про її віковичність і раптове щезнення. Не хочеться вірити, що ми ніколи вже не побачимо її чистих, начебто сльози землі, вод, не почуємо плескоту ледь-ледь помітних хвиль, не поміряємося з нею силою, як колись-неколись у дні весняних повеней, коли під її могутнім натиском береги слухняно пірнали під вируючі хвилі, підіймаючи аж ген-ген догори тільки розлого-лапаті гілки старих-престарих верб, що нагадували руки казкових велетнів.

Скоривши врешті-решт береги, вона шалено виривалась на волю, затоплювала сади, луки, хати. Тільки найсміливіші вступали тоді в нерівний поєдинок із нею: на маленьких човнах, мов справжні моряки, мотались вони від хати до хати, борючись із стихією, що заповонила без кінця-краю усе навколишнє.

Заспокоївшись, річка винувато поверталася в обійми своїх берегів і за літо сторипкою обларовувала всіх потерпілих у дні її весняних буйств. І так з давніх-давен, споконвіку, з того самісінького дня, коли вона, прийнявши на свої береги перших селян-поселенців, стала колискою невеличкого нашого села і протягом довгих віків була найголовнішою в його долі. Зараз не можу навіть уявити, як би склалося наше життя, не будь у нас річки, з любов'ю названої далекими пращурами Красною, отже, красивою.

Не знаю, чому в пам'яті зринає моя перша зустріч із річкою, може, тому, що вона взагалі моя перша пам'ять (*Микола Мащенко*).

ВПРАВИ І КЛЮЧІ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Вправи

Завдання: на місці двох крапок поставте пропущені букви або апострофи, розкрийте дужки, розставте пропущені розділові знаки.

1. СВІТАНОК

Після п..хмурої темної ночі в котру (не)п..р..ставав хпоскати лапастий дощ розл..ваючи великі (річки)озера по землі поч..нало світати. (Край)небо жевріло рожевим огнем горіло і м..готіло ясным полум..ям. Серед того зар..ва стовпом стояла кривава попруга і переписувала його (на)двоє. Повітря ні ворухнєт..ся стоїть і мліє усюди тихо німо — здаєт..ся немов світ зата..вши в собі дух дожидає чогось. Аж ось пройшла хвилинка друга. (З)за землі на кривавій попрузі неба скочила (не)величка іскорка довга пром..нята стяга протяглася від неї над землею далі вик..тивсь серп огне(н,нн)ого кіл..ця — і пучок світу поливсь ро..ливаючись по горах лісах по високих будівлях. Далі все більше та більше випливав (з)за землі широкий серп, мов хто (не)відомий підсував з того боку г..ряче іскристе коло. Ось і все воно випли..ло — чисте та ясне граюч(и,і) своїм світом. Застрибали його пром..нясті голки по землі загнали ясні іскорки по росі (розст..латись)лягали різні кол..ори по воді. Світ зрадів пра(зн,здн)нкуюч(и,і) своє величне свято. Сине пл..боке небо розгорнуло своє бе(з,с)крає поле немов казало котись по мені куди хоч і як хоч — я буду розст..латись розрівнюватись перед тобою щоб (не)було тобі ні впишу ні перегороди. І справді на н..ому (не)було ні плямочки ні смужечки чисте високе пльбоке! На другому кінці стояв тіл..ки місяц.. блідий похмурний мов старий лисий злодюга витуплювався на одному міс..і боя..ко блимаюч(и,і) своїми темними плямами на сонячне ясне обли(чч,ч)я і (де)далі все бліднів та зникав мов ро(з,с)тавав від гарячого лизання довгих пром..нястих язиків. Вітер ск..тившись з гір у д..лини ховався по темни(х,м) яра(х,м) і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам (Панас Мирний).

2. ДИВНА НІЧ

То була дивна пишна ніч! Доки житиму тебе (не)забуду. Ніколи ти не зникн..ш з моєї пам..яті така ти була гарна та пишна (не)наче я покинув землю й перел..тів в якийсь палац чудно й чудово осяяний за який оповідають в ка..ках. Коли в уяві давніх греків були такі Єлисейські Поля де походжують душі поетів та філософів коли було таке підземне Плутонове царство де перебували Прозерпіна й Еврідіка то це були пишні поля було пишне царство мрійне фантастичне пишне хоч і мертве все в (пів)тонах та сутінках з тихим (не)рі..ким блиском з своєю ор..гінальною красою й поезією з якоюсь поетичною одличкою од різних тонів ясного сонячного дня.

А наш човен все летів як стріла самою сер..диною річки по бистрині. Човен ледве коливається мене сон (не)бере. Мрії невпи(н,нн)о сновигають в уяві й прог..няють сонноту й дрімоту з очей. (Не)забаром пишна ніч погасила й мої

мрії бо і (в)горі й (на)низу і на землі й на воді все стало однією мрією то певн.. була мрія неба ус..ого світового життя. Це була не ніч ясна та прозора а (не)наче глибока дума самого Бога мрія й дума його творчої сили як сотворити ще кращі нові світи. Сили небесні (не)наче вгамувались од де(н,нн)ої праці й одпоч..вали в мріях тієї дивної ніби (не)земної ночі заколихані в спокої.

А ясна смуга на воді все ширшає біл..шає та довшає стає золотим плесом, сягає вже (в)подовж Дніпра, неначе золота дорога в якийсь рай в якийсь мрійне царство. Золоті дрібні хвил..ки др..жать переливаюг..ся мов живе срібло. Човен пливе тим золотим шляхом. (По)зад човна темна аж чорна безодня. Зоря пок..тилася в небо й осяяла круг коло себе. (От)от почне вже світати (*Іван Нечуй-Левитський*).

3. ДО КР..НИЦІ

Барометр ун..рто показував „дощ“ хоч.. в той день (не)капало наві..ь і сон..це бл..шало часом кріз.. хмари. Ми дуже гнівались. Старий (не)потрібний струмент він і на крих..тку (не)хоче посунутися на сухен..ке хоч.. нам дуже потрібна година. Ах як досадно що від тої тонен..кої стрілки залежат.. де й як ми стрін..мо під десяту п..ятницю піч.. звичайно прозаїч..но на лівку чи серед співу людей і вогнищ на ярмарку у Кр..ниці.

Їхати (не)їхати. Їхати (не)їхати. За годину ві(д,т)ходит.. поїзд.

(На)щ..стя в кожній людині є трошки авантюр..ста. Сидимо у вагоні. Звичайно коли дощ.. буде то там де лишився барометр а не в Кр..ниці. У вікна дивит..ся степ і все (з,с)пливає як бе(з,с)конеч..не море.

Ми (з,с)ліз..мо на ро(з,с)..їзді а звідти до кр..ниці верстви ч..тоти (не) біл..ше так що підемо пішки.

Кошик з ш..лкою і хлібом буд..мо не..ти по чер..і. Але мені пр(е,и)хильникові (рівно)правності жінок (все)таки жалко вгащати лицарс..кий дух і в душі пр(е,и)сягаюся що сам понесу кош..к. П..гано тіл..ки що в другій ру..і дов..деться не(з,с)ти калош(і,и) бо (з,с)даст..ся дощу таки (не)буде. Тоді мені починає (з,с)даватися що (рівно)правність (все)таки краще.

Тим часом ми їдемо й їдемо а сонде котит..ся (в)низ і ро(з,с)л..пяє хмари. Вже вопи зал..гли на (видно)кру..і як розбійники по ровях і (не)знаєш що буде далі як сонце шезне.

Ось наш ро(з,с)..їзд. Треба вилазити. (На)(в)круги поле ро(з,с)різане шляхом і (ст..)літніми деревами. Блукаємо (по)між дерева широким шляхом (в)зад і (в)перед. Отут десь пови(д,нн)а ж бути дорога. Минає так ще з (пів)години. На напче щастя щось т..рахать. Візок міш..ний коник круглен..кий дядько статеч..ний. Він може заве(з,с)ти в Кр..ниці. Ми щ..ро дякуємо (не) варто підемо пішки тіл..ки ч..тоти верстви. Але дядько уперся що до Кр..ниці (най)мен..ше десять верстов. Ми іронічно хитаємо головами і наймаємо підводу. В душі я нишком радію що конфлікт між (рівно)правністю і лицарс..кими обов..язками ро(з,с)в..язався для мене щас..ливо і пакую в підводу кош..к і калош(і,и) (*Михайло Коцюбинський*).

4. ДЕБЮТ

(Най)більш турбувала мене одежа. Ш. коладна в рогіжку п.р.роблена з старої панс..кої купл..ної на товчку. Вона мала цілком порядний вигляд тільки на ліктях трохи протерлась. Я почув наві..ь пр..крий холодок в лікті коли виліз з вагона і побачив на станції якийсь парабан. Я відгадав. Це були коні вислаті з економії і голений хурман в широкій бурці в шкіряному картузі взяв з рук моїх чемодан і навіть підсадив „пана навчителя”.

Сірий осі(н,нн)й ранок курнвся дрібною мжичкою а в ній ши..ли наче (напів)забута ка(з,с)ка дерева поле оселі.

Щоб зовсім прогнати сон і підбал..оритись трохи я почав уявляти собі нових х..зяїв. Усі вони наче живі вставати (по)волі в моїй уяві х..зяїн х..зяйка і їхні діти такі ласкаві добрі а я був у центрі і все круг мене тіл..ки вертілось.

Я п..р..жив (чи)мало гарних моментів упивався владою мені було тепло у тому гнізді. Але (по)волі коли ми минаємо верству за верствою і холодна мжич..ка проймає тіло та (з,с)г..кає з лиця за комір яюсь втрачаю свою п..зицію і центр займає ворожа чужа родина. Коли ж (з)за горба показалось (на)решті солом..яне царство панс..кого току з сті(ж,шк)жами скир(д,т)ами та ож..редами з бе(з,с)конеч..но довгими стодолами та воловнями я чую як моє тіло стає холодним і залубілим і намагаюсь (не)цокот..ти зубами (Михайло Коцюбинський).

5. ДЕСНА

Тоді Десна була глибокою і бистрою річкою. В ній тоді ще (не)купавс..(ні)хто і на пісках її майже (ні)хто ще (не)валявся голій. Ще (ні)коли було усім. Були всі тоді трудящі чи малі. Дівчата (не)купались навіт.. у свято соромляч..сь ск..дати сорочки. Чоловікам (з)(давніх)давен (не)личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров..я. Купалис.. тіл..ки ми малі. Була тоді ще дівкою Десна а я зд..вован..им мален..ким хлопчиком із широко ро..критими з..леними очима.

Благословен..а буд.. моя (не)займан..а дівиче Десно що згадуюч.. тебе вже много літ я завжди добрішав почував себе (не)вичерп..о б..гатим і ширим. Так багато дала ти мені подарунків на все жит..я.

Далека красо моя Щасливий я що народився на твоєму бер..зі що пив у (не)забут..і роки твою м..яку в..селу сиву воду ходив босий по твоїх ка..кових вис..лах слухав рибал..с..ких розмов на твоїх човнах і казан..я старих про давнину що лічив у тобі зорі на п..р..кинутому небі що й досі дивляч..с.. часом (у)низ (не)втротив щас(т,т)я бачити оті зорі навіт.. у буде(н,нн)их калюжах на жи(т,тг)євих шляхах (Олександр Довженко).

6. З ДИТИНСТВА

Приємно бродити по тепли(х,м) калюжах(х,м) після гром(у,а) й дощ(у,а) чи ловити плучок скаламутивш(и,ї) воду або дивитись як тягнуть волюка. Приємно знайти в трав(ї,й) пташине кубло. Приємно їсти паски й крашанки. Приємно спати у човн.. в жит.. в прос.. в ячмен.. у всякому насінн.. на печ.. І запах всякого

насіння приємний. Приємно тягати кошик до стог(у,а) й ходити навколо стогів по насі(нн,н)ю. Приємно, коли яблуко про яке думали що кисле виявляється солодке(им,е). Приємно коли позіхас дід і коли дзвон..ть до вечірні літом. І ще приємно і дуже любив я коли дід розмовляв з конем і лошам як з людьми. Любив я коли хтось на дорозі (в)ночі (не)знайомий проходяч(и,ї) повз нас казав „здрасуйте”. І любив коли дід одказував „дай бог здрастувать”. Любив коли скидалась велика риба в озері чи в (Д)д)есні на заході сонця. Любив їдуч(ї,и) на воз(ї,у) з луг(у,а) дивитися лежач(ї,и) на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив коли віз сплявся коло хати в дворі і мене переносили со(нн,н)ого в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пгапшиний щebet у сад(у,ї) і в полі. Ластівок любив у клуні деркачів у лузі. Любив плескіт води весняної. І грім хоч мати і лякалась його любив я з дощ(е,о)м і вітром за його подарунки в сад(у,ї) *(Олександр Довженко)*.

7. МІСТО БЛЯ МОРЯ

Сонце ще далеко за обрієм. Його дотики до хмар (ледве)ледве можна розпізнати. Це навіть ще (не)дотики. Це погляд (з)далеку від якого голубіє небо на тім місці де зійде сонце. Море спокійне й темне. Повітря (в)ночі чорне а телер сіре і можна бачити за (хвиле)різом за маяком тіні парусів тр..ох шаланд. Ми вийшли з готелю. Вулиця мокра від роси. Біло горить ліхтар він (с, з)блід як жінка після пристрасної ночі. Перед готелем (не)великий бул..вар що обриваст..ся до порту. Маяк уже погаш..но. Пароплав з чорним димарем і тр..ома ч..рвоними на ньому смугами видушує з себе дим що (по)малу сотаєт..ся в повітрі й заволікає портовий вокзал портові будівлі і склепі будівлі (зерно)перевантажувачів залізничні вагони на естакаді. Пароплав із жовтим димарем (по)малу підносить на (грот)мачту прапор темний квадрат на білому полі. Капітан зявляє цим що він с..огодні відпливає з нашого міста до своєї країни за море.

Ми йдемо серединою бул..вару в напрямку до східців у порт. Бул..вар пагадує клітку зоологічного саду з якої вивезли звірів і лагодят..ся її почистити. Ще (не)повиходили підмітал..ники поливал..ники й чегурії — люди що мают.. повне право (з)(не)важати нас вони знают.. наші гріхи і бруд. Бля пам..ятника французькому герцогові стел..т..ся (в)низ ш..рокі східці. Герцог показує рукою своє задовол..(н,н)я з моря й торговел..ної гавані що л..жит.. просто перед нами. Він (не)дивит..ся (ліво)руч де війс..кова гавань ще (ліво)руч де за будівлями на молу є море й на в..сокому бер..зі рештки старови(н,н)ої турецької фортеці *(Юрій Яновський)*.

8. ВЕЧІР НА ОЗЕРІ

Я любив зустріч..ти веч..рні прельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку (с,з)падали липкі тумани і води тихо парували на захід тоді вогня..а куля пр(е,и)красного сонця пци..ла за ліси — туди за Атлантику за океан. (Над)ходив вечір. Моя (старо)світська бабуся годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала швинтар і перес..кала даль

біля бага(т,тг)я, що раптом (с,з)палахувало серед степ(у,а). Тоді на глухому (пів)станку кричав паровик, і прол..тала ст..жка огнів. Нарешті (над)ходило надплесне. Я (с,з)тягував на ботфортах ремні й брів у болото. Сторож..ва стоянка була на сході, так що перед.. мною стояло все оз..ро і було воно в б..грпнц..х веч..ррової з..рі. (Над) озером пли..ла м..яка й т..ндітна тиша. І тоді в селі ..звонили до Вечірні. На небі вже булькали зорі і із степу йшов ле..кий димок пожар..ща. Починався (пере)літ. Тасмними кажанами носились над водою чирята. Моя „бельгійка” (раз)(у)(раз) розр..вала пострілом матовий пр..смерк.

Це були ч..дові вечори і я їх ніколи (не)забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там де пахли осоки й своїм запахом викл..кали х..мерні а(с,сс)оціації вже давно там ріже земля чиний і могутній трактор. І тільки я все шукаю нових і(л,ш)юзій до нових (не)відомих берегів (*Микола Хвильовий*).

9. ПОЖЕЖА

(У)ночі палало село. З неба злякано ливився (в)низ поблідлий місяць і ховаюч(и,і)сь у хмари тікав і з жахом оз..рався назад на полум..я. Дерева х..тались і від страху найк..вши голі віти ніби силкувались вт..кти; а вітер гасав над полум..ям (с,з)ривав з його головні штурляв ними в сусідні хати ро(з,с)кидав і лютував свавільно й (без)пардо(н,нн)ю. (По)біля(ж) полум..я бігали м..тушитись мален..кі без(з,с)силі люди л..мали руки й кричали до неба до місяця до полум..я. Кричали до бога до чорта до людей. Полум..я ж росло, вітер грався ним місяц.. з жахом тікав серед хмар і (не)було порятунку ні від неба ні від чорта ні від людсй.

Місяц.. утік небо посіріло а коли зовсім розвиднілось вітер стомився і вогонь ліниво байдуже (ні)крихти (не)вважаюч(и,і) на людей наче й не їхні хати він пожег став погасати. Куріли чорні обгорілі сволюки балки (не)догоріла солома куріла теж байдуже ліниво стомл..но. А з того боку де згоріла половина села (с,з)ходило сонце весняне і раді(сн,стн)є. Напловать йому на (не)догорілі балки на сірі чорні обли(ч,чч)я на дику тугу на повислі руки маленьких людей. Вони собі уміте веселе сміюч(и,і)сь шило з того боку звідк.. ні(с,сс)я всю ніч вітер звідк.. тікати і хмари і місяць (*Володимир Винниченко*).

10. НЕМА ДОЩУ

Таке син(с,с)е поле аж в очах мініт..ся.

Земля л..жить кол..тою грудюю і на пащині ро(з,с)копини мов рани (не)мас дощ(у,а)!

І со..не висить у повітрі як в..лике гартоване ядро що (от)(от) здаєт..ся (в,у)паде на (син..о)голубі небесні води і тіл..ки тоді підуть рясні дощі та (с,з)миють сухий лишай землі що ро(с,з)..ятрився і горить під сонцем.

Спека така що варит.. в..ялит.. людину бо пащія давно (в,у)же (з,с)хилила мов п..яна на схід голови; верби край дороги засти..ли – жовтувате лис(т..)я (с,з)попеліло і (в,у)криті густим шаром пил(у,а) вони стоять.. закам..яні(і,и).

Наві..ь будяк отой молодец.. що шапку (на)бакир перед сонцем носит.. і той ни(с,з)..ко (с,з)хилив голову вп..явся своїми сивими лапами в землю та так як (не)скаже всякому.

– (Ні)чого (не)можна вдіяти – нема дощу! За себе (не)ручуся може дов. дет. ся пожовтіти як і верби – і хмурит. ся (Григорій Косинка).

11. БЕРЕЗИ

Хай простять мені смугляві берези!

Вони в селі Ч.рному стоять над ставом мов соромливі дівчата що вийшли купатись роздяглися і (з,с)пустили до колін свої білі сороч..ки. Їх ноги мие зелена вода ставу стан обі..мають сосни а куч..ряве гі(л,лл)я цілують веч..рами зорі ранками сон..це. Тоді берези ще біл..ше соромлять..ся закривають засмаж..ними (руками)гі(л,лл)ям краєч..ки своїх очей і (от)от пирспуть зо сміху. Але на їх суворо дивит..ся дуб гладить вітрами лисину осокор сумно хитас головою стара верба і погов..р шумить борами.

Соромом горят.. тоді берези (не)має де (з,с)ховались пр(е,и)сісти стоять ро(з,с)п..резані а сонце с..че над ними ч..рвоний оксамит. Благодать Божа (Григорій Косинка).

12. У СТАЙКАХ

От і Стайки. Отаку мудру назву дали Стайки. Слово (з,с)правді стоїть на горбах наче стайки кіп хати вир..нають довгими рядами ктуні схож(и) на стоги сіна а хліви на (пів)копи. Бідне сіл..це так.

Перша хата на о(д,т)шибі в..села якась вимазана ще з (В,вс)ликюдня вона (з,с)даєт..ся ще й досі хвастає боки (де)(не)(де) пок..лупані виставила (не)хворощ.. зеленою побралася мов до танців. На подвір..ї на смітнику кублят..ся мляво кури і стоїть у ж..вту хустку вив..язана літня вже жінка на курей шось гримає.

Загледівши на подвір..ї пару биків Короп думає х..зятіс..кий двір. Поспішає води попросити.

Зайдіть (не)охоче сказала жінка і додала Тут цих вибачте (горбо)грусів (день)(у)(день) партіями ход..ть аж страшно.

Короп поч..рвонів. Жінка набрала в сінях кружку води вин..сла її на ганок та подала мат..матикові а сама руки фарту..ом вит..рла і ждала. Вона (з,с)міряла очима Корона штани пр(е,и)нош..ні хоч.. з сукна доброго на кофту дівці такого виміняли піджак ще з гудз..ками позолоч..ними були о(б,п)юдані видно з..леним сукном повит..ралися.

Короп пр(е,и)пав до води ковтнув поставив кружку на приз..бу подякував старій а сам думав їсти їсти... (Григорій Косинка).

13. ВІЧНЕ СЕЛО

Коли(б) не така земля коли(б) туг голі скелі росли коли(б) тут (не)було стіл..ки сонця.

На степи яри ліси навалитася зима. Хати дим і жаріюч(и,и) вогники віконечка. Скр..плять намерзлі ворота вулицею (д,й)дуть ошубкані в кожухи українці. Під їхніми ногами р..пить мороз.

Степами гудуть хуртовини. Широко ро..махнувся західний вітрис..ко і б..с могутнім крилом українс..кий простір. А село мітно впилося ярів та пригірків. Кіштем вгризлося у масткий чорнозем й накрилося стріхами й садами. Сил..не (тисячю)літнє кулац..ке село.

У селі м..настир. Б..гато віків ро..носився над селом його в..ликий ..звін. А коли весни пр(и,е)ходили коли зацвітали яблуні коли небо наб..рало барв вина від заходу в..чірній монастирс..кий дзвін тоді потужно виривався з квітучого моря і довго дзв..нів під в..шневими хмарами.

І було так б..гато віків. Мінялися люди мінялися стріхи гусли і ширшали сади. Рили землю вир..вали з неї камінь. На місці дерева ставали мури а монастир і ..звони весни з цвітом сонцем та соловейковим співом були ті(ж) (Улас Самчук).

14. ЗОРЯНЕ НЕБО

Ще в (С,с)тародавній (Г,г)рссії помітили що на нічному небі (З,з)орі (з,с)купчуються групами (С,с)узір..ями. Кожне (С,с)узір..я має свою назву пов..язану з (Л,л)егендами та (М,м)іфами стародавнього світу. Найбіл..ш відомі дванадцят.. сузир..ів (це так звані знаки (З,з)одіаку).

Нині все небо поділ..не на вісімд..сят вісім (С,с)узир..ів. У (П,п)івнічній (пів)кулі найбіл..ш відомі (С,с)узир..я (В,в)еликої і (М,м)алої (В,в)едмедиші які ми бачимо протягом року. В (У,у)країні ці (С,с)узир..я в народі називають (В,в)еликий і (М,м)алий (В,в)із або (В,в)еликий і (М,м)алий (К,к)івш. Крім с..ми яскравих (З,з)ірок у складі кожного з цих (С,с)узир..ів (без)ліч мален..ких часто лед.. помітних.

Для (морс)илавців мандрівників туристів особливо важливим є те що в складі (М,м)алої (В,в)едмедиці ро..ташована яскрава (П,п)олярна зоря яка завжди знаходит..ся на (П,п)івночі.

Окремі (С,с)узир..я можна (з,с)постерігати лише у певний час року наприклад (О,о)ріон в (У,у)країні видимий лише (в)зимку (без)ліч зірок взагалі (не)видимі (П,п)івденний (Х,х)рест тощо.

Треба знати що (З,з)орі в (С,с)узир..ях (на)справді (ні)як (не)пов..язані між собою ні в просторі ні в часі. Це лише вид..мо нами їх об..єднан..я на площині (небо)зводу (З підручника).

15. ЗАСПІВ

Бій гр..мів (з, с)пер..ду (з)боків і (ню)заду. В н..ому як могли м..талися люди техніка й покр..вало ночі воно ро(з,с)паханим (з,с)кр..вавл..ним шмат..ям відр..валося од (край)неба зв..валось (у)вись і (з)нову чадне ро..пухле см..рдюче падало на здибл..ну землю.

Прорвалися наші прорвалися й німці.

Вогонь був таким що в повітрі (з,с)наряди (з,с)трічалися з (з,с)нарядами міни з мінами гранати з гранатами. І тіл..к.. "капоші" мов (жар)лтиці в..плати мов шматки (не)ві..критих комет мов провісники грізного суду над фашизмом (не)п..р..можно проносили через небо своє (см..рто)носе ячан..я.

Бож..воліло залізо бож..воліли коні і шал..ніли люди. Відбл..ски вибухів (з,с)палахували в їхніх очах у відбл..сках вибухів темно масніли калюж.. крові. Танки із з..млею зр..вали її наптали на танки в знавіснілому скліщ..н..і виважували один одного (в)гору вмелювались один в одного біснуванням гус..ниць і вогню.

(Як)що на світі був Бог війни то він зараз ступав по ц..ому полі бою технічними ногами і відд..рав небо від знів..ч..ної з..млі.

На пагорбі під щіпами бою в жасі здр..галось село. Фантастичні сузір..я мін вихоплювали і вихоплювали його з темряви і здавалось що хати хотіли кудись л..тіти (далеко)далеко від усіх страхіть війни. І вони л..тіли з гніздами л..лек з дитячими колисками з (не)дожитим жит..ям (Михайло Стельмах).

16. КОЛИ ПОЖ..ВКНЕ ЛИСТ..Я

Падає падає лист..я.

Падас лист..я пожовкле на твою голову на руки. В (прозоро)блакитному (ніжно)холодному соня..ному повітрі (жовто)золоті сл..ози жалко за минулим. Падають.. (не)чутні і танут.. як завм..раюч..й л..б..дипний сміх лоскотною тихою тутою радісного (не)бут..я.

Оповитий (розмаїт)жовтим с..рпанком ос..ні садок задумливо конав. Ш..мрали в..рхів..я д..рев тобі про остан..е. Мол..товним (пісне)похороном линути з хати звуки сопілки на котрій тужила Іна за вікном. Тужила за в..сною. А за осінню?

Осін.. то вогн..вий птах що майнувши (злото)єлюмін..им кр..лом (з,с)конас спелеліє (до)щенту. Шалєн..ий танок (різно)барвної смерті що нижє в бурштинове намисто гаї і са..ки. Ти полюбив ос..н.. .

Покохав ос..нь і (з)(не)нав..дів в..сну. Іде в..сна як вагітна (молодиця) міжданка в з..леному одягу без жодного смаку. Поважна і (не)ч..гурна заловол..на родит.. родит.. і їст.. їст.. . Так (без)уши..о. Ти покохав осін..ю красу і коли пожовкло лист..я забував про в..сну.

Коли пожовкне лист..я .

Прийняв свою улпобл..ну позу тін..ю розіслався на солом..яній канапі бе..сило кинув руки на поруч..я заплющив очі. (Ні)(про)(що) (не)думав (Іригорій Михайличенко).

17. Б..Р..ЗНЕВИЙ СНІГ

(З)ранку сонце над містом ще блиснуло (тут)там освітилися й забіліли ніздрюваті пр..чаділі латки снігу по окол..щі. Та (у)раз небо затяглося білими хмарами ніби на обрії пр..нишкло й ро..сіялося молочним туманом. Ліниво посипало снігом. (З, с)першу сніжинки рі..ко по одній кружляли у в..соті політували як тільки дихав віт..рець пушинками падали на почорнілу пр..мерзлу землю на міс..ку вул..цю на затоптані каламутні галяв..нки по скверах і квітниках.

Микулка Недич з..щулився громадкою перед самим вікном в..ликої кімнати пр..тулив чоло до шиби так що торкаєт..ся скла і носом. Дивит..ся дивит..ся і йому пр..ємно коли чує прохолоду на тілі раптом все ніби іде об..ртом коли

пр.лююче повіки бач..т.. одні тіл..ки літаючі і п..р..літуючі сніжинки. Забавним видаст..ся танок сніжин хл..мерними здают..ся дахи будинків (ген)ген (далеко)далеко покрівлі позаст..гали ва..кими ч..рвоними хвилями. Чомусь м..тушливими і (не)спокійними йому в..іжают..ся прохожі на вул..ці раптом йому шкода високих гінких осокорів що тепер у б..р..зневий ще холодний ранок (з, с)кидают..ся на виш..куваних (у)ряд лицарів пошарпаних обідраних з бою. В уязві Микулка Недич бачит.. осокори зеленими бо так йому здається краще він саме хоче щоб вони були (не)голі а пишні куч..рвяі нарядж..ні (Іван Чендей).

18. Л..ЛЕЧИЙ СУД

Якось (в)ос..ни я йшов полем і побач..в на в..ликому лузі зібрался багато л..лек. Вони утворили коло а в колі тім з опуш..ною головою стояв один крас..нь і слухав стр..котливу тривожну мову своїх побратимів. Коло то звужувалося то (з)нову розширювалося одні поступалися місцем іншим. Була саме пора відл..оту л..лек і вони певно так я думав зібralися на цей луг з (на) вкопшніх сіт і гаїв щоб звідси разом вирушити в далеку путь. (З, с)початку я гадав що в центрі стоїт.. їхній ватаг але (не)(в)довзі ві..кинув цей здогад. По якомусь (не)(в)ловимому знаку всі л..леки піднялися а він зал..швився він навіть побоявся підв..сти голову. Вони зробили над ним прощал..не коло і пол..тіли.

Він (не)стр..котав (не)бився об землю (не)просив прощен..я чи помилуван..я. Він стояв убитий горем. Тіл..ки тепер я здогадувався що відбувся л..лечий суд можливо (най)справ..шливіший і (в)(одно)час (най)жорстокіший з усіх судів. Осудж..ний (не)рухався (не)ворушився аж поки його побратими зникли з (видн)колу. Потім уже він піднявся і пол..тів у протилежний бік. Його покинули його заборонили л..тіти з ними і він залишився в самот..ні (Василь Земляк).

19. РІДНА ЗЕМЛЕ

Земле! Ти народжуєш нас (не)наче для того що(б) ми звряли тобі своє горде серце. Ми нікуди (не)можемо подіт..ся від тебе як од власної долі і куди(б) не занос..ли нас урагани часу але як тільки.. вони від..хають і починають ледь видніт..ся твої обрії то ми знову і знову прагн..мо до тих місць де (в)перше побачили тебе з колискової вишини наче п..р..кинуту (горі)лиць а потім з отих віконць мален..ких у три ши(п,б)ки – прагн..мо на ті споришеві подвір..я де ми (в)перше ступили на тебе (босо)ніж звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твою (не)зміряну силу. Тож лишень тобі дано повертати л..б..дніні зграї з далеких світів – хто (не)чув як стр..вожено вони гинуть шукаюч(и,і) тебе в ч..рних туманах хто (не)бачив як їхні бе(з,с)страшні ватажки розбивають..ся (в)ночі об (не)знані скелі аби інші жили й могли дол..тіти до тебе той ніколи до кіпця (не)збагне що в людях живуть ті самі закони землі обітваної. Для одних вони стають (не)п..р..борними лише за тридцять п..ять міль..онів кілометрів від рідної землі а для інших що обертають..ся по менших орбітах достатн..о і тридцяти п..яти (Василь Земляк).

20. ЛЮДЯМ НА ДОБРО

Терешко знав дерево. Знав кожну його живу й прож.лок на вагу і пахощ від кор..ня до верш..чка мов(би) сам пішов з пагона а пішовши з нього породичався з усіма що росли колись і ще zostалися в ц.ому краї деревами. Терешко різ..бярвав. Він різав не пр(и,е) Краси а те що потрібне людям на (що)день ложки і кулі кленові які звав квартами.

Ніхто ніколи (не)бачив старого на базарі зі своїм (руко)творінням. Наробивши кварт із пр(е,и)тонесен..ких клепок і з дивовижними дужками схожими на вузенькі голівки в кухоль заз.рає наче води просить та кілька десятків ложок (малих – для дітей бй..ших – для батьків ошолоників – для куховарок) Терешко ро(з,с)кладав усе те добро на лаво..щі біля кр..ниці і йшов у повітку різати далі або до Дніпра шукати пр(и,е)блудного дерева.

Трапиться п..р..хожий від села до села а чи до містечка нап..ється води з кр..ниці п..р..почине на лавочці виб..ре найлюбішу кварту чи ложок з десятком яких треба і поклавши купкою др..ні гроші їде собі далі.

Коли Терешко забачить що біля кр..ниці вже не ясніють скарби з його рук виносить ще і ще а купки монет змітає в долоню (не)перемащуюч(и,и) їх і (не)придивляючись до кожної (не)сито як те роблять базарові.

Людяма на добро а мені на поміч сказав якось Терешко бабусі Марфі (*Григір Тютонник*).

21. ПЕРШИЙ СНІГ

Мені часто снит..ся страшний сон ніби в хаті уже стоїть білий рапок. І я прокидаюся холонуч(и,и) від думки що проспав.

Одного разу прокинувся а в хаті справді ясніє од вікна м..як біле сявце. Припав лобом до ши..ки біло (на)дворі а небо чорне (а)ні зірочки по ньому (а)ні просвітку хоч малого. Ні (не)схоже на те що(б) розвиднялося. Я вже примітив що небо тільки(но) починає братися на світанок (с)першу сивіє наче по п..ому розлився (Ч,ч)умац..кий (Ш,ш)лях від обрїю до обрїю. Трохи перегодом угадуєт..ся над степом (не)смілива тиха прос..нь і тоді кожен кущик при дорозі видаєт..ся (з)далеку людиною.

А все було просто і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі (з)(на)двору у вікно заз..рав перший сніг. Він прийшов (о)(пів)ночі і видався досвітком. До війни перший сніг був нам за свято грали в кулі качали першу бабу і самі качалися по ньому з пр..горків губляч(и,и) шанки а він ласкаво р..лів під груд..ми під плечима під ліктями (*Григір Тютонник*).

22. ЖОВТОРОТІ ЛИЦАРІ

Ці гітаристи з нашого будинку. Вони (що)вечора товчут..ся в під..їзді що (як)раз під моїм вікном співають якихось (не)зрозумілих пісень з хрипким піднва(н,ня)м кричать як коти в березні й цілуться (но)за дверима з дівчатами яких називають своїми королевами. Коли матері вже десь після дванадцятої клич..ть їх додому вони відповідають так Ну лано лано ца прїду і знову брен..кають на гітарі.

Минулого тижня я вийшов до них мовчки згріб кілька (до)купи і викинув з під'їзду аж на бруківку. Здається вони оцінили мій вчинок належно бо тепер (не)кричать (по)котячому співають тихіше. Тепер вони навіть здоровкаються зі мною ввічливо як з учителем у школі хоч я сумніваюсь що вчителі для них більшій авторитет ніж мої м'язи. От і зараз побачивши мене на сходях вони швиденько приєб.рають ноги щоб дати мені можливість пройти встають з пожежного ящика той що з гітарою затискає долонею струни. Я піднімаю (в)гору стиснутий кулак і кажу серйозно як до рівні

– Вітаю, хлопці!

Вони дивляться мені (в)слід з (не)підробною повагою і я спиною відчуваю ті їхні погляди. Отже ви любі мої жовтороті лицарі шануєте силу (по)над усяку мораль думаю я. І довге ваше воло(с,с)я і ваші джинси на нікел.ованих заклепках і гітари все це бездарна гра у відчайдушних ковбоїв а нутро у вас із киселю. Ви любите не можете не любити мужчину але ні ваші батьки ні школа ні тим більше ви самі не вмієте його в собі виховати сильного розумного благородного і самові(д,д)аного мужчину. Ви (не)знали з дитинства опору життя. І тому вам буде важко жити. Ви це відчуєте незабаром і тільки тоді станете сильними. Мужчинами а може й мужами. Тільки тоді! (Григорій Тютюнник).

23. КА..КИ ЩО РОЗПОВІДАЛА МАТІР

Зимовими веч..рами коли в к..міні навпереміну вило й (з,с)хлипувало мов закл..кало молитися за всіх подорожан заскоч..них хвищею просто чеба а вздовж темних ши..ок раз по раз тр..вожно шурхотіли (в)низ зі стріхи ніби чиясь хода обважн..л..пластовні си..кого снігу і кожен у хаті здр..гаючись об..ртвався на той звук (не)свідомо наслухоаюч(и,ї) чи (не)стукає щось до дверей мати вмовивши лонину голову собі на колінах переб..рала всі ті знані їй ка..ки одну по одній на голос перекладаюч(ї,и) греб..нем піжлі як шовк русьві косенята сто раз на один бік сто раз на другий говорила про дівчину-(золото)волоску яку князенко підгл..дів у березі коли купалася а потім посватав про Ганну(панну) яка трич..приїздила на королівс..кий бенкет (с)першу четвериком тоді шестериком а тоді восьмериком таких вороних як змії що являлися їй з ро(с,з)критої верби на вгороді і як дивувалося все зачне панство й посполиті (не)тямлячись чи то царівна чи королівна чи зоря ясна в палатах засіяла за тою мовою зачісуюч(и,ї) дово так гладен..ко так тісно заплітаюч(и,ї) їй коси в дрібушки аж голівка почала вилискуватись проги вогню з печі мов новен..кий полив..яний гле..к та хоч би скіл..ки слинила палці пригла..жуючи (не)слухняного чупера він однак виб..вався назверх визивним химерним закрутом якого ні вистригти (ще густіший ростиме!) ні зарівняти ну та й пощо б (з)рештою? Хай усі бачать не без гордості міркувала собі мати і може за цієї(то) прикметою як знати колись і впізнає дівчину той хто їй на роду написа(в,ни)ий (Оксана Забужко).

24. БОЖИЙ ЗНАК

Вона (в,у)родилася з місяцем на лобі. Так їй потім ро(з,с)казувала мати як запам..ятала собі з першої хвили з першого крику викинутої над собою аж під сволок чім..сь мощними руками дитини на яку дивилася (з)низу (в)гору (не)(з,с)дужаюч(и,і) скліпувати сліз – на трохи (за)високому як для дівчинки (опукло)буцатен..кому лоб(и,і)ку виразно темнів (з)боку (не)величкий багрянний серпик наче (місяц..)(не)добір). Тіл..ки мати (в,у)перто казала – молодик доки сама в це (не)повірила (відомо)(ж)(бо) що молодик то на долю а (не)добір тим він і (не)добір що наводит.. на лихі сні і в той бік ліпше думок (не)пускати тим біл..ше що (з)часом значне місце поросло волосом густа його шапка насунулася ни..че (с,з)крадаюч(и,і) (не)дівоц..кий розгін чола присталий хіба якому лаврському ченцеві і (ні)хто (у,в)же хоч би й хтів (не)потрапив би дібрати куди саме ск(е,и)ровано місячні роги... (Оксана Забужко) .

25. БІЛКА

(По)первах її вразила була тиша (не)людс..ка але жива мов хтось зачавсь наслухоюч(і,и). На мить (з,с)далося наче вона ро(з,с)ч..няєт..ся в повітрі ро(з,с)пл..васт..ся (не)зримою хмаркою о(б,п)т..каюч(і,и) спокійні в продихах ч..рвін..кового пал..оту соснові стовбури і далі далі в (не)поруино засти..лу пл..боку зелень ч..гарника. Пахло від..гістю загуслими росли(и,нн)ими соками пахло жи(т,т)ям. (З)гори долинув ш..рех і осипався (до)долу. Між крон свінули волянисті пробл..ски неба. І білка кинувши свою шишку красиво царстве(н,нн)о маюч(і,и) ро(з,с)іуш..ним рудим хвостом просли..нула лю ч..рних (верхо)ві(т,т)ях. За сніною її зненц..ка тихен..ко заш..лостів куш.. хоч.. вітру (не)було (з,с)легк.. зав..рушив листоч..ками. У пл..бині куша блимнуло й сховалося щось ніби в..лике прозоре око. Білка втямила собі щось своє і плавко з гідністю гойнувши хвостом подалася геть (Оксана Забужко).

КЛЮЧІ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. СВІТАНОК

Після похмурої, темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастиї дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Крайнебо жевріло рожевим огнем, горіло і миготіло ясным полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попрута і переписувала його надвоє. Цювітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо, – здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожидає чогось... Аж ось пройшла хвилинка... друга... З-за землі, на кривавій попрюзі неба скочила невеличка іскорка; довга променяста стяга протяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця – і пучок світу полився, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше випливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно виплигло – чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його променясті голки по землі, заграли ясні іскорки по росі, розстилялись-лягали різні кольори по воді. Світ зрадив, пражіпкуючи своє величне свято... Синє, глибоке небо розгорнуло своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч – я буду розстилятись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні вплину, ні перегороди. І справді, на ньому не було ні плямочки, ні смужечки – чисте, високе, глибоке!.. На другому кінці стояв тільки місяць – блідий, похмурий; мов старий лисий злодюга, витупцювався на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих променястих язиків... Вітер, скотившись з гір у долини, ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... (Панас Мирний).

2. ДИВНА НІЧ

То була дивна, пишна ніч! Доки житиму, тебе не забуду. Ніколи ти не зникнеш з моєї нам'яті – така ти була гарна та пишна, неначе я покинув землю й перелетів в якийсь палац, чудно й чудово осяяний, за який оповідають в казках. Коли в уяві давніх греків були такі Єлїсейські Поля, де походжують душі поетів та філософів; коли було таке підземне Плутонове царство, де перебували Прозерпіна й Еврїдіка, – то це були пишні поля, було пишне царство, мрійне, фантастичне; пишне, хоч і мертве, все в півтонах та сутінках, з тихим, нерізким блиском, з своєю оригінальною красою й поезією, з якоюсь поетичною одличкою од різних тонів ясного сонячного дня.

А наш човен все летів, як стріла, самою серединою річки по бистрині. Човен ледве коливається, мене сон не бере. Мрії невпинно сповигають в уяві й проганяють соняну й дрімоту з очей. Незабаром пишна ніч погасила й мої мрії, бо і вгорі, й нанізу, і на землі, й на воді все стало однією мрією: то, певно, була мрія неба, усього світового живоття. Це була не ніч, ясна та прозора, а неначе глибока дума самого Бога, мрія й дума його творчої сили, як сотворити ще кращі нові світи... Стїли небесні неначе вгамувались од денної праці й одпочивали в мріях тієї дивної, ніби неземної, ночі, заколихані в спокої.

А ясна смуга на воді все ширшає, більшає та довшає, стає золотим плесом, сягає вже вповодж Дніпра, неначе золота дорога в якийсь рай, в якусь мрійне царство. Золоті дрібні хвильки дрижать, переливаються, мов живе срібло. Човен пливе тим золотим шляхом. Позад човна темна, аж чорна, безодня. Зоря покотилася в небо й осяяла круг коло себе. От-от почне вже світати (*Іван Нечуй-Левицький*).

3. ДО КРИНИЦІ

Барометр уперто показував „дош“, хоч в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари. Ми дуже гнівались. Старий, непотрібний струмент, він і на крихітку не хоче посунутися на сухеньке, хоч нам дуже потрібна година. Ах, як досадно, що від тої тоненької стрілки залежить, де й як ми стрінемо під десяту п'ятишю ніч: звичайно, прозаїчно на ліжку, чи серед співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криниці.

Їхати – не їхати. Їхати – не їхати. За годину відходить поїзд.

На щастя, в кожній людині є трошки авантюриста. Сидимо у вагоні. Звичайно, коли дощ буде, то там, де лишився барометр, а не в Криниці. У вікна дивиться степ, і все спливає, як безконечне море.

Ми зіз'ємо на роз'їзді, а звідти до криниці верстави чотири, не більше, так що підемо пішки.

Кошик з пшккою і хлібом будемо нести по черзі. Але мені, прихильникові рівноправності жінок, все-таки жалко вгашати лицарський дух, і в душі присягаюся, що сам понесу кошик. Погано тільки, що в другій руці доведеться нести калоші, бо, здається, дощу таки не буде. Тоді мені починає здаватися, що рівноправність все-таки краще.

Тим часом ми їдемо й їдемо, а сонце котиться вниз і розганяє хмари. Вже вони залягли на виднокрузі, як розбійники по ровах, і не знаєш, що буде далі, як сонце щезне.

Ось наш роз'їзд. Треба вилазити. Навкруги поле, розрізане шляхом і столітніми деревами. Блукаємо поміж дерева, широким шляхом взад і вперед. Отут десь повинна ж бути дорога. Минає так ще з півгодини. На наше щастя, щось тарактить. Візок міцний, коник крутленький, дядько статечний. Він може завести в Криницю. Ми широко дякуємо, не варто, підемо пішки, тільки чотири верстави. Але дядько уперся, що до Криниці найменше десять верстов. Ми іронічно хитасмо головами і наймаємо підводу. В душі я нишком радію, що конфлікт між рівноправністю і лицарськими обов'язками розв'язався для мене щасливо, і пакую в підводу коник і калоші (*Михайло Коцюбинський*).

4. ДЕБЮТ

Найбільш турбувала мене одежа. Шоколадка, в роїжку, перероблена з старої панської, купленої на товчку. Вона мала цілком порядний вигляд, тільки на ліктях трохи протерлась. Я почув навіть прикрий холодок в лікті, коли виліз з вагона і побачив на станції якийсь шарабан. Я відгадав. Це були коні, вислані з

економії, і голений хурман в широкій бурці, в шкіряному картузі взяв з рук моїх чемодан і навіть підсадив „лана навчителя”.

Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка, дерева, поле, оселі.

Щоб зовсім прогнати сон і підбадьоритись трохи, я почав уявляти собі нових хазяїв. Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві – хазяїн, хазяйка і їхні діти, такі ласкаві, добрі, а я був у центрі, і все круг мене тільки вертілось.

Я пережив чимало гарних моментів, упивався владою, мені було тепло у тому гнізді. Але поволі, коли ми минаємо верству за верствою і холодна мжичка проймає тіло та стікає з лица за комір, якось втрачаю свою позицію, і центр займає ворожа чужа родина. Коли ж з-за горба показалось нарешті солонілля царство панського току, з стійками, скиртами та ожередами, з безконечно довгими стодами та воловнями, я чую, як моє тіло стає холодним і задубленим, і намагаюсь не цокотіти зубами (*Михайло Коцюбинський*).

5. ДЕСНА

Тоді Десна була глибокою і бистрою річкою. В ній тоді ще не купався ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не встався голий. Ще ніколи було усім. Були всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я – здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добришав, почував себе невичерпно багатим і ширим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя...

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висіпах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись, часом, униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (*Олександр Довженко*).

6. З ДИТИНСТВА

Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти у траві пташине кубло. Приємно їсти паски й крашанки. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечірні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз нас, казав: „Здрастуйте”. І любив, коли лід одказував: „Дай Бог здрастувать”. Любив, коли скидалась велика риба в

озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі, і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у ктуні, держачів – у лузі. Любив плескіт води весняної. І грім, хоч мати і лякалась його. любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду *(Олександр Довженко)*.

7. МІСТО БІЛЯ МОРЯ

Сонце ще далеко за обрієм. Його дотики до хмар ледве-ледве можна розізнати. Це навіть ще не дотики. Це погляд здалеку, від якого голубіє небо на тім місці, де зійде сонце. Море спокійне й темне. Повітря вночі чорне, а тепер – сіре, і можна бачити за хвилерізом, за маяком – тіні парусів трьох шаланд. Ми вийшли з готелю. Вулиця мокра від роси. Біло горить ліхтар, він зблід, як жінка після пристрасної ночі. Перед готелем невеликий бульвар, що обривається до порту. Маяк уже погашено. Пароплав з чорним димарем і трьома червоними на ньому смугами видушує з себе дим, що помалу сотається в повітрі й заволає портівий вокзал, портові будівлі і склепи, будівлі зерноперевантажувачів, залізничні вагони на естакаді. Пароплав із жовтим димарем помалу підносить на грот-мачту прапор: темний квадрат на білому полі. Капітан заявляє цим, що він сьогодні відпливає з нашого міста до своєї країни за море.

Ми йдемо серединою бульвару в напрямку до східців у порт. Бульвар нагадує клітку зоологічного саду, з якої вивезли звірів і лагодяться її почистити. Ще не повиходили підмігальники, поливальники й чепурії – люди, що мають повне право зневажати нас: вони знають наші гріхи і бруд. Біля пам'ятника французькому герцогові стеляться вниз широкі східці. Герцог показує рукою своє задоволення з моря й торговельної гавані, що лежить просто перед нами. Він не дивиться ліворуч, де військова гавань, ще ліворуч, де за будівлями на молу – с море й на високому березі – рештки старовинної турецької фортеці *(Юрій Яновський)*.

8. ВЕЧІР НА ОЗЕРІ

Я любив зустрічати вечірні прельюти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани і води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси – туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуся годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вігряків, минала двинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролігала стьожка огнів. Нарешті надходило надплесне. Я стягував на ботфортах ремні й брів у болото. Сторожова стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечорової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до Вечірні. На небі вже булькали зорі, і із степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Таємними кажанами носились над водою чирята. Моя „бельгійка” раз у раз розривала пострілом матовий присмерк...

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки й своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я все шукаю нових ілюзій до нових невідомих берегів (*Микола Хвильовий*).

9. ПОЖЕЖА

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць, і, ховаючись у хмари, тікав, і з жахом озирався назад, на полум'я. Дерев хитались і, від страху найживши голі віти, ніби силкувались втекти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував, свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, мстувались маленькі, безсилі люди, ламали руки й кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до бога, до чорта, до людей. Полум'я ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар, і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей.

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднілось, вітер стомився, і вогонь лівиво, байдуже, ні крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожег, став погасати. Куріли чорні, обгорілі сволюки, балки, недогоріла солома куріла теж байдуже, лівиво, стомлено. А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне і радісне. Напшоватъ йому на недогорілі балки, на сірі, чорні обличчя, на дику тугу, на повислі руки маленьких людей. Воно собі умігте, веселе, сміючись шило з того боку, звідси нісся всю ніч вітер, звідки тікали і хмари, і місяць (*Володимир Винниченко*).

10. НЕМА ДОЩУ

Таке сине поле, аж в очах міниться.

Земля лежить колотою грудю, і на папці розколини, мов рани: немає дощу!

І сонце висить у повітрі, як велике, гартоване ядро, що от-от, здається, впаде на синьо-голубі небесні води, і тільки тоді підуть рясні дощі та змиють сухий лишай землі, що роз'ятрився і горить під сонцем.

Спека така, що варить, в'ялить людину, бо папця давно вже схлила, мов п'яна, на схід голови; верби край дороги застигли – жовтувате листя спопеліло, і, вкриті густим шаром пилу, вони стоять закам'яніті.

Навіть будяк, отой молодець, що шапку набакир перед сонцем носить, і той низько схилив голову, вп'явся своїми сивими лапами в землю, та так, як не скаже всякому:

– Нічого не можна вдяти – нема дощу! За себе не ручуся: може, доведеться пожовтіти, як і верби, – і хмуриться (*Григорій Косинка*).

11. БЕРЕЗИ

Хай простять мені смугляві берези!

Вони в селі Чорному стоять над ставом, мов соромливі дівчата, що вийшли купатись, роздяглися і спустили до колін свої білі сорочки. Їх ноги мисе зелена вода ставу, стан обіймають сосни, а кучеряве гілля цілкують вечорами зорі, ранками – сонце. Тоді берези ще більше соромляться, закривають засмаженими

руками-гіллям краєчки своїх очей і от-от пирснуть зо сміху. Але на їх суворо дивиться дуб, гладить вітрами лисину осокор, сумно хитає головою стара верба, і поговор шумить борами.

Соромом горять тоді берези: немає де сховатись, присісти, стоять розперезані, а сонце січе над ними червоний оксамит. Благодать Божа (*Григорій Косинка*).

12. У СТАЙКАХ

От і Стайки. Отаку мудру назву дали: Стайки. Село справді стоїть на горбах, наче стайки кіп, хати виривають довгими рядами, клуні схожі на стоги сіна, а хліви на півкопи. Бідне сільце таке.

Перша хата на одшибі, весела якась: вимазана ще з Великодня, вона, здається, ще й досі хвастає: боки де-не-де поколупані виставила, нехворощю зеленою побралася, мов до танців. На подвір'ї, на смітнику кубляться мляво кури, і стоїть у жовту хустку вив'язана літня вже жінка, на курей шось тримає.

Загледівши на подвір'ї пару биків, Короп думас: хазяйський двір. Постіпшас води попросити.

— Зайдіть, — неохоче сказала жінка і додала: — Тут шх, вибачте, торболтрусів день у день партіями ходять, аж страшно.

Короп почервонів. Жінка набрала в сінях кружку води, винесла її на ганок та подала математикові, а сама руки фартухом витерла і ждала. Вона зміряла очима Коропа: штани приношені, хоч з сукна доброго, на кофту дівці такого виміняли, піджак ще з гудзиками позолоченими, були обкидані, видно, зеленим сукном, повитиралися.

Короп припав до води, ковтнув, поставив кружку на призьбу, подякував старій, та сам думав: їсти, їсти... (*Григорій Косинка*).

13. ВІЧНЕ СЕЛО

Коли б не така земля, коли б тут голі скелі росли, коли б тут не було стільки сонця.

На степи, яри, ліси навалилася зима. Хати, дим і жарючі вогники віконечка. Скриплять намерзлі ворота, вулицею йдуть ошубкані в кожухи українці. Під їхніми ногами рипить мороз.

Степами гудуть хурговини. Широко розмахнувся західний вітрисько і б'є могутнім крилом український простір. А село міцно впилося ярів та пригріків. Кліщем вгризлося у масткий чорнозем й накрилося стріхами й садами. Сильне, тисячолітнє, кулацьке село.

У селі монастир. Багато віків розносився над селом його великий дзвін. А коли весни приходили, коли зацвітали яблуні, коли небо набирало барв вина від заходу, вечірній монастирський дзвін тоді потужно виривався з квітучого моря і довго дзвенів під випневими хмарами.

І було так багато віків. Мінялися люди, мінялися стріхи, гусли і ширшали сади. Рили землю, виривали з неї камінь. На місці дерева ставали мури, а монастир, і дзвони, і весни з цвітом, сонцем та соловейковим співом були ті ж (*Улас Самчук*).

14. ЗОРЯНЕ НЕБО

Ще в Стародавній Греції помітили, що на нічному небі зорі скупчуються групами – сузір'ями. Кожне сузір'я має свою назву, пов'язану з легендами та міфами стародавнього світу. Найбільш відомі дванадцять сузір'їв (це так звані знаки Зодіаку).

Нині все небо поділене на вісімдесят вісім сузір'їв. У північній півкулі найбільш відомі сузір'я Великої і Малої Ведмедиці, які ми бачимо протягом року. В Україні ці сузір'я в народі називають Великий і Малий Віз, або Великий і Малий Ківш. Крім семи яскравих зірок, у складі кожного з цих сузір'їв безліч маленьких, часто ледь помітних.

Для мореплавців, мандрівників, туристів особливо важливим є те, що в складі Малої Ведмедиці розташована яскрава Полярна зоря, яка завжди знаходиться на півночі.

Окремі сузір'я можна спостерігати лише у певний час року (наприклад, Оріон в Україні видимий лише взимку), безліч зірок взагалі невидимі (Південний Хрест тощо).

Треба знати, що зорі в сузір'ях насправді ніяк не пов'язані між собою ні в просторі, ні в часі. Це лише видиме нами їх об'єднання на площині небозводу (З підручника).

15. ЗАСПІВ

Бій гримів спереду, з боків і позаду. В ньому, як могли, металися люди, техніка й покривало ночі: воно розпанаханим скривавленим шматтям відривалося од крайнеба, звивалось увись і знову, чадне, розпухле, смердоче, падало на здиблену землю.

Прорвалися наші, прорвалися й німці.

Вогонь був таким, що в повітрі снаряди стрічалися з снарядами, міни з мінами, гранати з гранатами. І тільки „казюші”, мов жар-птиці відшплати, мов шматки невідкритих комет, мов провісники грізного суду над фашизмом, непереможно проносили через небо своє смертоносне ячання.

Божеволіло залізо, божеволіли коні, і шаленіли люди. Відблиски вибухів спалахували в їхніх очах, у відблисках вибухів темно масніли калюжі крові. Танки із землею зривали її, налітали на танки, в знівснїлому склїщеннї виважували один одного вгору, вмилувались один в одного бїснуваннєм гусениць і вогню.

Якщо на світі був Бог війни, то він зараз ступав по цьому полі бою технічними ногами і віддирав небо від знівеченої землі.

На пагорбі під гіпами бою в жасї здригалося село. Фантастичні сузір'я мін вихоплювали і вихоплювали його з темряви, і здавалось, що хати хотїли кудись летїти далеко-далеко від усїх страхїть війни. І вони летїли – з гнїздами лелек, з дитячими колісками, з недожитим життєм (Михайло Стельмах).

16. КОЛИ ПОЖОВКНЕ ЛИСТЯ

Падає, падає листя...

Падає листя пожовкле на твою голову, на руки. В прозоро-блакитному, ніжно-холодному сонячному повітрі жовто-золоті сльози жалю за минулим. Падають нечутні і тануть, як завмираючий лебединий сміх доскотною тихою тугою ралісного небуття.

Отповитий розмаїто-жовгим серпанком осені садок задумливо конав. Шемралаи верхів'я дерев тобі про останнє... Молитовним піснєпохороном линули з хати звуки сопілки, на котрій тужила Іна за вікном. Тужила за весною. А за осінню?

Осінь – то вогневий птах, що, майнувши злото-плонінним крилом, сконає, спопеліє дошенту. Шалений танок різнобарвної смерті, що нижє в бурштинове намисто гаї і садки. Ти полкобвив осінь.

Покохав осінь і зненавидів весну. Іде весна, як вагітна молодиця-міщанка в зеленему одягу без кодного смаку. Поважна і нечелурна, задоволена: родить, родить і їсть, їсть... Так безупинно. Ти покохав осібно красу і, коли пожовкло листя, забував про весну.

Коли пожовкне листя... Ти кохав.

Прийняв свою улюблену позу: тінню розсілався на солом'яній канапі, безсило кинув руки на поруччя, заплющив очі. Ні про що не думав (*Григорій Михайличенко*).

17. БЕРЕЗНЕВИЙ СНІГ

Зранку сонце над містом ще блиснуло, тут-там освітилися й забіліли ніздрюваті причаїлі латки снігу по околиці. Та ураз небо затяглося білими хмарами, ніби на обрії принишкло й розсіялося молочним туманом. Літиво посипало снігом. Спершу сніжинки рідко, по одній, кружляли у висоті, полігували, як тільки дихав вітерець, пушинками падали на почорнілу примерзлу землю, на міську вулицю, на затоптані каламутні галіявинки по скверах і квітниках.

Микулка Недич зішулився громадкою перед самим вікном великої кімнати, притулив чоло до шиби так, що торкається скла і носом. Дивиться, дивиться, і йому приємно, коли чує прохолоду на тілі, раптом все піби іде обертом, коли приплющує повіки, бачить одні тільки літаючі і перелітуючі сніжини. Забавним видається танок сніжин, химерними здаються дахи будинків – ген-ген далеко-далеко покривлі позастигали важкими червоними хвилями. Чомусь метушливими і неспокойними йому ввижаються прохожі на вулиці, раптом йому шкода високих гінких-осокорів, що телер, у березневий, ще холодний ранок, скидаються на вишикуваних у ряд лицарів – пошарпаних, обідраних, з бою. В уяві Микулка Недич бачить осокори зеленими, бо так йому здається краще, він саме хоче, щоб вони були не голі, а пишні, кучеряві, наряджені (*Іван Чендей*).

18. ЛЕЛЕЧИЙ СУД

Якось восени я йшов полем і побачив: на великому лузі зібралось багато лелек. Вони утворили коло, а в колі тім з опушеною головою стояв один красень і слухав стрекотливу тривожну мову своїх побратимів. Коло то звужувалося, то знову розширювалося, одні поступалися місцем іншим. Була саме пора відльоту лелек, і вони, певно, так я думав, зібратися на цей луг з навколишніх сіл і гаїв, щоб звідси разом вирушити в далеку путь. Спочатку я гадав, що в центрі стоїть їхній ватаг, але невдовзі відкинув цей здогад. По якомусь невлловимому знаку всі лелеки піднялися, а він залишився, він навіть побоявся підвести голову. Вони зробили над ним прощальне коло і полетіли.

Він не стрекотав, не бився об землю, не просив прощення чи помилування. Він стояв, убитий горем. Тільки тепер я здогадувався, що відбувся лелечий суд – можливо, найсправедливіший і водночас найжорстокіший з усіх судів. Осуджений не рухався, не ворухився, аж поки його побратими не зникли з видноколу. Потім уже він піднявся і полетів у протилежний бік. Його покинули, йому заборонили летіти з ними, і він залишився в самотині (*Василь Земляк*).

19. РІДНА ЗЕМЛЕ

Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми звіряли тобі своє горде серце. Ми нікуди не можемо подітися від тебе, як од власної долі, і куди б не заносили нас урагани часу, але як тільки вони вшухають і починають ледь виднітися твої обрії, то ми знову і знову прагнемо до тих місць, де вперше побачили тебе з коліскової вишні, наче перекинуту горілиць, а потім з отих віконець маленьких, у три шибки, – прагнемо на ті споришеві подвір'я, де ми вперше ступили на тебе босоніж, звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твоєю незміряну силу. Тож лишень тобі дано повертати лебедині зграї з далеких світів, – хто не чув, як стривожено вони гинуть, шукаючи тебе в чорних туманах, хто не бачив, як їхні безстрашні ватажки розбиваються вночі об незнані скелі, аби інші жили й могли долетіти до тебе, той ніколи до кінця не збагне, що в людях живуть ті самі закони землі обітваної. Для одних вони стають непереборними лише за тридцять п'ять мільйонів кілометрів від рідної землі, а для інших, що обертаються по менших орбітах, достатньо і тридцять п'яти... (*Василь Земляк*).

20. ЛЮДЯМ НА ДОБРО

Терешко знав дерево. Знав кожну його жилу й прожилок, на вагу і пахощ, від кореня до верхечка, мовби сам тішов з пагона, а тішовиши з нього, породичався з усіма, що росли колись і ще zostалися в цьому краї деревами. Терешко різьбяривав. Він різав не прикраси, а те, що потрібне людям на щодень: ложки і кухлі кшеніві, які звав квартами.

Ніхто ніколи не бачив старого на базарі зі своїм рукотворінням. Наробивши кварт із претонесеньких клепок і з дивовижними дужками, схожими на вузенят, – голівка в кухню зазирає, наче води просить, – та кілька десятків ложок (малих – для дітей, більших – для батьків, ополоників – для куховарок), Терешко розкладав усе те добро на лавочці біля криниці і йшов у повітку різати далі або до Дніпра шукати прибудного дерева.

Трапиться перехожий від села до села, а чи до містечка, нап'ється води з криниці, перепочине на лавочці, вибере найлюбішу квартиру чи ложок з десяток, яких треба, і, поклавши купкою дрібні гроші, ще собі дали.

Коли Терешко забачить, що біля криниці вже не ясніють скарби з його рук, виносить ще і ще, а купки монет змітає в долоню, не перемацуючи їх і не придивляючись до кожної несито, як те роблять базарові.

„Людям на добро, а мені на помін“, – сказав якось Терешко бабусі Марфі (Григорій Тютюнник).

21. ПЕРШИЙ СНІГ

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті уже стоїть білий ранок. І я прокидаюся, холоднучи від думки, що проспав.

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніше од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки - біло надворі, а небо чорне, ані зірочки по ньому, ані просвітку, хоч малого. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Я вже примітив, що небо, тільки-но починає братися на світанок, спершу сивіє, наче по ньому розливає Чумацький Шлях від обрїю до обрїю. Трохи перегодом угадується над степом несмілива тиха просинь, і тоді кожен кушик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг. Він прийшов опівночі і видався досвітком. До війни перший сніг був нам за свято: грали в кулі, качали першу бабу і самі качалися по ньому з пригорків, гублячи шапки, а він ласкаво рилив під грудьми, під плечима, під ліктями... (Григорій Тютюнник).

22. ЖОВТОРОТІ ЛИЦАРІ

Ці гітаристи з нашого будинку. Вони щовечора товчуться в під'їзді, що якраз під моїм вікном, співають якихось незрозумілих пісень з хриплим підвиванням, кричать, як коти в березні. Я цінуються поза дверима з дівчатами, яких називають своїми королевами. Коли матері вже десь після дванадцятої клинуть їх додому, вони відповідають так: „Ну лано, лано, ца прїду!“ – і знову бренькають на гітарі.

Минулого тижня я вийшов до них, мовчки згріб кількох до купи і виклинув з під'їзду аж на бруківку. Здається, вони оцінили мій вчинок належно, бо тепер не кричать по-котячому, співають тихіше. Тепер вони навіть здоровкаються зі мною ввічливо, як з учителем у школі, хоч я сумніваюсь, що вчителі для них більший авторитет, ніж мої м'язи. От і зараз, побачивши мене на сходах, вони швиденько прибирають ноги, щоб дати мені можливість пройти, встають з пожежного ящика, той, що з гітарою, затискає долонено струни. Я піднімаю вгору стиснутий кулак і кажу серйозно, як до рівні:

– Вітаю, хлопці!

Вони дивляться мені вслід з неплідбною повагою, і я спиною відчуваю ті їхні погляди. Отже ви, любі мої жовтороті лицарі, шануете силу понад усяку мораль, – думаю я. І довге ваше волосся, і ваші джинси на нікельованих заклепках, і гітари – все це бездарна гра у відчайдушних ковбоїв, а нутро у вас із

киселю. Ви любите, не можете не любити, мужчину, але ні ваші батьки, ні школа, ні тим більше ви самі не вмієте його в собі виховати – сильного, розумного, благородного і самовідданого мужчину. Ви не знали з дитинства опору життя. І тому вам буде важко жити. Ви це відчуєте незабаром і тільки тоді станете сильними. Мужчинами, а може, й мужами. Тільки тоді! *(Григорій Пютошник).*

23. КАЗКИ, ЩО РОЗПОВІДАЛА МАТІР

Зимовими вечорами, коли в комині навпереміну вило й схлипувало, мов закликало молитися за всіх подорожан, заскочених хвищею просто неба, а вздовж темних шибок раз по раз тривожно шурхотіли вниз зі стріхи, ніби чиясь хода, обважнілі пластовні сипкого снігу, і кожен у хаті, здригаючись, обертався на той звук, несвідомо наслухаючи, чи не стукає щось до дверей, – мати, вмотививши донину голову собі на колінах, перебирала всі ті, знані їй казки, одну по одній, на голос, – перекладаючи гребенем ніжці, як шовк, русьві косенята сто раз на один бік, сто раз – на другий, говорила про дівчину-золотоволоску, яку князенко підледів у березі, коли купалася, а потім посватав, про Ганну-панну, яка тричі приїздила на королівський бенкет – спершу четвериком, тоді шестериком, а тоді восьмериком таких вороних, як змії, що являлися їй з розкритої верби на вгороді, і як дивувалося все зачне панство й посполиті, нестямлячись, чи то царівна, чи королівна, чи зоря ясна в палатах засіяла, – за тою мовою зачісуючи доню так гладенько – так тісно заплітаючи їй коси в дрібушки, аж голівка почала видискуватися проти вогню з печі, мов новенький полив'яний глечик, та хоч би скільки сдилила пальці, пригладжуючи неслухняного чупера, він однак вибивався наверх визивним, химерним закрутком, якого ні вистригти (це густіший ростиме!), ні зарівняти – ну, та й пощо б, зрештою?.. Хай усі бачать, не без гордості міркувала собі мати, і може, за цією-то прикметою, як знати, колись і впізнає дівчину той, хто їй на роду написаний... *(Оксана Забужко).*

24. БОЖИЙ ЗНАК

Вона вродилася з місяцем на лобі. Так їй потім розказувала мати, як запам'ятала собі з першої хвили, з першого крику викинутої над собою аж під сволок чиймись потужними руками дитини, на яку дивилася знизу вгору, нездужаючи скліпувати сліз, – на трохи зависокому як для дівчинки, опукло-буцательному лобику виразно темнів збоку невеличкий багрянний серпик, наче місяць-недобір. Тільки мати вперто казала – молодик, доки сама в це не повірила: відомо ж бо, що молодик – то на долю, а недобір – тим він і недобір, що наводять на лихі сни, і в той бік ліпше думок не пускати, тим більше, що з часом значне місце поросло волосом, густа його шапка насунулася нижче, скрадаючи недівоський розгін чола, присталий хіба якому лаврському ченцеві, і ніхто вже, хоч би й хтів, не потрапив би дібрати, кули саме скеровано місячні роги... *(Оксана Забужко).*

25. БІЛКА

Попервах її вразила була тиша – нелюдська, але жива: мов хтось зачався, наслукаючи. На мить здалося, наче вона розчиняється в повітрі, розпливається незримою хмаркою, обтікаючи спокійні, в продилах червінькового палюгу, соснові стовбури, і – далі, далі, в непорушно застиглу глибоку зелень чагарника. Пахло вільгістю, загуслими рослинними соками – пахло життям. Згори долинув перех і осипався додолу. Між крон свінули водянисті пробіски неба. І білка, кинувши свою шишку, красиво, царственно махаючи розпушеним рудим хвостом, прослизнула по чорних верховіттях. За спиною її зненацька тихенько зашелестів куц, хоч вітру не було, злегка заворушив листочками. У глибині куца блімнуло й сховалося щось, ніби велике прозоре око. Білка втямила собі щось своє і – плавко, з гідністю гойнувши хвостом, подалася геть (*Оксана Забузко*).

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ I: ОРФОГРАФІЯ.....	4

Модуль № 1 Графіка її орфографія

1. Вживання великої букви.....	4
2. Правила переносу.....	7
3. Правопис дзвінких і глухих приголосних. Позначення м'якості приголосних на письмі.....	8
4. Правопис приголосних у кінці префіксів.....	10
5. Чергування та зміцні приголосних звуків.....	11
6. Спрощення у групах приголосних.....	13
7. Подвоєння і подовження приголосних.....	15
8. Вживання знака м'якшення.....	17
9. Вживання апострофа.....	19
10. Чергування голосних.....	21
10.1. Чергування о, е з і.....	21
10.2. Чергування е з и.....	22
10.3. Чергування і з и.....	23
10.4. Чергування о з а.....	23
10.5. Чергування е з о після шиплячих та й.....	24
11. Правопис голосних.....	26
11.1. Правопис ненаголошених е та и.....	26
11.2. Правопис я та о.....	27
11.3. Правопис е, и та і в префіксах.....	28
11.4. Правопис ненаголошених е та и в суфіксах.....	29
11.5. Правопис голосних в іншомовних словах.....	30
12. Передача російських власних назв українською мовою.....	32
13. Милозвучність мови.....	34
14. Правопис складних слів.....	36
15. Правопис слів із частинами <i>naniv-, niv-</i>	39

Модуль № 2 Орфограми в повнозвучних словах

16. Складні випадки правопису іменних частин мови.....	40
16.1. Складні випадки правопису іменників.....	40
16.1.1. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини.....	40
16.1.2. Правопис іменників III відміни в орудному відмінку однини.....	42
16.1.3. Творення і правопис імен по батькові. Відмінювання прізвищ.....	43
16.2. Творення і правопис вищого ступеня порівняння прикметників.....	44
16.3. Складні випадки правопису числівників.....	45
16.3.1. Правопис відмінкових форм числівників.....	45
16.3.2. Правопис складних числівників і відчислівникових складних слів.....	47
16.3.3. зв'язок числівників з іменниками.....	48
16.4. Складні випадки правопису дієслів, дієприкметників і дієприслівників.....	49
16.4.1. Правопис закінчень дієслів.....	49
16.4.2. Творення активних дієприкметників.....	50